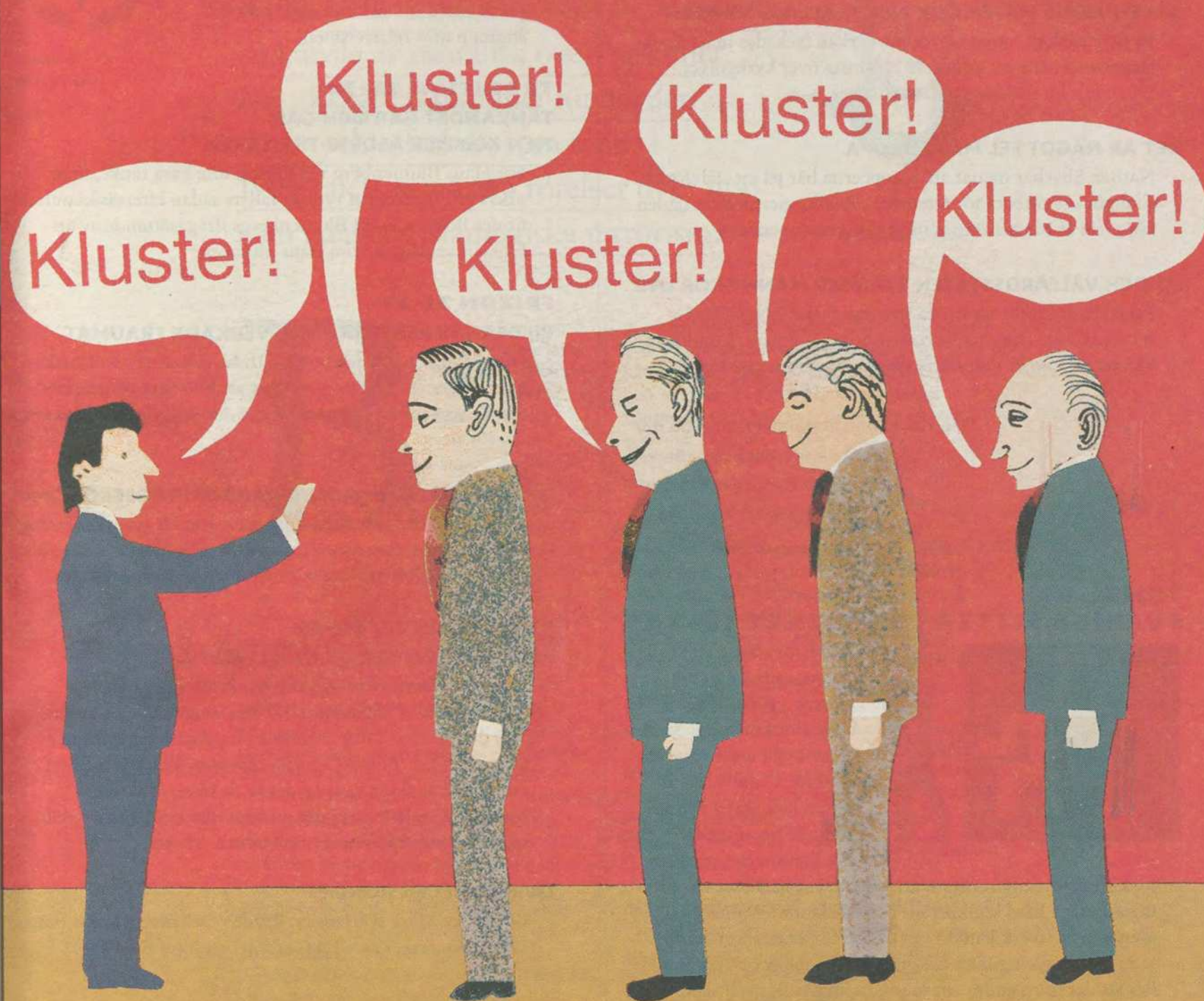

AXESS

Nummer 3 April 2004 Årgång 3

Pris: 40 kr

TEMA: SVERIGE SITTER I KLUSTRET

AXELERATION

Självhät och relativism plågar Europa, fastslår **Nathan Shachar**.

Kina och väst pressar Taiwan, rapporterar **Jan Söderqvist**.

INTERVJU

Det är mer angeläget än någonsin att finna en objektiv grund för moralen, hävdar **Vittorio Hösle**. Vårt förnuft gör det möjligt.

FRIZON

Bilder kan lindra trauman, skriver **Kari Andén-Papadopoulos**. Handels är intaget av feminismen, fruktar **Susanna Popova Hakelius**.

RECENSION

Gud blir terapeut och dietist i den hårdnande konkurrensen på den religiösa marknaden. **Inga Sanner** visar hur trivsel ersätter doktrin.

AXELARATION 4-12

OFÖRSONLIG VALKAMP UNDER HÅRD PRESS

När Taiwan valde president hölls samtidigt de två första folkomröstningarna i landets historia. **Jan Söderqvist** rapporterar från en kampanj med spektakulära inslag. 4-6

KALENDERNS MATEMATIK FRAMKALLAS I KYRKAN

Vi firar påsk på våren därför att kyrkan lyckades mäta årets längd med hjälp av solljusets vandring över kyrkgolvet. **Lars Nystedt** förklarar tidens rörelser. 6-8

DET ÄR NÅGOT FEL MED EUROPA

Nathan Shachar menar att européerna bär på ett självförakt som gör oss sårbara för terrorism. Reaktionen efter dåden i Madrid är terroristernas mest potenta vapen. 8-9

LO OCH VÄLFÄRDSSTATEN STÄNGER MÄNNISKOR UTE

Socialdemokratin sätter, då som nu, facket och välfärdsstaten i första rummet, skriver **Anders Isaksson**. Resultatet blir att de som är utanför förblir exkluderade. 10-11

"De kallas pensionärsakvarier, de där protesliknande tillbyggnaderna på hyreshusens fasader. Inglasade balkonger."

Ur Niklas Söderbergs krönika

TEMA: SVERIGE SITTE I KLUSTRET 13-24

Foto: Corbis/Scanpix

Det är modernt att stödja dynamiska nätverk – kluster – för att främja ekonomisk tillväxt. Men empiri och teori visar att det inte är självklart att staten kan skapa välfungerande band mellan akademien och industrin.

Joakim Stymne lyfter fram att välstånd skapas bäst när företag arbetar i hård konkurrens och **Alexandra Waluszewski** menar att nätverk kan dö om någon försöker styra dem.

Lars Magnusson gör en historisk tillbakablick och påminner om att det finns andra alternativ inom näringspolitiken.

INTERVJU 25-27

DEN OBJEKTIVA MORALEN ÄR FÖRNUFTIG

Förnuftet måste återkomma i diskussionen av moral och politik, hävdar filosofen **Vittorio Hösle**. I ett samtal med **Johan Tralau** går han till angrepp mot relativismen.

Illustration: Claes Jurander

TRADITION 28-30

TÄNKANDET GÅR OCH GÅR MEN KOMMER ALDRIG TILL SAKEN

För **Hans Blumenberg** var filosofi inte bara tanke, utan också eftertanke. Ett typiskt fall av sådan eftertänksamhet finner **Bo Isenberg** i Blumenbergs ifrågasättande av att Husserl verkligen kom fram till saken.

FRIZON 31-37

BILDERNAS BERÖRING MOTVERKADE TRAUMAT

Ofta hävdas att bilder av katastrofer nöter ut medkänslan. **Kari Andén-Papadopoulos** visar att bilderna av attacken den 11 september tvärtom gjorde det obegripliga gripbart. 31-34

GENUSTEORI PROGRAMMERAR FÖRETAGSEKONOMI

Anna Wahl har i sin forskning velat visa att svenska företag är patriarkala. **Susanna Popova Hakelius** hävdar att Wahls genusteori gjort att hon vantolkat sitt material. 35-37

RECENSIONER 38-47

RELIGION SOM TERAPI OCH LIVSSTIL

Priset för överlevnad och reproduktion i det religiösa ekosystemet är anpassning till den omgivande kulturen. Vad det innebär i dag är främst en drastisk urvattning av läran. Det får till följd att folk tror som aldrig förr, men att de inte så noga vet vad det är de tror på, skriver **Inga Sanner**. Inte ens i det gudfruktiga USA kan särskilt många räkna upp fem av tio budord. 38-40

ÖVRIGA RECENSIONER

Böcker av Mark Kurlansky, Roméo Dallaire, Nicolas Berg, Pierre Bouretz, Peter Eli Gordon och John Kay. 41-47

AXESS

Axess är en tidskrift inom området humaniora/samhällsvetenskap och utges av Axel och Margaret Ax:son Johnsons Stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Chefredaktör och ansvarig utgivare: Kay Glans
Redaktionssekreterare och researchansvarig: Sofia Nerbrand
Redaktör: Erik Wallrup
Recensionsansvarig: Jan Söderqvist
Redaktionsassistent: Hedvig Anderson
Grafisk form: Lars Andersson
Redigering: Charlotte Arwedsson och Lotta Brandt
Korrektur: Thomas Andersson
Bild: Bo Lindell
Repro: Monika Elers
Omslagsillustration: Claes Jurander

Verkställande direktör: Kurt Almqvist
Ekonomiansvarig: Anita Wallén
Gästredaktör: Lynn Åkesson
Redaktionsråd: Mats Bennér, Arne Jarrick, Ingmar Karlsson, Lars Magnusson, Merete Mazzarella, Anders Olsson, Kari Andén-Papadopoulos, Joanna Rose, Johan Svedjedal, Gunnar Wetterberg, Sten Widmalm, Lynn Åkesson

Typsnitt: Indigo och Esans
ISSN: 1651-0941
Tryck: VLT Press

Postadress: Axess, Box 2143, 103 14 Stockholm
E-post: redaktionen@axess.se
Telefon: 08-791 52 50
Internet: www.axess.se

Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Den som skickar material till Axess anses medge elektronisk lagring och publicering.

Prenumerationsärenden: Helår om 9 nummer kostar 325 kronor. Prenumerationsärenden sköts via www.axess.se, telefon 031-743 99 05 eller e-post prenumeration@axess.se

Européer excellerar i att ge sig själva
skulden till världens problem. Så uppstår
en känsla av moralisk överlägsenhet.
Det skapar en blindhet för att den
döds- och offerkult som fanns i
1900-talets totalitära rörelser dykt upp
igen i dagens islamistiska terrorism.

KAY
GLANS

kay.glans@axess.se

Berlin är huvudstad i det mentala landskap som bildats inom mig kring frågan vad det innebär att vara europé. Staden var centralen för Europas förstörelse, därefter sinnebilden för en lobotomerad kontinent, och så knutpunkten för föreställningar om det enade Tyskland och Europa. Några dagar i februari vandrade jag runt i staden, som den nu blivit efter allt byggande, och funderade över vad som kommit ut av allt.

Man planerade för en metropol på sex miljoner, men Berlin har i dag inte mycket över tre. Luften har gått ur den storstilade planen, ungefär som skett med den europeiska unionen. Det sägs att Tyskland med sitt nej till Irakkriget tog steget ur det förflutnas skugga och började föra en självständig utrikespolitik, men det är inte bara de talrika monumenten i staden som får mig att tro att det förflutna behåller sitt grepp om Tyskland och Europa.

Den tyska *Vergangenheitsbewältigung* har lärt oss mycket om extrema ideologiers dynamik och hur de samverkar med sociala processer och olika grupper i samhället. Den negativa sidan av denna lärprocess är att den förstärkt benägenheten att se nationalsocialismen som ett uttryck för sociala krafter och spänningar, och göra den mer rationell än den var. Man får inte glömma att nationalsocialismen i sin kärna var en millennaristisk rörelse, som ville övervinna liberalismen och sekulariseringen med hjälp av en politisk religion. Den byggde på en kult av offret och döden så till den grad att den inte tvekade att störta Tyskland i fördärvet. Våldet var inte bara en del av övertygelsen, det förstärkte och sakraliserade övertygelsen. Man dog och dödade inte bara för att man trodde, man trodde också för att man dödade och dog.

Bearbetningen av det förflutna har varit en viktig drivkraft i Europas civilisering,

men den har också gett upphov till vad som skulle kunna kallas *skuldnarcissism*: att känna sig skyldig, mer eller mindre reservera skulden för sig själv, och samtidigt känna sig moraliskt överlägsen för att man erkänner skulden. Ju mer vi gisslar oss, desto mer upphöjda är vi. Jo, det är skuld, men också självcentrering.

En konsekvens av detta är att européerna vägrar se att en liknande döds- och offerkult också finns utanför den västerländska kulturen. Vi tenderar att se våldet som ett uttryck för sociala spänningar och förtryck. Ju större våld, desto intensivare måste förtrycket vara. Om någon lyckas spränga en "smutsig bomb" i New Yorks hamn blir det sannolikt i mångas ögon ett definitivt bevis för USA:s brottsliga agerande.

Men det vore kanske också på sin plats att fundera över terroristerna och deras världsbild. Tänk om de bara använder olika missförhållanden som transportsträckor för sin utopiska vision om en helt annan ordning, som skall råda bot på det moderna samhällets relativism och sekularisering, och att deras ambition att smälta samman det himmelska och det jordiska med nödvändighet resulterar i det helvetiska? Antag att de ser varje tillmötesgående, all följsamhet, som en förevändning att eskalera sin radikala strategi, eftersom de inte har avgränsade politiska mål som skulle kunna tillfredsställa dem?

En konsekvens av den europeiska skuldnarcissismen är att vi har svårt att varsebli att vi faktiskt kan bli angripna av någon som har egna avsikter och inte bara är aktörer i vårt interna skulddrama. Som skedde i Madrid, som det förmodligen snart sker någon annanstans i Europa.

Kay Glans

Kay Glans
chefredaktör och ansvarig utgivare

Oförsonlig valkamp under hård press

UTBLICK/ Taiwan. Under alla fraser om bevarat status quo bubblar hela tiden frågan om Taiwans identitet och oberoende. Att man höll folkomröstningar i samband med presidentvalet uppskattades inte av Kina.

JAN SÖDERQVIST

Recensionsansvarig på *Axess*

TOMMY HILFIGER, Jean Paul Gaultier, Sogo: nästan alla butikerna i den obligatoriska shoppinggallerian är redan öppna för business. Taipeis många köpstarka modeslavar kan nu konsumera ståndsmässigt i fyra våningar av skinande marmor och glas. Men resten av denna hiskeliga byggnad, som går i brutal modernism med orientaliska dekorationsdetaljer och som för närvarande är världens högsta, är fortfarande under konstruktion.

Taipei 101, som den heter, är mer än en halv kilometer hög, och de övre sektionerna försvinner inte sällan

bland de frekventa molnen över Taiwans huvudstad. Några kontor sägs redan vara tagna i bruk, och när jag inspekterar dem en sen kväll i mitten av mars, då luften är ovanligt klar, lyser det mycket riktigt på ett par våningsplan kring mittan. Men allt övrigt ligger försänkt i mörker, större delen av kvarteret är omgärdat av staket och allra högst upp avtecknar sig en lyftkran mot aftonhimlen.

Det här är, slår det mig, en rätt träffande bild av Taiwans unga demokrati, som kanske inte heller är så rasande vacker i alla avseenden, men som imponerar med sin dynamik och snabba utveckling. Så sent som 1992 var det ännu olagligt att argumentera för nationellt oberoende, och det var också först vid denna tid som Tai-

wan officiellt gav upp sin ambition att erövra det kinesiska fastlandet och utrota kommunismen. I mer än 50 år styrde det kinesiska nationalistpartiet Kuomintang (KMT) auktoritärt och med utomordentlig hårdhet. Under nästan hela denna tid lydde landet under krigslagar. Såväl den sittande presidenten Chen Shui-bian som vicepresident Annette Lu har suttit i fängelse för sina åsikter. Det DPP (Democratic Progressive Party) som har suttit vid makten sedan den sensationella valsegern år 2000 har bara varit tillåtet i 15 år, och detsamma gäller politisk opposition över huvud taget.

BAKGRUNDEN FÖRKLARAR till viss del den extrema polariseringen

mellan de båda blocken – å ena sidan DPP, å andra sidan en koalition mellan KMT och det enmansbetonade PFP (People First Party). DPP företrädar, grovt räknat, arbetar- och medelklass samt den stora befolkningsgrupp som kallas taiwaneser och som härstammar från kinesiska invandrare som anlände i vågor främst under 1600-, 1700- och 1800-talet.

Med KMT sympatiserar av tradition de mer välutbildade och välbärgade. Partiet förlorade kampen om makten i Kina mot Maos kommunister och flydde till Taiwan med cirka två miljoner anhängare 1949. Då hade man redan styrt ön sedan japanerna försvann vid slutet av andra världskriget. Spänningarna mellan folket och de nya herrarna var redan från början starka, eftersom de senare mer såg de förra som illojala kollaboratörer än som befriade landsmän och behandlade dem därefter. Kravaller den 28 februari 1947 ledde till en utdragen massaker på kanske så många som 28 000 civila, och detta datum symboliserar än i dag i hög grad motsättningen mellan "taiwaneser" och "fastlänningar". I år anordnade DPP en enorm manifestation den dagen. Huvudparollen var fred och samförstånd, den partipolitiska udden var dold men icke desto mindre närvarande.

Valkampanjen har varit snaskig och närmast hatisk. En DPP-närstående dagstidning kallar KMT för reaktionära folkmordsapologeter och giriga tjuvar. En landsflyktig svindlare dyker plötsligt upp på en presskonferens i Los Angeles och bedyrar att han har betalat otillåtna bidrag till DPP, uppgifter som KMT sedan kör ut i anmärkningsvärt snabbproducerad tv-reklam. Folk har ideligen varit, eller låtsats vara, oroliga för våld i samband med valmö-

Elektrifierande entusiasm. Kuomintangsympatisörer jublade före presidentvalet.

Foto: Paula Bronstein/Getty Images

ten. Det besynnerligt amatörmissiga attentatet mot Chen och Lu nere i Tainan dagen före valdagen var förvisso en ögonbrynshöjare, men inte mer än att händelsen omedelbart fick en politisk skruv och fogades in i kampanjkoreografin. Omedelbart spreds ett rykte i Taipei att mordförsoket var en fejk iscensatt av DPP:s egen organisation för att mobilisera sympatiröster under slutspurt. Den ömsesidiga misstron är total.

Men eventuella brister i fråga om stil och elegans uppvägs av en elektrifierande entusiasm. Ingen annanstans är valmötet lika virtuost registrerade massorgier i glittrande konfetti, fyrverkerier och Beethovens "An die Freude". Och alla jag talar med vittnar om sambandet mellan välståndet och de politiska reformerna. Det finns här en omisskännlig stolthet över den demokrati som sägs vara huvudingrediensen i den speciellt taiwanesiska identitet som särskiljer öborna från kineser, vilka allmänt betraktas som tontiga tölpar.

En jämförelse mellan republik och folkrepublik faller sig naturlig eftersom den kinesiska folkkongressens årliga sammanträde sammanföll med Taiwans presidentval. I Beijing rådde i vanlig ordning full enighet om allt. Inte ett enda regeringsförslag tog stryk, en femtioårig tradition av unisont ja-sägande firades under värdiga former. Det är väl det här Göran Persson avser när han talar om kinesisk stabilitet, får man tro. För taiwaneser framstår det som fasansfullt.

YTTERLIGARE EN SAK som för tankarna till Taipei 101 är ett tillstånd av fortloppande om- och tillbyggnad av systemet alltmedan verksamheten pågår för fullt. Senast härom veckan, mitt under valkampanjen, lyckades regeringen driva igenom en drastisk parlamentsreform som i ett enda drag halverar antalet ledamöter, detta för att stävja korruptionen och rent generellt höja kvaliteten på det arbete som utförs. Samtidigt införs kvoter: sex ledamöter ska tillsättas av Taiwans urbefolkning, och minst en tredjedel måste vara kvinnor. Dessutom förändras själva valordningen för att undvika det kaos som ofta uppstår då kandidater från samma parti tvingas att slåss inbördes.

Men ingen politisk seger här är lättvunnen. När regeringen skyndar på för att implementera reformen snarast möjligt, utnyttjar oppositionen varje möjlighet att bromsa och förhåla under ljudligt larm om farorna med alltför snabba förändringar. Och än bittrare har motsättningarna varit när det gäller tillämpningen av den nya folkomröstningslag som antogs i november förra året. Trots frenetiskt motstånd har Chen och DPP, med hänvisning till de 500 kinesiska missiler som är riktade mot

Taiwan och den lagparagraf som talar om ett akut hot mot landets säkerhet, insisterat på att hålla två folkomröstningar den 20 mars i samband med presidentvalet. Den första frågan till folket gällde ett ja eller nej till införskaffandet av nya och avancerade anti-missilsystem, och den andra gällde ett ja eller nej till samtal om fred med Kina.

Vad var nu detta att folkomrösta om? Regeringen medgav att en uppbyggnad av anti-missilförsvaret redan stod på programmet och på inget vis var kopplad till något folkomröstningsresultat. Faktum är att inköpen redan var färdigförhandlade. Och vad vore alternativet till samtal med Kina? Bombräder mot Shanghai?

Oppositionsalliansen uppmanade till bojkott; frågeställningarna var befängda och alltihop var i deras ögon bara ett sjaskigt jippo, ett nationalromantiskt revynummer, ett sätt att kidnappa demokratin och via en "coat tail effect" gynna DPP:s kandidater i presidentvalet. Dessutom anser man att omröstningarna tar stöd mot en medveten vantolkning av lagen: hotet mot landets säkerhet är inte mer akut nu än tidigare. Och Taiwan förargar både Kina och förmodade vänner i väst med två meningslösa slag i luften.

Att Kina ogillar varje ansats till folkomröstning på Taiwan, oavsett sakfrågor, är givet. I Beijings ögon handlar det om en förövning inför en kommande självständighetsförklaring. Detta är i sin tur något otänkbart och kommer att mötas med väpnat angrepp eftersom det bryter mot principen om ett enda och odelbart Kina, enligt vilken Taiwan är en illegitim utbrytarprovins. Sitt missnöje har Kina med stor tydlighet låtit meddela, direkt och via ombud.

George W. Bush riktade i december förra året skarp kritik mot Taiwans regering för de utlysta folkomröstningarna, samtidigt som han uttalade sitt stöd för "ett Kina"-principen, detta i samband med ett USA-besök av den kinesiske premiärministern Wen Jiabao. Och Jacques Chirac varnade under ett Parisbesök i januari av Kinas president Hu Jintao för att folkomröstningarna innebar ett "allvarligt misstag". Han kallade dem "aggressiva" och "oansvariga", och förklarade att de utgjorde ett hot mot stabiliteten i hela Asien.

Vad gäller Bush får man förmoda att han ser det som ett gemensamt amerikanskt-kinesiskt intresse att till varje pris undvika oro i Taiwan-sundet, upptagen som han är med Irak och Afghanistan, och beroende som han är av Kina för att kunna sätta press på Nordkorea. Angående Chirac handlar det väl helt enkelt om en okuvlig lust att vänslas med diktaturer, i synnerhet om det ligger stora

Forts nästa sida

Prometea.
Stoet är genetisk tvilling med sin egen mor.

Foto:
Reuters/
Scanpix

Fenomenet Prometea upprör inte längre

KLONING. I augusti 2003 presenterades den allra första klonade hästen, Prometea. Det var italienska forskare som lyckats få ett sto att föda fram sin egen genetiska tvilling. En hudcell från hästen Comet Star hade planterats in i ett ägg vars cellkärna sugits ur, varefter ägget förts tillbaka in i stoet. Sammanlagt hade man i försöket, som resulterade i ett föl, använt drygt 800 manipulerade ägg, ur vilka 22 embryon utvecklade sig. Men det var endast i ett fall som dräktigheten resulterade i en levande avkomma.

I medierna menade man att nyheten hade ett stort kommersiellt intresse inom den expanderande hästbranschen, där tävlingar och avel genererar stora summor pengar. Tack vare denna nya teknik skulle man nu kunna låta sterila eller kastrerade handjur reproducera sig, så att världsmästare och champions som aldrig fått möjlighet att påverka den framtida aveln nu ändå fick chansen. I svenska medier exemplifierades denna potential med travhästen Victory Tilly, som man alltså skulle kunna skapa ett dussin kopior av – förutsatt att tekniken finjusterades något så att antalet genomlevda dräktigheter ökade, liksom att lagstiftningen ändrades till förmån för denna typ av uppfödda djur. Man spekulerade också kring möjligheten att genom genteknik låta äldre tiders stjärnor återuppträda från de döda för att mäta sina krafter med dagens. Startfält bestående av legendomspunna tävlingshästar från 1800- och 1900-talet framställdes som lustiga tankeexperiment snarare än som skräckvisioner. "Vad sägs om ett lopp med tio Victory Tilly mot tio Ina Scot?" föreslog *Hallands Nyheter* i en klämmig avslutning (8/8 2003).

Mot dessa fantasifulla scenarier ställdes Stig H. Johansson, en av Sveriges mest kända och framgångsrika travtränare. Med sin stora erfarenhet och sitt stora kunnande fick han agera talesman för dem som får ta de praktiska konsekvenserna av forskarnas framgångar. Något intresse av att träna gentekniskt framställda

hästar visade han sig dock inte ha. "Nej, det skulle inte vara bra", menade han. "Det är inte naturligt att hålla på och göra kopior. Då har man passerat gränsen för det seriösa."

De korta tidningsartiklarna ackompanjerades av ett fotografi på de två hästarna, vackert isabellfärgade mot en bakgrund av grönt gräs och blå himmel. Fölet ser piggt ut och hon kikar lite nyfiket mot något bortom kameran. Den ulliga svansen och det näpna ansiktet är så fjärran skräckfilmens klonade dinosaurier som man kan komma. Hela bilden utstrålar idyll och harmoni, inte ett spår finns av vitklädda forskare, provrör och laboratoriemiljöer.

Nyheten om den första klonade hästen hamnade i de flesta dags- och kvällstidningar och blev en notis i nyhetsprogrammen på tv, men renderade annars inte särskilt mycket uppmärksamhet. Sex år efter färet Dollys födelse var allmänjournalistiken närmast blaserad inför de italienska forskarnas framgång. Ändå hade detta experiment lyckats gå ännu ett steg längre än tidigare kloningsförsök på får, möss, getter etcetera, eftersom ett klonat djur aldrig tidigare hade burits och fötts av sin genetiska tvilling.

Till skillnad från när Dolly presenterades för världen gav Prometeas födelse alltså inte upphov till någon moralpanik eller spekulationer om Hitlerkopior, varken i offentliga debatter eller i det allmänna samtalet. I den svenska pressen förefaller händelsen heller inte ha uppfattats som något särskilt nytt och spännande. Bizarra följder av forskningen som ovannämnda tävlingssituationer härrör mest från journalisternas egna fantasier och försök att göra budskapet tillgängligt. Sedan Dolly föddes har uppenbarligen kloningstekniken kommit att känslomässigt neutraliseras i nyhetsrapportering via utnötningseffekten. Informationsmängden har avmystifierat de klonade djuren.

SARA BERGLUND
Doktorand i etnologi
vid Lunds universitet

Forts Oförsonlig valkamp ...

exportkontrakt i potten. Hur som helst innebar denna kritik ammunition i oppositionens händer. Man kunde nu utmåla Chen som en cyniker beredd att äventyra Taiwans bräckliga utrikesförbindelser för egen politisk vinning.

NÄR JAG SJÄLV får tillfälle att fråga Huai-hui Hsieh, taleskvinna för DPP i utrikesfrågor, medger hon att det är folkomröstningarna i sig snarare än själva sakfrågorna som har varit viktiga för regeringen. Tanken var att genom debatten och omröstningarna fördjupa Taiwans demokrati, och att samtidigt sända en signal till regimen i Beijing, som under den gångna mandatperioden har vägrat föra direkta samtal med Chens regering. Folkets sanna röst skulle tala. Bestämt förnekar hon dock att det någonsin funnits någon avsikt att bryta status quo vad gäller nationellt oberoende. Samtidigt avslöjar hon att regeringen har fört samtal om att byta namn på landets representationskontor utomlands – de heter nu Taipei någonting och skulle i så fall i stället heta Taiwan någonting – men att denna förändring stötte på patrull bland utrikesdepartementets tjänstemän, som i stor utsträckning förblivit lojala med sina gamla herrar i KMT.

Det här är sensationellt. En sådan till synes oskyldig förändring skulle utlösa våldsamma reaktioner, möjligen vapenskrummel, från Kina. Och det är den här sortens nyanser i de symboliska åtbörderna som skiljer de båda blocken från varandra under alla likalydande fraser om bevarat status quo och ekonomisk utveckling. På DPP:s valmöten viftar man med flaggor där ett grönt Taiwan är frilagt utan några grannar i sikte, medan KMT/PPF:s sympatisörer viftar med nationens officiella flagga, som representerar Republiken Kina, vilket är Taiwans officiella namn. Att Kina skulle föredra oppositionens Lien Chan och James Soong, bägge födda på fastlandet, som vinnare i valet är ingenting som någon behöver tveka om.

Nu blev det inte så, åtminstone som det verkar. Visserligen deltog för få i folkomröstningarna för att resultatet skulle vara giltigt, men Chen och Lu lyckades behålla makten med en marginal på 0,24 procent. Att situationen är oklar och svårtydd beror inte bara på att förlorarna nu kräver omräkning och att deras anhängare i skrivande stund demonstrerar på Taipeis gator mot påstått valfusk. Även om resultatet står sig är Chens mandat det svagaste tänkbara. Å andra sidan visar de gångna fyra åren att han inte saknar det politiska modet att hävda sin egen tolkning av betreppet status quo. ■

Kalenderns matematik framkallas i kyrkan

INBLICK/ Meridianer. Påsken infaller på våren därför att kyrkan lyckades konstruera en kalender som tar hänsyn till att det astronomiska året är längre än 365 dagar.

LARS NYSTEDT

F.d. universitetslektor i matematik

RÄTTEGÅNGEN MOT GALILEO gav den katolska kyrkan dåligt rykte som bakåttsträvar inom astronomin. Men under ett par århundraden stöddes faktiskt den bästa astronomiska forskningen av kyrkan och de bästa solobservatorierna var inrymda i just kyrkor. De kallas för meridianer. Inte förrän mot mitten av 1800-talet förlorade de sin betydelse. I många kyrkor finns minnen kvar av sådana installationer.

Hur såg nu dessa observatorier ut? Och vad var det som man kunde mäta med dem? Och varför var kyrkan så intresserad? I princip är en "meridian" mycket enkel. Den består av två delar. Den ena delen är ett hål, beläget i taket eller högt upp på en vägg, ett par centimeter i diameter. Den andra delen är en linje i form av en smal graderad mässingsstav, som ligger infälld i golvet. Den börjar lodrätt under hålet och löper sedan i exakt nordlig riktning i kyrkan.

Varje molnfri dag skiner solen in genom hålet i taket och bildar en ljus fläck på golvet. Just vid middagstid står solen i söder och bilden av solskivan passerar mässingsstaven under rätt vinkel, och då kan man mäta var på linjen ljusskivans medelpunkt korsar den. Vid sommarsolståndet sker detta nära hålet, men sedan allt längre bort allt eftersom hösten framskrider fram till vintersolståndet, då fläcken både är som störst och belägen längst bort från stavens början. Sedan vänder den och flyttar sin passage några decimeter varje dag, allt närmare hålet igen i takt med att vårsolen stiger högre på himlen.

Vanligen är golvet runt linjen vackert dekorerat med stjärnbilderna och deras symboler. Dessutom brukar det finnas en minnestavla som

(tyvärr oftast på latin) berättar om meridianen, dess tillkomst och upphovsman. Sådana meridianer finns i till exempel katedralen San Petronio i Bologna, Saint Sulpice i Paris, domen i Milano och Santa Maria degli Angeli i Rom, för att nämna några av alla de kyrkor där de förekommer. Någon svensk meridian tycks dock inte finnas.

Meridianen i Bologna är den kanske mest berömda av alla och är den som har stått modell för de andra. Den konstruerades ursprungligen år 1575 av dominikanermunken och astronomen Ignazio Danti (1536–1586). Det är ingen tillfällighet att samme Danti kom att spela en av huvudrollerna vid tillkomsten av den gregorianska kalendern 1582. Senare renoverades den 1655 av astronomen Giovanni Domenico Cassini (1625–1712). I november 1655 passerade drottning Kristina genom Bologna. Cassini tog tillfället i akt att föra henne en teckning av meridianen med en förklaring av dess funktion. Det anses att detta fick drottningen att börja intressera sig för astronomi. År 1695 hade Cassini hunnit bli hovastronom hos Ludvig XIV och chef för Paris nybyggda observatorium.

Ändå fann han tid att komma tillbaka till Bologna för att ge meridianen dess slutgiltiga form.

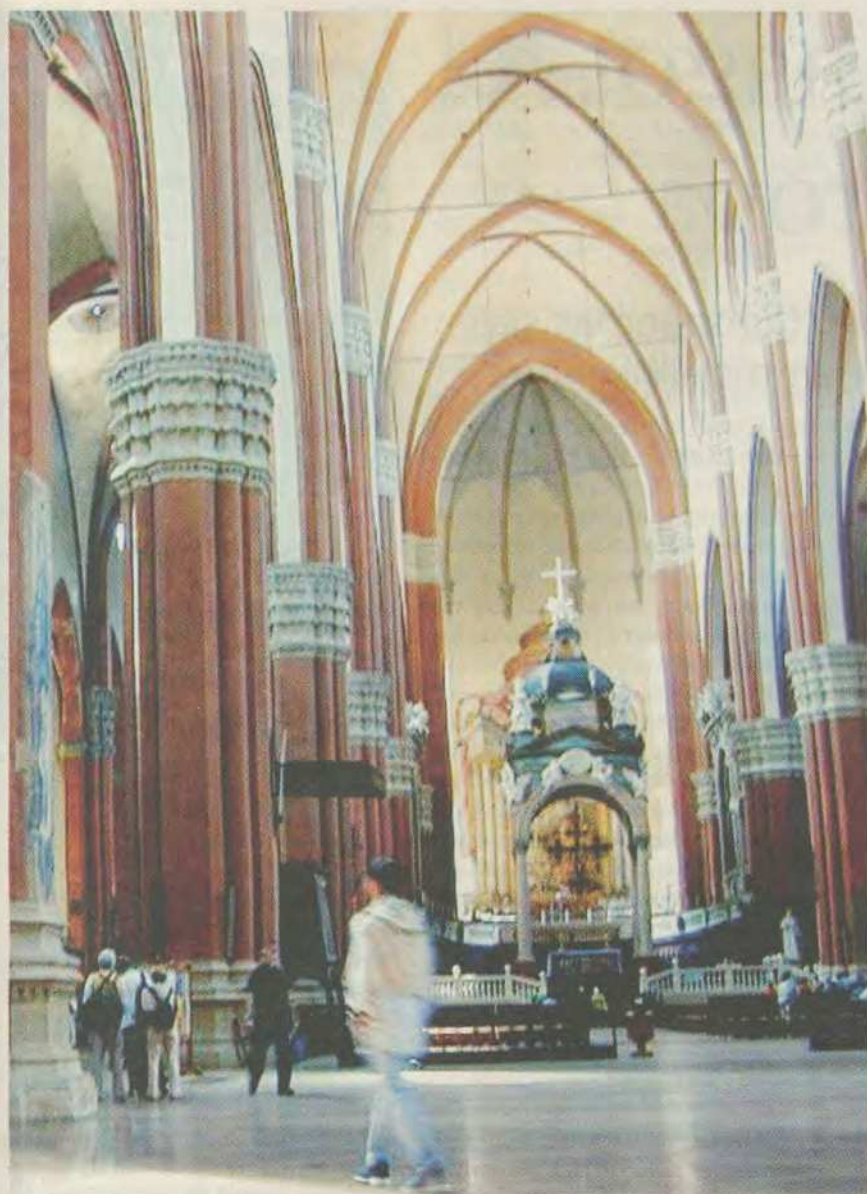
MERIDIANER KONSTRUERADES av både astronomiska och religiösa skäl. Det astronomiska fenomen som särskilt kunde undersökas med meridianer var den skenbara bana som solen beskriver runt jorden, den så kallade ekliptikan, som man alltså antiken trodde vara en cirkel med jorden som medelpunkt. I själva verket är det en ellips som "nästan" är en cirkel. Det är innebörden av Keplers första lag, som han publicerade år 1609. Avvikelsen från en cirkel mäts med ett tal som kallas ellipsens excentricitet. Med en meridian

kan man mäta till exempel excentriciteten, vinkeln mellan ekliptikan och jordaxeln och hur jordaxeln ändrar riktning. Vidare kan man mäta när vårdagjämningen och de tre övriga solstånden inträder. Genom att mäta två på varandra följande vårdagjämningar fick man reda på årets längd. Det (tropiska) året definieras just som tiden mellan två vårdagjämningar. Sist, men inte minst, fick man lokal middagstid varje solig dag.

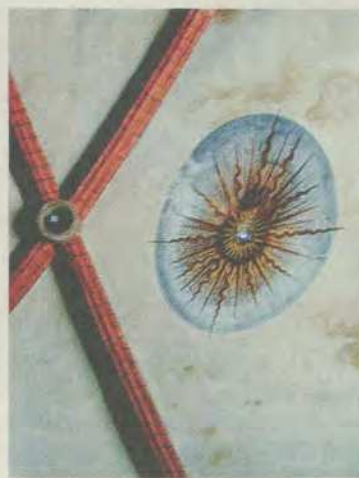
Astronomiska observationer handlar mycket om att mäta vinklar och att mäta dem med mycket stor noggrannhet. Ett varv är indelat i 360 grader, varje grad i 60 (vinkel)minuter och varje minut i 60 (vinkel)sekunder. Mot slutet av 1700-talet menade man sig kunna mäta med en noggrannhet som gränsade till en vinkelsekund. För att få ett begrepp om hur mycket en vinkelsekund är kan man utföra följande experiment. Tag fram en klocka och betrakta timvisaren. Säg "nu" och "nu" med en sekunds mellanrum. Under denna sekund har timvisaren flyttat sig 30 vinkelsekunder. Det går inte att avläsa på en vanlig klocka. Timvisaren är för kort. För att spetsen på visaren skulle ha förflyttat sig en millimeter på en sekund hade den behövt vara sju meter lång. Detta förklarar varför kyrkor blir så bra meridianer. De är litet mörka så att den ljusa solfläcken är lätt att avläsa, men framför allt är de stora och har högt till tak. Hålet kan placeras på kanske 30 meters höjd. Avståndet från hålet till solfläcken på marken blir då cirka 50 meter vid tiden för vårdagjämningen och man kan tydligt se hur solskivan flyttar sig sekund för sekund. Det blir som en 50 meter lång timvisare. För 400 år sedan fanns det inga andra lika stora och lika lämpliga lokaler. Man menade sig kunna avläsa hur solfläcken passerade linjen med en noggrannhet av ett par tiondels millimeter och tidsmässigt på ett par sekunder när.

TROTS ATT DEN ÄR så enkel är det ett precisionsarbete att konstruera en meridian. Den måste löpa exakt i nord-sydlig riktning och vara helt horisontell. För att uppfylla det senare kravet byggde man en ränna, som

**Under ett par
århundraden stöddes
faktiskt den bästa
astronomiska
forskningen av
kyrkan och de
bästa solobserva-
torierna var inrymda
i just kyrkor. De
kallas för "meridianer".**

Solur. I San Petronio i Bologna konstruerade Cassini 1655 en meridian, sin tids främsta astronomiska instrument. På bilden till vänster står den gråhåriga mannen med ryggsäck på den nord-sydliga linjen och ovanför honom finns hålet i taket som Cassini tillverkade. Överst till höger syns hålet i närbild och nedanför visas meridianens linje på vilken solljuset bestämmer tiden.

gick parallellt med meridianen och som man fyllde med vatten. Sedan såg man till att mässingslinjen överallt låg lika långt under vattenytan i rännan. Eftersom en stillastående vattenyta är horisontell, blev även linjen det. Linjen försågs också med en gradering som angav avståndet från lodpunkten under hålet i taket. Likaså fanns lägena för de fyra solståndens ingraverade.

Orsaken till att meridianerna var av betydelse för kyrkan och att observationer där välkomnades och understöddes av kyrkan var att man hade problem med påskfirandet. Inom kyrkan anses påskan vara årets viktigaste högtid och alltså kyrkomötet i Nicea år 325 skall påskdagen infalla första söndagen efter första fullmåne efter vårdagjämningen, vilken i Nicea fastlades att alltid inträffa den 21 mars.

Allteftersom seklerna gick stod det dock mer och mer klart att vårdagjämningen inte stod stilla utan flyttade på sig. Det berodde på kalendern. Det stora problemet med en kalender är att månader och år måste bestå av ett heltal antal dagar. Men

astronomiskt sett är ett år ungefär 365 dagar, 5 timmar, 48 minuter och 46 sekunder. Man löser det problemet genom att låta vissa år vara 365 dagar och vissa 366 dagar, så kallade skottår. I den julianska kalendern, som varit i bruk sedan Julius Caesars dagar, var vart fjärde år skottår, vilket motsvarar ett år som är 365 dagar och 6 timmar långt. Det innebär ett fel på drygt 11 minuter, vilket inte låter så farligt. Men felet adderar sig år från år och blir till ett helt dygn på 130 år. På 1400-talet inträffade vårdagjämningen redan den 12 mars. Detta gjorde att påskan kunde firas en hel månad för sent, vilket inträffade till exempel 1424. Det innebär att människor fastade när de inte behövde fasta. Och vad värre var, de fastade inte när de borde göra det och det var en salighetsfråga. Inte heller månen uppförde sig som den borde och var inte fullmåne när kyrkans tabeller sade att den skulle vara det. Det finns en tradition enligt vilken Gregorius XIII övertygades om problemet efter det att Danti givit en demonstration av en meridian och visat att solen passerat vårdagjäm-

ningsstrecket redan den 11 mars, tio dagar för tidigt.

UPPENBART VAR det fel på kalendern. Men hur skulle den reformeras så att förbättringarna inte endast blev tillfälliga, utan kunde förbli för så lång tid framåt som möjligt? För att åstadkomma detta behövde man känna solens rörelse under året bättre, kunna bestämma när vårdagjämningen infaller och få reda på hur långt året är, och allt detta kunde meridianerna hjälpa till med. Till slut, efter långa diskussioner, enades man om att stryka tio dagar, så att den 4 oktober 1582 följdes av den 15 oktober, samt att inskränka antalet skottår så att jämna sekel inte skulle vara skottår för så vitt inte sekelsiffrorna var jämnt delbara med fyra. Så till exempel var 1600 skottår, men inte 1700 eller 1800. På det sättet blev kalenderåret 365 dagar, 5 timmar, 49 minuter och 12 sekunder långt, ett fel på 26 sekunder per år. Det kommer att ta 3 323 år innan felet uppgår till ett dygn.

Det bör påpekas att problemet med "kalendern" i första hand var ett

problem för kyrkan och inte för samhället. För samhället gör det detsamma om det höststormar på påskdagen eller är värmebölja på julafton. Men för kyrkan är påskens datum viktigt. Det är därför som kalenderreformen genomfördes av en påve och inte av världsliga myndigheter. Och kyrkans makt var så stor att samhället inte kunde ha en annan kalender än kyrkan. Men till en början accepterades den inte av till exempel de protestantiska länderna, som fortsatte med den julianska kalendern. "De var hellre i otakt med solen än i takt med påven", som någon uttryckte det. Det uppstod många märkliga konsekvenser av detta. Till exempel utkämpades slaget vid Lützen av de svenska trupperna den 6 november 1632, men enligt franska historieböcker stupade Gustav Adolf den 16 november.

TVÅ PÅPEKANDEN kan tilläggas. Dels att många länder i dag har två kalendrar – en lokal vid sidan av den gregorianska – det gäller till exempel muslimska länder samt Israel. Dels att datum för påskan är ett problem på södra halvklotet. Påskan skall ju vara en vårfest, men där infaller den på hösten. Men kyrkan har beslutat att det är viktigare att alla kristna firar påskan samtidigt (vilket vi ju inte gör) än att kopplingen till våren bibehålls. Efter kalenderreformen var kyrkans egentliga intresse för meridianer slut. Men ännu 1702 konstruerades en i Santa Maria degli Angeli i Rom på grund av att man just passerat år 1700, som var det första år som varit skottår i den gamla kalendern, men som inte var det i den nya. Man ville alltså få en ny kontroll på att året låg rätt och att det var så långt som man antagit. Men de flesta nya meridianer byggdes av andra skäl än påskan. Man ville helt enkelt hålla reda på när det var middag, lokal tid.

Tyvärr är inte detta någon enkel historia. Visserligen snurrar jorden runt sin axel med en mycket jämn hastighet, men solens vandring runt sin bana är skev, vilket gör att den tid det tar för solen att fullborda ett varv från söderläge till söderläge inte alltid är lika lång. Det är faktiskt så att det längsta dygnet på året är 40 sekunder längre än det kortaste. Man har blivit tvungen att uppfinna en "medelsol" som visserligen inte skinner på himlen, men som alltid tar samma tid på sig för att fullborda ett varv runt jorden. Skillnaden mellan "sann soltid" och "medelsoltid" kallas för tidsekvationen och uppgår som mest till 15 minuter. Det är märkligt att man redan under antiken rent teoretiskt kände till tidsekvationen, innan man ännu kunde mäta den.

Under renässansen, när de första mekaniska uren kom, var klockorna helt otillförlitliga. Det var egentligen

Forts nästa sida

Forts Kalenderns matematik ...

ingen idé att ha minutvisare på klockorna. De kunde gå fel med mer än en halv timme per dygn. Det behövdes en signal varje dag som förkunnade middagstiden. Den signalen var vanligtvis en kyrkklocka, som man lät klämta när ett solur visade att det var dags. På 1700-talet hade dock de bästa mekaniska uren, tack vare upptäckten av pendeln, blivit så noggranna att de gick fel endast någon sekund per dygn. Då inträffade det märkliga att de måste ställas varje dag just för att de var så noggranna. De hade jämnare gång än solen, men visade medelsoltid och inte sann soltid, vilket var det som gällde. Till detta kom att varje ort hade sin speciella soltid, som varierade med longituden.

Därför fortsatte man att bygga meridianer och så sent som 1836 beordrades varje större stad i Belgien att skaffa sig en för att hålla reda på tiden. Det som till sist gav meridianerna dödsstöten var att järnvägarna tvingade länder att slopa lokala tider och gå över till en gemensam "järnvägstid" för hela landet. I Rom var det länge så att man fick lokal middagstid genom meridianen i Santa Maria degli Angeli. Men 1846 ersattes klockslaget från kyrkan med ett kanonskott från Monte Giannicolo. Och då var det inte lokal middagssoltid som angavs, utan nationell medelsoltid.

SOLEN HAR ALLTID fascinerat människorna. Klipptemplet Abu Simbel konstruerades så att solstrålarna en gång om året skulle nå in till det allra innersta i templet. Och flera tusen år senare byggdes i Melbourne i Australien en byggnad som hårbärgerar en sten till minne av de stupade i första världskriget. Freden slöts den 11 november 1918 klockan 11 och hela konstruktionen gjordes så att solen, varje år för all framtid, 11/11 klockan 11 genom ett hål i taket kan belysa centrum av minnesstenen. Det är också en form av meridian.

"Det är något fel med Europa"

REFLEXION/ Terror. Européernas självhat och relativism är ett moraliskt virus.

NATHAN SHACHAR

Författare och journalist

I ENKLARE SKRÄCKFILMER finns en återkommande scen. Den kallsvettige huvudpersonen hör ljud i natten, och inser att de blodtörstiga hämnarna nu är *inne* i huset. Så känns det just nu. Terroristerna har avgjort valet i en västerländsk demokrati. Huset är Europa, dess prisgivne invånare är vi.

Vi vet det alla: det kommer inte att upphöra i vår tid. Det är inte som cancers och åldrandets gåtor, vilkas lösning kommer att lindra våra barnbarns lott. Terrorismen kommer att våldgästa oss så länge det finns en värld av flygplan, sprängämnen och tv. Det pågående kriget, och kommande krig, mot terrorismen är oundvikliga, men de är inte den sortens krig i vilka man segrar, där man efter blodiga offer ser en ny dag randas.

Slumpen har lett mina vägar till några av terrorismens metropoler. Plågoriset kan anta många skepnader, men det har en enastående, universell effekt: folk fortsätter att leva ungefär som de gjorde förr. Den mänskliga vardagen har sina egna tröghetslagar. Att rubba en stads kaférutiner är som att göra en grop i havet. I Jerusalem och Bogotá och Istanbul har ungdomar och äldre fortsatt flockas kring samma heta hörn, frekventera samma marknader och våga livet på just de busslinjer som får det att vattnas i munnen på

Hamas, FARC:s och PKK:s ingenjörer.

Varför gör de det? Om man frågar säger folk: "Vi får inte ge efter för ... Vi måste visa dem ...". Men det ligger nog mindre heroiskt till. De vill helt enkelt inte leva något annat liv, *även* om det vore mindre farligt. Noga taget är detta en synvilla. Det är inte de drabbade och deras anhöriga som lunkar på i ullstrumporna. Deras liv förs över i en annan kolumn. De sorglösa som framhärdar är vi vilkas nummer ännu inte kommit upp i den blodiga tombolan. Vi faktorerar in antalet dödsoffer i vår abstrakta samhällskalkyl, precis som vi tidigare gjort med antalet trafikoffer. Räknat i människoliv är ju terrorn inte någon stor sak. En lätt skärpning av trafikreglerna, litet strängare alkoholkontroller, som i Frankrike de senaste åren, skulle ledigt kompensera USA för ett årligt manfall i samma storleksordning som den 11 september. Frågan är hur stora doser vi tål innan vår själsliga och sociala jämvikt rubbas. Om våra vattentäkter förgiftas, våra barn smittas med böldpest och nervgas släpps ut i tunnelbanan – kommer vi då snällt att fortsätta betala våra räkningar, planera för framtiden och vända ryggen åt ytterlighetspartier?

Antagligen. Londons *blitz* hade visserligen en episk sida som gav en viss lyftning åt eländet. Att människor festade och dansade under pågående späkning är kanske begripligt, men att de gjorde det också i Warszawas ghetto? Det finns dock

gränser. När terroristerna börjar avgöra våra val, tillsätta våra ledare och valla våra opinioner dit de vill är vi tillspillogivna. Pondera att al-Qaida före nästa svenska val förklarar att Stockholm blir dess nästa nedslagsplats, om det parti som förespråkar hårdare gränskontroller segrar. Skulle vi visa oss situationen vuxna?

KRIGET I AFGHANISTAN gick inte ut på att instifta en fungerande stat. Man måste givetvis göra ett försök, men kriget hade ett annat mål: att etablera principen att regimer som hyser terrorister faller. Den lärdomen har gått hem, men tyvärr är fienden inte beroende av regimers stöd. Den regering som skrämts är snarare den nya spanska. Dagen efter sin oväntade upphöjelse förkunnade José Luis Rodríguez Zapatero att kriget i Irak var orättfärdigt och att trupperna skulle dras tillbaka. Vilken ljuv musik i al-Qaidas öron; man har inte bara avgjort valet, man har lagt orden i munnen på dess segrare.

Det finns européer, ett fåtal, som inser det oerhörda i allt detta. Mayte

Besserwisser av Anders Mathlein

Ond bråd död. Terroristerna lyckades inte bara mörda Madridbor, utan även kidnappa valet i Spanien.

Foto: Reuters/Scanpix

är spansk arkeolog, utgrävare av det kananeiska Hazor. Hon är socialist, men röstade på de konservativa hon avskyr för att snuva al-Qaida på segern. I dag säger hon: "Europa är en åldrad sköka som gladeligen tar emot sparkar och slag för att hanka sig fram en dag till – ingen stolthet, inga skrupler, inga principer." Hannes Stein på *Die Welt* i Berlin, en annan klok person, är ännu mer moloken: "Europa är dödsdömt."

Det är något fel på Europa. Ett systemfel, ett moraliskt virus av relativism och självhat. Det första klara varslat kom i slutet av 70-talet, när de tyska socialdemokraternas ledare Helmut Schmidt insisterade på att Nato skulle bemöta utplaceringen av nya sovjetiska SS 20-missiler med egna nya medeldistansmissiler. Med benäget bistånd av Schmidts socialdemokratiska partiledarkolleger i Skandinavien lyckades Sovjetunionen

– detaljerna har sedermera röjts av Georgij Arbatov och andra ansvariga – genom en manipulerad "fredsrörelse" förlama Natos försvarspolitik. "Västerlandet har gjort värre saker än Sovjetunionen, som är på defensiven och har historiska grunder att frukta aggression från väst", sade Danmarks statsminister Anker Jørgensen.

Att denna rubbning inte hade något med det kalla kriget att göra visade sig halvtannat decennium senare, då utrotning av människor i Europas mitt fortsatte i flera år utan åtgärd. Folkmordet på Balkans muslimer, i Bosnien och i Kosovo, skulle ha nått sin fullbordan om inte Europas avskydda förmyndare på andra sidan havet fått nog.

EN AV RELATIVISMENS myter, hundrafalt vederlagd men odlad med stor pietet, särskilt efter den 11 september, är att terrorismen skulle vara rotad i misär och att den således har sociala orsaker. Denna dumhet är ett specialfall av en ännu större dumhet, också den ett arv från marxismen: att ideologi och politik över huvud taget är rotade i sociala och ytterst sett ekonomiska förhållanden. Detta axiom är den geléartade relativismens grund och nyckeln till neutraliseringen av det levande samvete som är humanismens fundament.

Relativismen har redan förändrat oss djupt – och förödelsen är svårast i så kallade kulturkretsar. Hur många känner – känner, inte erkänner – större harm över att USA filmat den fångne Saddam än över Saddams folkmord? Hur många känner större harm över USA:s krig i Irak än över den 11 september? Hur många svenska intellektuella kände större harm mot USA för att det bombade Serbien än mot Serbien för att det utrotade albanerna? Hur många spanjorer kände större harm mot den spanska regeringen för att ha vilselett allmänheten under två dygn än mot al-Qaida?

Det är denna pågående relativistiska deformation av oss som är terroristernas största resurs. ■

Utbrändhetens utrymme

SÄNGLÄGE. Stressen överväldigar oss alla och det krävs aktiva val för att hålla den stängin. Somliga klarar det inte och drabbas av utbrändhet. Ibland hör man att utbrändhet är ett nytt fenomen, jämgammalt med hemdatorer och mobiltelefoner. Tvärtom tror jag att det är en gammal kombination av en medicinsk reaktion på överansträngning och ett av kulturen accepterat utrymme för totalt tillbakadragande från krav på produktivitet.

Sara Lidman skriver i *Den stora vreden* (en titel på en bok som missvisande låter som plakatpolitik, men som i stället handlar om en människa som drivs fram i livet av sin ilska energi) om hur det förekom i det norrländska bondesamhället att folk blev liggande. Det blev för mycket helt enkelt, när barn dog eller skulderna inte kunde betalas. Man la sig till sängs och steg inte upp igen. Det fick bära eller brista. Så man funderar ibland, frisk och med mat i kylskåpet och en fet rad obesvarade e-mail på skärmen: Det kanske är dags att gå och lägga sig? Men att bli liggande?

EBBA LISBERG JENSEN

Fil.dr i humanekologi vid Lunds universitet

Hispanics och andra amerikaner. Samuel P. Huntington varnar för att det amerikanska samhället kommer att delas i två folk, två kulturer och två språk.

Foto: Corbis/Scanpix och IMS Bildbyrå

Varning utfärdad för ny kulturkamp i USA

SOFIA NERBRAND

Redaktionssekreterare på *Axess*

SAMUEL P. HUNTINGTON utmanar igen. Författaren till den kontroversiella *The Clash of Civilizations* varnar denna gång för en kamp mellan den amerikanska och den latinska kulturen – i USA. I en essä i mars/aprilnumret av *Foreign Policy* avslöjar han huvudtemat i sin kommande bok *Who we are*: den växande spansktalande minoriteten hotar att tudela nationen i två folk, två kulturer och två språk.

Harvardprofessorn vill fästa uppmärksamheten på att invandringen från söder är unik för immigrantlandet USA. Tillströmningen av människor är mycket omfattande och Mexikos geografiska närhet bidrar till att *hispanics* inte assimileras i lika stor utsträckning som andra invandrargrupper. Ju mer koncentrerat de spansktalande bor, desto långsammare och svårare blir anpassningen till det amerikanska samhället. I vissa fall uteblir den helt: kubaner trängs ut från Miami och mexikaner dominerar i Los Angeles. I både Kalifornien och Texas tog José förstaplaceringen från Michael på topplistan över namn på nyfödda pojkar 1998.

För första gången i USA:s historia talar mer än hälften av invandrarna ett annat språk än engelska. År 2000 talade mer än 28 miljoner spanska hemma och av dem behärskar 13,8 miljoner inte engelska "mycket bra". Spanskan klingar inte av; andra och tredje generationens invandrare behärskar sina föräldrars och farföräldrars modersmål i mycket större utsträckning än barn till asiater som kommit under samma period. Det finns också en stark lobby som arbetar för att USA ska bli tvåspråkigt.

Huntington befarar att denna utveckling kommer att undergräva de värderingar som Förenta staterna vilar på, bland annat "rule of law",

mänskliga fri- och rättigheter, individualism, religiös övertygelse, hög arbetsmoral och tron på att människan kan skapa ett paradys på jorden. Dessa värderingar är intimt förknippade med arvet från brittiska protestanter. För vad skulle ha hänt om det i stället varit portugisiska, spanska eller franska katoliker som hade fått övertaget i Nordamerika? frågar Huntington. Då hade USA i dag varit som Brasilien, Mexiko eller Québec (sic). För att den amerikanska drömmen ska bestå menar han att mexikanska invandrare måste drömma på engelska. En "americano dream" existerar inte, och är heller inte önskvärd.

MEN HUR BERÄTTIGADE är egentligen hans farhågor? Den amerikanska kulturen har aldrig varit statisk, och individer kan mycket väl vara amerikaner på jobbet och mexikaner i hemmet. Dessutom uppger 90 procent av nykomlingarna från söder att det är viktigt för dem att anpassa sig till sitt nya hemland.

Det amerikanska samhället har hittills förmått hysa många nya invånare med olika bakgrund, identitet, idéer och drömmar. Det är ett av de viktigaste skälen till att landet blivit, och förblivit, så framgångsrikt. Många som rest över Atlanten har funnit Little Italy och Chinatown i New York. Varför skulle inte USA klara att många som rest över Rio Grande lever i sina kvarter i Los Angeles? Huntington varnar för att smältdegeln kan kvävas i ett "Amexica" eller "Mexifornia". Men rubbas det mångfasetterade samhället av ett för stort inflöde av just *hispanics*? Huntington kan möjligen identifiera problem med sin civilisationsmatris, men hans apokalyptiska scenario kan också bli en självuppfyllande profetia: rädslan för det mångkulturella samhället sprider sig lätt av sig själv när en känd tänkare har formulerat den så väl. ■

LO och välfärdsstaten stänger människor ute

INBLICK/ Socialdemokraterna. Partiets exkluderande politik beror på fackföreningsrörelsens rädsla för lönekonkurrens och välfärdsstatens generösa förmåner.

ANDERS ISAKSSON
Journalist och författare

ATT STATSRÅDEN Barbro Holmberg och Hans Karlsson föreslagit barriärer mot arbetssökande från EU:s nya medlemsländer har knappast undgått någon, men mindre bekant är möjligen att deras kolleger Bosse Ringholm och Leif Pagrotsky ägnat ett gemensamt seminarium åt det utvidgade EU:s gynnsamma effekter på den svenska tillväxten. Där kunde riksdagsledamöter, fackliga ombudsmän och politiska tjänstemän för en stund lägga jobbet med övergångsreglerna åt sidan för att i stället höra Ringholm och Pagrotsky beskriva östutvidgningen som en vitaminspruta för Sveriges ekonomi, en adrenalinisk som skulle skapa dynamiska effekter, skärpa konkurrensen och sänka priserna på varor och tjänster.

Sällan har politikens retoriska ideal krockat så obarmhärtigt med politikens praktiska verklighet som i vårens debatt om de nya EU-medborgarnas tillträde till den svenska arbetsmarknaden. I somliga delar av regeringskansliet fortsätter statsråden att följa spåret från statsministerns frikostiga satsning på riktade biståndsmiljarder, talar i hänförelse om stimulerande konkurrens, om EU:s alla friheter och om Europas pånyttfödelse efter kommunismens långa natt. I andra delar lystrar de till hans plötsligt påkomna oro för att öppningen av gränserna ska leda till låtsasanställningar och låtsasjobb i syfte att exploatera välfärdssystemets generösa regler.

Regeringen har aldrig tidigare bekymrat sig för storskaligt missbruk av välfärdssystemets förmåner, så tanken är uppenbarligen att balter, polacker, slovaker, ungrare och tjecker är mer missbruksbenägna än infödda svenskar och asylsökande utlänningar. "Personer kan komma hit och arbeta några timmar per vecka till mycket låga löner, eller ingen lön alls, och samtidigt få tillgång till ... sociala förmåner som är mångfalt större än lönen de kan få i sina hemländer", skrev exempelvis Barbro Holmberg och Hans Karlsson i *Svenska Dagbladet* den 12 mars.

Här som i alla andra sammanhang förstärktes resonemangen med påpekandet om att rätten till svenska barnbidrag ger de hemmavarande två- och trebarnsfamiljerna mer pengar än genomsnittslönen på heltidsarbete i hemländerna, ett exempel som styr rakt mot slutsatsen att "dom" kan ta "våra" pengar. Den sociala turismens vådor ligger i öppen dag, leder till lönedumpning och exploatering av "vår" välfärd.

Jovisst, men var ligger det nya? Alla ansvariga har sedan länge vetat att lönerna är en bråkdel av de svenska och att hemmavarande barn till löntagare som jobbar i ett annat EU-land har rätt till hela välfärdspaketet, inklusive barnbidrag. Det sistnämnda föreskrivs i EU:s överstatliga regelverk och har dessutom under hela utvidningsprocessen försvarats som något grundläggande positivt, senast för ett år sedan när Berit Rolén på regeringens uppdrag utredde just sådana potentiella kostnader för välfärdssystemet.

EN MER INTRESSANT FRÅGA är varför ingen utrett riskerna – eller möjligheterna – för att de nya EU-medborgarna skulle skärpa konkurrensen och pressa priserna genom att konkurrera med lägre lönekrav på både den vita och svarta marknaden. Den genomsnittliga lönekostnaden i LO-förbunden ligger på drygt 200 kronor per timme och det svarta pri-

set har alltid skuggat det vita, ungefär som spritpriserna på Finlandsfärjorna. Att just fackförbunden i byggbranschen drivit kampanjer mot lönedumpning är ingen tillfällighet, de har fått ta den första stöten från grannarna på andra sidan Östersjön. Även om Byggnads än så länge lyckats freda den vita marknaden har konkurrensen redan hårdnat på den svarta. Där tar svenska hantverkare omkring 150 kronor i timmen, polacker mellan 80 och 100 kronor och litauer omkring en femtiolapp. Att kanske de flesta kommer med F-skattsedlar och formellt är att betrakta som entreprenörer på tillfälligt uppdrag anses särskilt förkastligt, de ska vara löntagare och inte förklädda företagare, tycker både regeringen och facket.

På så vis finns en bismak av politiskt dubbelspel i Göran Perssons taktiska upplägg. Först avfärdar han alla krav på övergångsregler och där efter – i elfte timmen – byter han plötsligt fot. Behovet att skydda välfärdssystemen lyfts fram som försvändning för att hålla lönekonkurrensen utanför debatten, något som man än så länge enbart avhandlar bakom stängda dörrar med kamraterna från facket. Hallelujatrallande om utvidgningens välsignelsebringande effekter på den svenska tillväxten förutsätter uppenbarligen att de nya EU-länderna ska konkurrera med sina låga löner på den inhemska

arbetsmarknaden, men hålla sig borta från den svenska.

Opinionsmässigt tycks dock denna vacklan mellan motstridiga ståndpunkter inte spela någon roll. Persson har väljarna med sig på båda linjerna. Så sent som i februari svarade 65 procent ja och 21 procent nej på frågan om de nya EU-medborgarna skulle få samma rätt att söka arbete i hela unionen som de gamla, men en månad senare var övervikten för behovet av särskilda övergångsregler nästan lika stor, 60 procent för och 28 emot.

Mätningarna är visserligen inte direkt jämförbara – den första frågade allmänt om synen på EU:s fria rörlighet och den senare innehöll klart ledande formuleringar om regeringens strävan att "minska möjligheterna för ett eventuellt framtida missbruk av det svenska välfärdssystemet" – men båda vittnar ändå på var sitt sätt om politikernas förmåga att påverka opinionen. I och med att risken för missbruk av välfärdssystemen plötsligt ställs i förgrunden tar upplevelsen av ett hotat egenintresse över, rimligen förstärkt av ett invant mumlande och grumsande om att invandrarna skor sig på välfärden. Att också de fattiga grannarna på andra sidan Östersjön ska stoppa sina slevar i grytan tas för givet.

NÄR DETTA SKRIVS är det fortfarande oklart om regeringen får igenom sitt förslag till övergångsregler eller om folkpartiets och moderaternas lightversioner (inga krav på ordnad bostad och på arbetstillstånd och arbetet behöver inte sökas från hemlandet) blir stommen i en kompromiss, men någon form av begränsning lär det bli. Skälet är mycket enkelt: socialdemokratin vill ha övergångsregler därför att fackföreningsrörelsen – och främst då LO-förbunden – vill ha dem. Sedan andra världskrigets slut 1945 har LO varit den helt dominerande intresseorganisationen på den svenska arbetsmarknaden och i kraft av sitt brödra-

Retorik och praktik. Migrationsminister Barbro Holmberg och arbetsmarknadsminister Hans Karlsson försöker förespråka internationell solidaritet och förhindra social turism på samma gång.

Foto: Mats Andersson/Scanpix

skap med socialdemokratin haft ett avgörande inflytande på migrationspolitikens utformning.

Det betydde att riksdagen med LO:s goda minne kunde öppna gränserna för en i princip reglerad, men i praktiken fri arbetskraftsinvandring efter krigsslutet och att de nordiska länderna 1954 kunde införa ett helt fritt tillträde till varandras arbetsmarknader, utan krav på pass och arbetstillstånd. Den svenska industrin gick på högvarv, bristen på arbetare var ständigt lika akut och fackförbund, arbetsgivare och Ams sände ut gemensamma delegationer för att värva kunniga yrkesmän till storföretag som Asea, Ericsson och Atlas Copco, främst i Italien, Grekland och dåvarande Jugoslavien.

DETTA IDYLLISKA samförstånd började dock knaka redan i slutet på 1950-talet. Den fria inomnordiska arbetsmarknaden ledde till att allt fler finländare sökte jobb i Sverige och 1966 fick LO till sist gehör för sina krav på att reglera den del som gick att reglera, nämligen den utomnordiska invandringen. Reglerna skärptes snabbt och redan i början på 1970-talet knäslattes den ännu gällande formeln att arbetstillstånd bara beviljas personer i bristyrken. Då som nu säger Ams formellt bu eller bä, men som remissinstans har LO och dess medlemsförbund de facto tilldelats rollen som grindvakt framför den svenska arbetsmarknaden.

Sett i relation till omständigheterna vid denna tid framstod LO:s nyckelroll som helt naturlig. Valfärdsstatens grundläggande institutioner stod klara, alla löneförhandlingar drevs centralt och drygt 90 procent av löntagarna var fackligt organiserade. Facket upprätthöll då som nu ett oligopol med väl utstakade revirgränser både inom och mellan LO, TCO och Saco och deras medlemsförbund i olika branscher.

Med regleringen av den utomnordiska arbetskraftsinvandringen täppte LO igen en irriterande glipa i staketen runt arbetsmarknaden och minimerade risken för så kallad underbudskonkurrens, det vill säga att arbetstagare accepterar lägre löner än de avtalade. Exportindustrin fick kämpa på med lönekonkurrens och flyttade efter hand allt större delar av produktionen till låglöneländer, men de inhemska branscherna levde ett skyddat liv, exempelvis den offentliga sektorn, handeln och bygg- och servicenärningarna.

För utomnordiska och utomeuropeiska invandrare har vägen till Sverige sedan dess gått via asyl och – när

väl asylens beviljats – anhöriginvandring. Invandraren måste alltså både definiera sig själv som asylsökande och bli accepterad som sådan av myndigheterna för att få det permanenta uppehållstillstånd som omedelbart ger tillgång till välfärdens förmåner. Sedan Invandrarverket startades 1969 har de asylstämplade invandrarna därutöver också styrts in i en omhändertagande del av välfärdssystemet, där de lär sig svenska, placeras ut i olika kommuner, får bostad och går Ams-kurser för att på så vis beredas för arbetslivet i sitt nya hemland.

Välvilligheten fungerade utan problem så länge Pinochet härskade i Chile och överstarna regerade Grekland, men redan företagarna som flydde från det kommunistiska Vietnam i mitten på 1970-talet kastade grus i maskineriet: de kallades ekonomiska flyktingar för att särskiljas från "riktiga" flyktingar och släpptes in med armbågen före. I dag är sådana distinktioner meningslösa: av de 43 000 personer som just nu mals genom asylsystemet har över 90 procent förstört sina identitetshandlingar och erfarenhetsmässigt kommer 2 procent – 800 personer – att beviljas asyl enligt Genève-konventionen.

Resten då? En del skickas hem, en del gömmer sig hos släktingar och vänner, en del processar vidare och till sist får flertalet stanna av så kallade asylliknande skäl, oftast med prefixet humanitära. Migrationsverkets tjänstemän har mer blivit motparter än objektiva handläggare och bidrar därigenom till att producera psykiska påfrestningar som till sist blir ett argument för att bevilja uppehållstillstånd av humanitära skäl.

Den gemensamma nämnaren för flyktingpolitiken och övergångsreglerna är välfärdens generösa förmånssystem och fackets i och för sig naturliga strävan att upprätthålla monopol på lönebildningen. När regeringen kräver att den som kommer hit ska ha "ett riktigt jobb med lön enligt kollektivavtal" och utlovar ökade möjligheter för facket att kontrollera arbetsgivare utan sådana avtal, ja, då hindrar man ju både flyktingar och nya EU-medborgare från att använda lönen som konkurrensmedel för att ta sig in på arbetsmarknaden.

För välfärdens och fackets skull är det alltså bättre att flyktingarna försörjer sig på socialbidrag än på lågt betalda arbeten och att de nya EU-medborgarna nöjer sig med ännu lägre löner på hemmaplan än vad de kan få i Sverige. Kravet på det absolut bästa står som alltid i vägen för det hyggligt goda. ■

För välfärdens och fackets skull är det alltså bättre att flyktingarna försörjer sig på socialbidrag än på lågt betalda arbeten.

Studier bisak i högskolereklamen

KUNSKAP. Nu är våren här med alla kataloger med höstens högre utbildningar. *Dagens Nyheter*s "Högskoleguiden" anlände samtidigt som marssolen. Sverige kartan täcks av 39 röda prickar som alla representerar en universitets- eller högskoleort. Bara i Stockholm finns 14 högskolor.

Men vad erbjuds vid de olika utbildningsanstalterna? Högskolan i Trollhättan/Uddevalla lockar med utbildningar till "Småfolksanalytiker, Grafikkortsdramatolog, Attityddetektiv, Miljösamuraj, Systemkirurg, Finansgladiator". Utbildningarna finns förstås inte, det är på skoj. Men vilka finns?

Annonser för Högskolan i Halmstad lockar med rubriken "Medvind". På den finns något som ser ut precis som det där man ska riva av från ett reklamerbjudande. Ni vet, om man lämnar in det i kassan får man rabatt. På reklamerbjudandet står: "Mervärde. Kombinera studier med möjligheterna att surfa upprätt på Kattegatts blå vågor." Men vilka studier?

Varberg vill inte vara sämre. Att studera vid högskolan där är enligt annonsen "en livsstil". Den blivande studenten uppmanas att "inspireras av fria vidder och havet". Högskolan är "nära till havet, nära till utlandet, nära till allt". Men vad ska man studera?

Mithögskolan, "Sveriges nästa universitet", gör reklam med hjälp av en nöjd studerande som menar att hon får "bra kontakt med lärarna, skolan är lagom stor och lokalerna fräscha. Med Åre och Vemdalen runt knuten finns ett bra utbud av 'studentliv' under vintern. Att Mithögskolan ger studenterna bostadsgaranti tycker jag är viktigt." Det är nog bra att det finns fräscha lokaler, branta skidbackar och mysig bostad. Men studierna då?

Studier i fokus. Men det är inte det som lärosäten försöker locka studenter med.

Foto: Gunnar Lundmark/Scanpix

VIVEKA ADELSWÄRD

Professor, Tema Kommunikation, vid Linköpings universitet

Stadens civila olydnad utmanar staten

SAN FRANCISCO. Utanför City Hall köar homosexuella par i väntan på vigselceremonin som skall ge en äktenskapslicens. Det är oklart om licenserna kommer att giltigförklaras i andra delstater, men det märks inte på paren i kön. Väntan på vigseln har blivit till en manifestation; i folkvimlet syns såväl blomkvastar som plakat med krav på lika rättigheter. Borgmästare Gavin Newsoms tilltag utmanar grunderna i USA:s konstitution och hela det politiska etablissemanget. Såväl ledande demokrater som republikaner kritiserar Newsoms initiativ och Kaliforniens högsta domstol har nu beordrat San Francisco att sluta viga homosexuella par.

Utfärdandet av äktenskapslicenser kan ses som en form av civil olydnad; under åberopande av högre moraliska principer utfärdar Newsom licenser som inte är förenliga med delstatslagen. Civil olydnad tar sig i dag oftast uttryck i förhindrande av myndighetsbeslut i kombination med

våldshandlingar. Här är det dock fråga om en aktion fri från våld, hot och sabotage. Newsom skiljer sig därmed från plogbillsaktivister, militanta veganer och andra djurrätts- och konsumentgrupper. Än viktigare är att Newsom inte försöker förhindra en utveckling utan snarare skynka på den. Hans aktion har dessutom fått andra att agera. En borgmästare i delstaten New York har nyligen vigd 25 homosexuella par och åtalats för tjänstefel. Och i New York City har Newsoms initiativ äntligen fått den republikanske borgmästaren Michael Bloomberg att öppet kommentera ämnet, och dessutom till de homosexuella fördel.

Kanske kan Newsoms olydnadsaktion bli början på en ny medborgarrättsrörelse? Om inte så har han åtminstone visat ett politiskt mod som få andra förtroendevalda kan matcha.

DANIEL HOLMBERG
Statsvetare

Ax:son Johnsonstiftelsen på tv

Engelsbergssamtal

5 APRIL KL. 22.10 I TV 8

Susanna Popova Hakelius och Rolf van den Brink samtalar med Christina Jutterström, Otto Sjöberg, Anders Gerdin, Gunilla Herlitz och Lena K. Samuelsson om mediernas makt, framtidens medielandskap och gästernas egna roller. Repris den 8 april klockan 23.10.

De kallas pensionärsakvarier, de där protesliknande tillbyggnaderna på hyreshusens fasader. Inglasade balkonger. Blotta omnämnandet av dem kan få vissa av mina bekanta, framför allt de som uttalar ordet "arkitekt" med k-ljud i stället för sje-ljud, att skälva, både av estetisk harm och i sina grundvalar. Och visst, särskilt snitsiga är de inglasade balkongerna inte. Upplevda inifrån är de dock nog så förnöjsamma. Min mamma har en och för lite sedan satt jag på (i?) denna och mös med kaffe och pläd om benen.

Nej, jag förstår varför man glasar in.

Bara en sån sak som att balkongen nu kan användas året runt, och i alla väder.

Vädret var smuligt kallt och soligt, men utan inglasningen hade vinden blåst mig tillbaka in inomhus på nolltid. Nej, jag förstår varför man glasar in. Bara en sån sak som att balkongen nu kan användas året runt, och i alla väder. Inglasningen förstärker dessutom balkongens topologiska likhet med trädgården, dess läge mitt emellan privat och offentligt, som skänker en så befriande dimension till ett boende. Att kunna gå ut utan att lämna sitt hem.

Många skönandar förfasar sig alltså. Men är de inglasade balkongerna verkligen så anskrämliga? Eller rättare sagt, exakt vari består fulheten? De fasader de sägs vanpryda är ju sällan så vackra i sig att det skär sig på det sättet. Nej, balkongerna är fel därför att de så tydligt är tillägg till ursprungsutseendet, och att de därför stör helhetsintrycket. Om de här ordinära fasaderna saknar behag så har de i alla fall ett rätt när det kommer till klassisk estetik – de är slutna och de håller sig på plats. Det fula däremot tycks likt smuts och fetma expandera, komma emot en, tränga sig på, kanske rent av smitta med sin form- och regellöshet. Och eftersom "god smak" alltid varit en moralisk kategori (det sköna, det goda, det sanna), så väcker de inglasade balkongerna anstöt på ett sätt som ekar av borgerskapets fasa inför underklassens sedeslöshet för hundra år sen.

I dag tycks rädslan för normupplösning helt ha flyttat över på estetiken. Vurmen för design vetter proportionellt mot en osynlig fränsida – det som utpekats genom att inte visas på bild. När man i vardagen ändå tvingas i kontakt med det fulas obehärskade expansion kan det gå som i en artikel i *Dagens Nyheter* nyligen. Den handlade om hur förfärliga blå skoskydd av plast är. Det egentliga argumentet var att inga märkesbyxor står pall mot att kombineras med dessa. Å, grymma öde. Men eftersom estetik som sagt alltid är moralisk, så var den indignerade skribenten tvungen att klä sin avsky i en mer passande dräkt. Den klädsamma tesen var då att skoskydden hotar demokratin, genom att avindividualisera och förvandla oss till blott besökande i det offentliga rummet. Alltså, dagis, sjukhus samt bostadsrättsvisningar. Jag vet inte, kanske är offentlighet lite mer än så? Talande nog var skribenten även kränkt över att det inte görs skillnad på skötsamma (hur noga man än torkar av sina skor så ...) och oborstade personer.

I sin indiskretion liknar inglasade balkonger mest av allt de handikapphjälpmedel, ramper och dylikt, som också adderas till det redan byggda. Och på samma sätt som att hjälpmedlen indikerar att något kan saknas, att normaliteten har en gräns, så påminner blotta åsynen av de förfulande glasnästena oss om att tillvaron kanske inte är så väl avrundad, regelmässig och polerad. Att den designade livsvägen kantas av skuggor. Nej, den dåliga smaken att likt dålig andedräkt ge andra dålig smak i munnen är ousäktlig.

NIKLAS SÖDERBERG

Poet

Det encyklopediska vetandets renässans

REFLEKTION

NICKLAS LUNDBLAD

Doktorand i informatik och direktör på Stockholms handelskammare

UPPSLAGSVERKEN SLÅS alltmer sällan upp. I den uppväxande generationen är det allt färre som bryr sig om att konsultera uppslagsverk i jakten på information. I stället används Internet, och de många informationskällor som gjorts tillgängliga därigenom. Men det finns en viktig och ofta negligerad skillnad mellan de många källornas Internet och uppslagsverken. Det encyklopediska vetandet erbjuder inte bara information om ett ämne, utan väljer också bort, filtrerar vetandet genom en lins slipad av samtidens värderingar och insikter.

En artikel i ett uppslagsverk summerar och kondenserar vetandet om ett speciellt ämne till den punkt där encyklopedisten anser att det essentiella fångats. *Nordisk familjebok* och *Encyclopædia Britannica* blir på detta sätt inte bara informationskällor, utan också källor till en viktig sorts metainformation: vi kan i ett uppslagsverk lära oss vad författarna vid verkets tillkomst trodde sig veta.

I DET DATUMLÖSA Internets oändliga källor av information är det svårt att ordna vetandet i tiden. Det är en allvarlig brist, och den information som går förlorad därmed består av högst relevanta ögonblicksbilder av det mänskliga vetandets gränser.

Erfarenheten av dessa gränser kan vara lika kuslig som upplysande. När jag slår upp Hitler i min upplaga av *Nordisk Familjebok*, redigerad 1923–1937, finner jag en liten artikel om knappt en fjärdedels spalt, som beskriver Hitlers misslyckade kupp och det nationalsocialistiska partiets födelse. Artikeln avslutas med orden: "Han dömdes

Uppslagsverk. Ett dokument som fångar sin tid. Foto: Bo Lindell/Bolibild

1924 till 5 års fästning men frigavs redan i dec. s.å. H:s inflytande har sedan dess varit obetydligt. Han har utgivit *Mein Kampf* (2 bd, 1925–26)."

Här ger mig uppslagsverket en känsla av att stå med en skiva tid i mina händer. Jag betraktar orden, och förstår vidden inte bara av uppslagsverkets författares okunskap, utan även av min egen okunskap om framtiden. Uppslagsverket förvandlas till en skrattspegel av den mänskliga kunskapens gränser.

INTRESSANT NOG återföds nu uppslagsverken på Internet, i ny form. Webbencyklopedier som *susning.nu* och *wikipedia* återinför det encyklopediska vetandet, i nytt format. Båda dessa uppslagsverk redigeras kollektivt – vem som helst kan skapa eller redigera en artikel – och därmed kan vetandets rörelse i tiden följas i detalj, ibland i form av redigeringskrig där uppslagsorden förvandlas till krigszoner. Det riktigt fascinerande är dock att majoriteten av begreppen lever ett fridfullt liv i långsam utveckling, trots att vi alla förvandlats till encyklopedister.

Vi kommer att få se efterfrågan på uppslagsverkens filter öka allt eftersom de exploderande informationsmängderna på Internet kollapsar till brus under sin egen tyngd. Vi står inför en ny guldålder för det encyklopediska vetandets mod att välja bort.

Vargnackens semantik

NACKSPÄRR. Vargnacke, sade distriktsläkaren om nackspärren. *Torticollis* på latin, men vargnacken var grekiska. I Grekland, berättade läkaren, sa man så om människor som fått stel nacke. Liksom vargarna kunde de inte vrida på huvudet så som människor och många andra djur vanligtvis kan. Vargnacken var en folklig benämning och ingen vedertagen diagnos, berättade hon skrattande.

Likhet var ett signifikant drag i äldre tiders svenska folkmedicin – och är kanske så än i dag. Den som ville bli av med vårtor kunde gnida vårtan med en fläsksvål. Svålen gömdes sedan under en sten och när svålen ruttnat var vårtan borta. Medicin som smakade riktigt illa var också effektiv. Ont ska med ont fördrivas. Lika ger lika. Folklivsarkiven är fulla av intressanta och mer eller mindre motbjudande beskrivningar av hur sjukdomar kunde botas. Personligen uppskattar jag folkmedicinens poetiska språk mer än dess praktik. Men ska man ändå ha ont är vargnacken en lysande benämning. Det är klös i den liknelsen.

LYNN ÅKESSON

Docent i etnologi vid Lunds universitet

Illustration: Claes Jurander

Sidorna 14–24 ►

Staten kan inte lära sig konsten att skapa kluster

REPORTAGE/ Ekonomisk geografi. Inom näringspolitiken är det högmodernt att stödja nätverk för att öka den ekonomiska tillväxten. Men det är tvivelaktigt att staten skall främja samarbete mellan företag eftersom det är rivalitet och konkurrens dem emellan som skapar dynamiska kluster.

*På sina resor han förnam,
hur väl försynens nåd reglerat,
som floder över allt placerat
där stora städer stryka fram.*

Ur "Dumboms leverne"
Johan Henric Kellgren

VID HANDELSHÖGSKOLAN i Stockholm verkade under många år en professor i ekonomisk geografi vid namn William William-Olsson. Han var en professor av den gamla despotiska stammen som visste allt och skrämde slag på studenter. William-Olsson var bland annat en föregångare när det gällde att förklara hur städer utvecklas.

Att åskådliggöra världen med kartor var en av hans starka grenar. Han arbetade både med nya kartprojektioner och med att grafiskt visualisera ekonomin. Särskilt vacker var en karta, utformad på 1950- eller 1960-talet, över den svenska ekonomins struktur. Dess färglagda cirklar var ritade så att det såg ut som om knappålar i olika storlekar var instoppade i kartan.

Varje ort fick en nål vars storlek var proportionell mot hur stort förfädlingsvärde som skapades på orten. Cirkelns färg angav vilken näring som dominerade. En enda blick på kartan avslöjade var i Sverige det pågick vilket slags ekonomisk aktivitet. Röda cirklar längs Norrlands-kusten stod för träindustri. Många svarta cirklar i Mälardalsområdet för blandad verkstadsindustri. Blå cirklar längs kusterna i södra Sverige för varvsindustri. En stor grön cirkel i Borås för textilindustri med en massa små gröna knappålar i det omgivande Västergötland. I Norrlands inland var det mest tomrum.

William-Olsson kände sig på

Av
Joakim Stymne
Tillträdande
chefsekonom i
Kauthing Bank Sverige

äldre dagar missförstådd. Han tyckte att forskarna i ekonomisk geografi återupptäckte hans gamla landvinningar, men förbigick honom genom att skapa ny terminologi. Hade han fått uppleva dagens klustermode hade han säkert pekat på sin karta och sagt: "Där har ni era kluster - för övrigt är ni lata och har glömt konsten att göra bra kartor."

Till råga på allt var den ekonomiska geografin länge ett ämne på nedgång. Geografiämnet föreföll inte längre kunna ta upp viktiga frågor om världens beskaffenhet på ett intressant sätt. Det var ett av de första ämnen som det undervisades i på Handelshögskolan, men numera finns det inte längre någon geografisk institution där. Vid Harvard sägs det att den enda institution som någonsin lagts ned är den geografiska.

Därför är det en smula ironiskt att geografiämnet nu har fått nytt liv, inte minst med hjälp av nationalekonomer, företagsekonomer och politiker. Klusterindustrin är själva fokus för detta. Michael Porter, som

gjorde begreppet kluster populärt med sin bok *The Competitive Advantage of Nations* 1990, är professor just vid Harvard, om än vid universitetets business school. Vid Uppsala universitets kulturgeografiska institution finns sedan ett år ett institut kallat CIND (Centre for Research on Innovation and Industrial Dynamics), vilket utifrån ett klusterperspektiv ska studera näringslivsutveckling och som har lockat forskare från flera olika discipliner.

Vid CIND har forskarna Göran Lindqvist, Anders Malmberg och Örjan Sölvell, under rubriken Svenska klusterkartor, tagit fram kartor över branschernas geografiska fördelning över landet. Kartorna är visserligen mindre estetiskt tilltalande än William-Olssons, men de återspeglar att Sveriges ekonomiska geografi har ändrats en hel del sedan han gjorde sin karta.

DET SOM GEOGRAFERNA alltid har vetat, och velat finna orsaker till, är att ekonomiska aktiviteter tenderar att klumpa ihop sig. Varför finns det städer? Marknadsplatser? Varför ligger fabriker just där de ligger? Och varför klustrar likartade verksamheter ibland ihop sig geografiskt?

Traditionellt tänker man ofta på lokaliseringsfaktorer i termer av närhet till marknader eller till råvaror eller produktionsfaktorer. Johan Henric Kellgrens Dumbom hade helt rätt när han observerade att städer ofta finns vid vattendrag, men tog helt fel när han drog slutsatsen att floderna hamnar där städerna finns snarare än tvärtom.

Men det finns många exempel på att verksamheter av en viss karaktär klumpar ihop sig utan att det finns

någon uppenbar fördel i form av råvaror eller produktionsfaktorer. Ett populärt exempel när kluster diskuteras är mattindustrin. En förbluffande stor andel av världens mattor produceras av företag belägna kring orten Dalton i Georgia i USA. Ett annat exempel är koncentrationen av tillverkare av halvledare till Silicon Valley i Kalifornien. I Belluno i norra Italien tillverkar ett kluster om 600 företag över hälften av de glasögonbågar som säljs i Europa och USA. Exemplet är många.

När nationalekonomer ska förklara varför verksamheter klumpar ihop sig hänvisar de gärna till externaliteter, olika krafter som finns utanför det enskilda företaget och som påverkar dess resultat. Det kan vara fysiska externaliteter såsom transportmöjligheter (Dumboms floder!) och tillgång till infrastruktur, eller institutionella externaliteter som skapas av olika organisationer, offentlig verksamhet och tillgång till utbildning. Sociala och kulturella externaliteter finns i form av attityder och värderingar, informationsexternaliteter i form av kunskap som kan utnyttjas av det enskilda företaget.

Samtidigt som det enskilda företaget drar nytta av omgivningens externaliteter kan det även självt skapa externaliteter, sådant som andra kan dra nytta av utan att företaget i fråga kan ta betalt för det. Framgångsrika företag kännetecknas ofta av att de förbättrar produkter och processer. Företagets eget syfte är förstås att få en konkurrensfördel och tjäna mer pengar. Men mycket kunskap kan inte patenteras och hållas hemlig inom det företag där innovationen ursprungligen gjordes. När ett företag väl har gjort en innovation flyter kunskapen om denna så att säga omkring och påverkar såväl leverantörer och anställda som kunder. Kunskapen blir en externalitet som andra kan dra nytta av utan att uppfinnaren kan debitera dem.

Ett konkurrerande företag i samma bransch kan åka snålskjuts på innovatörens kunskap och

snabbt kopiera nya produkter och processer. Empiriska studier har visat att eftersom bara en mindre del av värdet av en innovation tillfaller innovatören, skapas det generellt sett för få innovationer. Om det enskilda företaget kunde skaffa sig ensamkontroll över en förbättrad process och exploatera hela nyttan av den, skulle företaget investera i fler innovationer.

MEN MED RÄTT slags samspel kan det i stället bli ett utbyte mellan företagen, i vilket kunskapsöverföringen går i motsatt riktning och mängden innovationer totalt sett ökar snabbare. Det enskilda företaget kan i sin tur lägga beslag på kunskap som skapas av någon annan. Företagen sporrar varandra att skapa ny kunskap. Slutresultatet kan bli snabb lokal tillväxt och ett dynamiskt innovationsklimat; konkurrenter, leverantörer och anställda bidrar till framväxten av ett kluster av företag, som konkurrerar och samspelar så intensivt att de stärks som grupp. En viktig poäng är att detta sker trots att de inblandade företagen är bittra konkurrenter och inte alls intresserade av att samarbeta, utan tvärtom drivs av en rivalitet, i vilken varje företag i varje ögonblick strävar efter att få fördelar framför de andra.

Michael Porters bidrag är att ha konkretiserat och systematiserat nationalekonomernas tänkande kring vad som driver dynamiken i ett område. I *The Competitive Advantage of Nations* hävdar han att traditionella produktionsfaktorer spelat ut sin roll. I sin välkända diamantmodell fokuserar han på fyra grupper av faktorer som påverkar innovationsförmåga och dynamik i ett kluster:

1. tillgången till produktionsfaktorer som arbetskraft och kapital
2. efterfrågeförhållanden
3. närvaron av relaterade eller understödjande företag i den lokala miljön
4. strategi, struktur och rivalitet.

Vad klusterforskningen säger är att det inte räcker med att några företag ligger nära varandra och håller på med likartade saker för att skapa en dynamisk miljö. Samspelet mellan faktorerna är mycket mer komplext än så. En av poängerna med Porters modell är att klusterbegreppet går bortom traditionella branschindelningar och behandlar hela miljöer med många typer av interaktion. Därför är William Wiliam-Olssons branschakta trots allt ingen riktig klusterkarta: den visar branschens utbredning i rummet, men fångar inte den dynamik som överskrider traditionella branschgränser.

En ren slump kan inleda en utveckling till ett dynamiskt kluster. En flink tonårsflicka vid namn

Catherine Evans i Dalton i Georgia i USA gjorde 1895 ett tuftat överkast att skänka bort i bröllopsgåva. Många tyckte överkastet var fint och hon fick beställningar på fler än hon kunde göra själv. Kvinnor i trakten började göra textilier i samma teknik och efter hand ledde uppfinningar till att tillverkningen kunde mekaniseras. Det visade sig snart att tuftade mattor blev betydligt billigare att framställa än vävda. Produktionen växte snabbt och drog med sig många kringindustrier. I dag står Georgia för nära hälften av världens mattproduktion. Vilken region skulle inte vilja upprepa dessa framgångar?

Men det krävs att Porters faktorer samverkar väl för att ett kluster ska ta fart. Professor Örjan Sölvell, som arbetar med Michael Porter och som har applicerat hans analysmodell på Sverige, framhåller hur brister i miljön kan hämma ett klusters utveckling.

– Både Audi och Trabant kom ur samma företag, Autounion, efter andra världskrigets slut, berättade han vid en föreläsning på en klusterkonferens i höstas. Men Audi utvecklades i ett brett och dynamiskt kluster, medan Trabant kom till i ett tunt och statiskt kluster.

Trots att man kunde tala om ett bilkluster både kring Audiproduktionen i Västtyskland och kring Trabantproduktionen i Östtyskland, är det uppenbart att den östtyska miljön led av många brister som gjorde att det klusteret kom hopplöst på efterkälken.

ETT MYCKET KÄNT kluster är Silicon Valley i Kalifornien, som under flera decennier har varit ett dynamiskt centrum för halvledartillverkning och andra datorrelaterade verksamheter. Silicon Valley har ännu mer än mattklustret i Georgia varit drömmen för andra regioner: hög teknologi, snabb tillväxt och vackert väder (även om väl bara Dumbom på allvar skulle tro att vädret kan gynnas av ett framgångsrikt kluster).

Alla de olika "Valleys" som i dag finns i världen försöker med blandad framgång återskapa Silicon Valleys utveckling. Detta sker trots vad forskaren AnnaLee Saxenian, som har studerat Silicon Valley-klustret, säger tillsammans med sina medförfattare i uppsatsen "Old Economy Inputs for 'New Economy' Outcomes" (2001): "Where Silicon Valley is entrepreneurial, decentralized and only loosely and flexibly connected to broader national institutions, many efforts at imitation have been government sponsored, top down or tightly linked to established firms, perhaps 'national champions'."

Kommentären tar oss från klustret som en mer eller mindre spon-

Dumbom.

Illustration: Claes Jurander

tant uppkommen dynamisk miljö till klustret som en åtråvärd skapelse, som ska formas med politiska insatser. Och många, många vill skapa kluster, eller åtminstone växla upp existerande anhopningar av aktiviteter till något mycket bättre. Ett kluster förvandlas från ett analysobjekt till ett initiativ den dag det bildas en organisation omkring det. Klusterinitiativ förekommer i alla världsdelar utom Antarktis (orten Christchurch på Nya Zeeland listar dock faktiskt "Antarctica" som ett av sina kluster).

I höstas hade The Competitive-ness Institute, den internationella organisationen för *cluster practitioners* (det vill säga de som på ett eller annat sätt är involverade i klusterinitiativ) en stor konferens i Göteborg. Där presenterade Örjan Sölvell, Göran Lindqvist och Christian Ketels sin *Cluster Greenbook*, en studie av 250 klusterinitiativ runt om i världen. De konstaterar att främjandet av kluster typiskt sett initieras av en enskild "klusterprenör" och till betydande del är offentligt finansierat. De visar också att det är populärast med klusterinitiativ inom hyfsat tekniskt kvalificerade områden: IT, medicinteknik, verkstadsproduktion, kommunikationsteknologi, bioteknik och bilrelaterad tillverkning.

Åtskilliga länder ligger långt före Sverige när det gäller att stödja kluster. I Danmark har klusterpolitik varit ett prioriterat område ända sedan 1993. I den italienska regionen Emilia Romagna påbörjades det som nu kallas klusterinitiativ redan på 1970-talet. Nya Zeeland har en kolossal massa klusterinitiativ. Delstatsregeringen i Katalonien har understött drygt tjugotalet kluster genom åren.

MEN NU HÅLLER även Sverige på att klustra till sig. I Sverige är det framför allt tre myndigheter som klustersatsar: Vinnova (verket för innovationssystem), Nutek (verket för näringslivsutveckling) och ISA (Invest in Sweden Agency). Regeringen har gett 70 miljoner till dessa myndigheter för att gemensamt sätta upp ett program med namnet Visanu, som har tre år på sig för att stödja utvecklingen av kluster runt om i Sverige.

I en kartläggning gjord av Visanu förra året hittade man uppåt 250 klusterinitiativ bara i Sverige, många med kända namn. Där finns till exempel TelecomCity i Blekinge, Microwave Road i Västra Götaland, Trätårten i Kronoberg, Biotech Valley i Södermanland, Mobile Valley i Stockholm, Triple Steelix i Dalarna, Fiber Optic Valley i Västernorrland och Internet Bay i Norrbotten. Maria Lindqvist, projektledare för Kunskapsutveckling på Visanu, berättar dock när jag talar med henne att antalet levande klusterinitiativ i praktiken uppgår till mellan 50 och 60.

Vinnova har också startat ett program som under namnet Vinnväxt ska betala ut 400 miljoner kronor till klustersatningar. I en första fas har tre program valts ut som ska få tio miljoner vardera i tio år: Robotdalen i Mälardalen, Innovation i Gränsland och Uppsala Bio.

Till detta kommer att den svenska regionalpolitiken är stadd i förändring; den korrekta benämningen är för övrigt numera den "regionala utvecklingspolitiken". Regeringen har ålagt varje län att ta fram "ett program för tillväxt". Dessa så kallade regionala tillväxtprogram började gälla från den 1 januari i år och ska vara "centrala verktyg för det långsiktiga arbetet för en hållbar regionalutveckling". I december beslöt regeringen att ge drygt en miljard till länen för att stödja den politiken.

KLUSTERANSATSEN HAR en mer eller mindre framträdande roll i samtliga regionala tillväxtprogram (med ett undantag, se nedan). För att ta några exempel ur de länsvisa programmen: I Kronobergs län är man särskilt entusiastisk och sätter innovationssystem och kluster främst bland sina insatsområden. Det regionala tillväxtprogrammet kryllar av klusterresonemang och det finns ett antal ambitiösa klusterinitiativ: Aluminium, tunga fordon, Tränätverk Syd, Internet City, medier/underhållning och Glasriktet. Till skillnad från flertalet övriga tillväxtprogram siffrsätter Kronoberg sina planer: av insatser om totalt 110 miljoner under 2004 går 37 miljoner till klustersatningar.

Västerbotten är också ett entusiastiskt län och menar sig ha kluster

inom områdena sten och mineral, trä och testverksamhet. Men länet anser också att man, som man uttrycker det, "visar kompetens" för ytterligare starka klusterbildningar och innovationssystem och nämner optimistiskt bioteknik, hydraulik, skogsmaskiner, livsmedelsutveckling, plåtbearbetning, verkstadsindustri, GIS, IT och "en mängd nya teknologier".

Norrbottnen framhåller bil- och komponenttestklustret i Arjeplog (där biltillverkare testar bilar under svåra vinterförhållanden) som ett framgångsrikt kluster, men uttrycker sig hovsamt att om "de verksamheter som är relaterade till ishotellet i Jukkasjärvi kvalificerar för att ingå i klusterbegreppet är mer osäkert". Norrbotten skriver emellertid också att dessa presumtiva kluster är "två slående exempel på innovativ och framgångsrik exploatering av en naturresurs som Norrbotten har gott om ... snö, is, gles bebyggelse och stora avstånd". Formuleringen tyder på en viss galghumor hos länsstyrelsen därstädes.

Jämtland talar blygsamt om att i "Jämtlands län finns klusterliknande företeelser" runt turism, sport och fritid och funderar lite över om det går att utveckla kluster kring call centers. I en klarsynt formulering kring hur man ska kunna få samfinansiering av befintliga nationella program och sitt regionala tillväxtprogram säger man att "från Nutek och Vinnova är det framförallt klusterutvecklingsprogrammet, entreprenörskapsprogrammet och utveckling av lärandesystem som kommer att efterfrågas". Mot bakgrund av att det underlättar att hämta hem pengar till länet finns det ju goda skäl att leta kluster.

Gävleborg uttrycker en tro på att politiken kan skapa kluster. Man vill "kartlägga idéer för nya kluster som bedöms skapa regional tillväxt", "utveckla fokusområden och nya kluster" och se till att "befintliga kluster vidareutvecklas så att de får internationell konkurrenskraft". Södermanland tror dock inte riktigt på detta utan säger uttryckligen att "vi kan inte skapa kluster".

Så till det stora undantaget: Halland. Bland alla regionala tillväxtprogram sticker Region Halland ut genom att ordet kluster över huvud taget inte nämns. Att läsa Hallands tillväxtprogram efter att ha matats med mer eller mindre övertygande klusterterminologi från norr till söder är uppfriskande.

Jag ringer därför till Sten Liljedahl, näringslivschef vid Region Halland.

– Det är medvetet, svarar han på frågan varför man inte använder klusterbegreppet. Man ska inte använda begrepp som folk inte förstår. Det här är bra om man ska söka pengar från Stockholm. Men det är

Komplex samspel. Kluster har en dynamik som överskrider traditionella branschgränser.

Foto: Corbis/Scanpix

ju företagen som ska skapa tillväxt. De företag som är med i insatserna ska tjäna pengar på det. Det offentliga kan underlätta tillkomsten av kluster men aldrig skapa dem fullt ut. Vi måste se till slutanvändaren i det vi gör. Det är företagets behov. Vår roll i systemet är att underlätta för dem att göra affärer. Vi ska hela tiden komplettera marknaden där det behövs, inte konkurrera.

Tittar man noggrannare på Region Hallands tillväxtprogram konstaterar man att det i stället för kluster innehåller tre "tillväxtområden": hälsoteknik, upplevelsenäring och livsmedel. Till detta planerar man att använda 23 miljoner kronor per år av totalt 174 miljoner kronor i tillväxtprogrammet. Och trots (till följd av?) den tilltalande frånvaron av klusterjargong bedömdes programmet positivt av regeringen: Halland var ett av sex län som fick en extra tilldelning inför 2004 med den uttryckliga motiveringen att de lyckats bra i sina strategier.

DE TRE MYNDIGHETERNA Nutek, Vinnova och ISA vill ytterligare förstärka klusterambitionerna. Just i dagarna har myndigheternas tre generaldirektörer givit ut en skrift med titeln *Vår syn på tillväxt*. I den argumenterar de för att en modern näringspolitik ska bygga på synsättet att tillväxt uppstår genom samspel i kluster, och att det därför krävs satsningar på att stimulera kluster och innovationssystem.

Det råder alltså ingen brist på ambitioner och engagemang när det gäller klusteransatsen. Den fick ett

mer systematiskt fotfäste i den praktiska politiken i samband med förra årets arbete med de regionala tillväxtprogrammen. Den drivs hårt av dessa myndigheter, och det sägs att idéerna får ett allt starkare fotfäste bland enskilda regeringsmedlemmar. Men går det verkligen att skapa ett framgångsrikt kluster? Är det en bra idé att göra det? Man kan särskilja tre inställningar till frågan:

Den marknadsliberala. Klusterfokus är ett sätt att flytta uppmärksamheten från det som verkligen är viktigt för politiken: att skapa bästa möjliga villkor för företagandet.

Den marknadsförbättrande. Klusterpolitik kan vara ett bra sätt att rätta till marknadsmisslyckanden och få ytterligare fart på en redan dynamisk miljö.

Den marknadsförnekande. Klusterinsatser är bra därför att samarbete och planering är bättre än marknadsmekanismer om man vill skapa ekonomisk dynamik och uppnå andra prioriterade politiska mål.

Porters diamantmodell kan användas för att illustrera de två första inställningarna. Han identifierar de mekanismer som skapar utvecklingskraft. Ett exempel är kapitalmarknaden. Denna utgör en komponent av det hörn av hans diamant som benämns produktionsfaktorförhållanden. I en idealisk värld ska det finnas tillgång till lagom mycket såddfinansiering; nya företag måste ha en chans att få starta. En vanlig uppfattning är att marknaden är för snål med att tillhandahålla sådan såddfinansiering. Detta skulle alltså vara ett marknadsmiss-

lyckande, som leder till att för få investeringar kommer till stånd i det tänkta klustret.

DE TRE klustermyndigheternas generaldirektörer menar att staten har till uppgift att rätta till detta marknadsmisslyckande. I den nyutkomna skrift som tidigare nämnts beklagar de att de privata riskkapitalbolagens benägenhet att stå till tjänst med såddfinansiering har minskat. "Låt staten återta sin roll inom den tidiga såddfinansieringen", är deras marknadsförbättrande förslag.

Men de bortser från att det finns en mycket omfattande forskning med massiva mikroekonomiska belägg för att förekomsten av nyföretagande i ett samhälle är starkt relaterad till förekomsten av privata förmögenheter. Det vill säga att entreprenören antingen själv tjänar ihop sitt startkapital eller att den som vill starta en verksamhet vänder sig till en förmögen släkting eller bekant, snarare än till formella, anonyma kapitalmarknader. Samtidigt finns det stora frågetecken kring hur framgångsrika statliga försök till såddfinansiering har varit.

Den marknadsliberala slutsatsen är att dålig tillgång på såddfinansiering är ett politikmisslyckande snarare än ett marknadsmisslyckande. Politikens uppgift skulle i så fall inte vara att stå till tjänst med finansiering, utan att genomföra förändringar av skatter och regler för att underlätta privat förmögenhetsbildning.

Ett annat exempel som skulle

kunna ses som ett marknadsmisslyckande är bristande information, till exempel om marknader, produktionsprocesser och annat. Klusterinitiativ innehåller ofta olika former av samarbeten, som innebär att berörda företag får nya mötesplatser för att utbyta information.

Men inte heller detta är oproblemiskt om det är klusterdynamik man vill främja. Kom ihåg att styrkan i klustren i mycket är ett resultat av rivaliteten mellan företagen; de konkurrerar med varandra, stjälar varandras arbetskraft och så vidare. Mekanismer som ökar samarbetet och minskar rivaliteten kan försvaga konkurrenstrycket och därmed klustrets dynamik.

Det är omöjligt att säga i vilken mån det organiserade samarbetet i klustersatsningarna i praktiken minskar konkurrenstrycket i klustren. Om rivalitet är det spontana klustrets mekanism för att komma till rätta med bristande innovationsvilja i det enskilda företaget, riskerar länsstyrelserna att försvaga klusterdynamiken när de ökar det formella samarbetet för informationsutbyte och liknande. Men man kan notera att länsstyrelserna i sina regionala tillväxtprogram inte diskuterar hur rivaliteten inom klustret ska fås att öka snarare än att minska (med reservation för att ha missat någon formulering någonstans). Mot bakgrund av den centrala roll detta har i Porters modell hade det varit på sin plats att åtminstone reflektera över problemet.

Ett tredje exempel är hur man i klustersatsningarna hanterar regeringens krav på att de även ska gynna jämställdhet och mångfald. Det är en rimlig hypotes att bristande jämställdhet är ett marknadsmisslyckande och att mer kvinnligt företagande och större mångfald i företagandet skulle bidra till att öka dynamiken i ett kluster. Men varför brister det i jämställdhet?

I Västerbotten finns en organisation som heter Emma Resurscentrum som har gjort flera ambitiösa studier om kvinnors plats i klustersatsningar. Emma Resurscentrum säger att dess arbete utgår från en feministisk ansats. "Perspektivet är att det råder en generell maktordning i samhället där kvinnor underordnas män och att denna ordning bör brytas."

Denna ansats leder till att Emma Resurscentrum i sina studier uppehåller sig mycket kring språkets makt över tanken. Man hävdar till exempel att entreprenörer tillskrivs typiskt manliga egenskaper och att Nutek därigenom skapar ett underförstått rättfärdigande och idealiserande av manlig homogenitet, vilket skulle göra kvinnor mindre benä-

na att engagera sig i klustersatsningar.

Man konstaterar också att kvinnor är överrepresenterade i branscherna som barn-, äldre- och handikappomsorg, som skulle kunna utgöra grunden för tillväxt. Men inte någonstans diskuterar Emma Resurscentrum problemet att kvinnor därigenom är hänvisade till verksamheter, i vilka privat företagande under lång tid i praktiken varit förbjudet och fortfarande i stor utsträckning är omöjligt annat än i mycket liten skala. Att underlätta privat produktion av välfärdstjänster, tillåta uttryckligt vinstmotiv för detta och därmed öppna kvinnors kompetensområden för företagande och konkurrens, förefaller vara en fruktbarare väg till kvinnligt entreprenörskap än att försöka få Nutek att beskriva företagare i mindre manliga termer.

DET FINNS DOCK ett ännu större problem med klustersatsningarna än risken för en felaktig analys av vilka marknadsmisslyckanden som skulle kunna motivera dem. När jag talar med Michael Enright, en amerikansk businessprofessor verksam i Hongkong och en av grundarna av Competitiveness Institute, utvecklar han detta på följande sätt:

- Det går att skapa framgångsrika kluster. Initiativen fungerar bäst i områden där det finns goda förutsättningar för entreprenörskap. Men man måste göra klart för sig precis vad det är marknaden inte kan tillgodose innan man sätter i gång. Tyvärr är klusterbranschen bland mycket annat en sista tillflyktsort för gamla marxister och för folk som ser lokala initiativ som ett alternativ till en globaliserad värld.

Därigenom kommer vi in på den tredje kategorin av klustermotiv: den marknadsförnekande, som inte tror så mycket på marknadssekonomi, utan ser offentligt driven samarbete och planering som centrala för en önskvärd samhällsutveckling. I klustersammanhang har den fått en perfekt ideologisk underbyggnad i något som kallas för *Triple Helix*.

I praktiken är Triple Helix inget märkvärdigare än ett förespråkande av att stat, näringsliv och universitet ska samarbeta, gärna regionalt. Genom denna samverkan ska korsbefruktnings ske som leder till bättre tillväxtkraft. Denna triviala (om än inte okontroversiella) slutsats bygger på ett storstilat teori- bygge av sociologerna Henry Etzkowitz och Loet Leydesdorff.

Den som inte gillar att motivera offentliga insatser med noggranna analyser av marknadsmisslyckan-

den kan lugnt läsa Triple Helix-litteraturen. Både Etzkowitz och Leydesdorff är stadigt förankrade i traditioner som ligger mycket långt från den nationalekonomiska. De har inte heller en modell liknande Porters, som kompletterar vedertagen ekonomisk teori med omsorgsfullt empiriskt arbete. Etzkowitz har sina rötter i det sena 1960-talets marxistiska Radical Sociology-rörelse. Leydesdorff har bland annat skrivit en bok där han utvecklar ett program för en postmodern, dekonstruktionistisk forskningsmetod för sociologin.

I följande citat sammanfattar professorerna Etzkowitz och Leydesdorff vad Triple Helix handlar om.

The Triple Helix model extends the basis of structural-functionalism by introducing the notion of 'meaning' from symbolic interactionism: social functions are discursively constructed, and they can be deconstructed and reconstructed reflexively. Thus, one can no longer accept a dialectics between ahistorical functions and historical institutions. The institutions are needed to carry out the functions, but they can be expected to be changed while doing so. The functions are continuously under reconstruction and the institutional elements of the systems have been generated by these reflexive operations.

Detta är ett verk av charlataner. Denna postmoderna sociologiska kommunikationsteori borde inte få släppas utanför de akademiska sociologernas seminarierum och tillåtas ligga till grund för svensk ekonomisk politik. Det är det slags teoribildning som utan att rodna skulle hävda att geografi är en social konstruktion och att Dumboms utsaga om floder och städer är lika sann som varje annan lokaliseringsteori eftersom språket skapar verkligheten.

Triple Helix-ansatsen har av någon anledning blivit särskilt populär i Sverige. I praktiken tycks den dock inte handla om mycket mer än att representanter för både myndigheter, företag och akademi ska träffas och prata och kanske komma överens om saker. De sociologiska dekonstruktionerna lämnar klusterdeltagarna i praktiken därhän. Problemet är att Triple Helix-modellens luddighet gör det omöjligt att ställa frågan vad det är för problem en klustersatsning ska lösa som inte marknaden kan ta hand om själv.

Ett exempel är universitetens roll: Varför är det just universitet snarare än utbildning på lägre nivåer som ska delta i klustersamarbete-

na? Sten Liljedahl i Halland nämner specifikt att den akademiska forskningen inte är central för framgången i Hallands "icke-kluster". Men Etzkowitz och Leydesdorffs ordkaskader hjälper inte klusterentreprenören att göra sådana avvägningar: samarbetet presenteras som önskvärt a priori.

Trots alla invändningar finns det en viktig faktor som talar för klusterfokus i regionalpolitiken: det kunde ha varit mycket värre. Klustersatsningarna är ändå mer marknadsinriktade än mycken tidigare näringspolitik. Genom att inrikta sig på dynamik och tillväxt innebär klustersatsningarna ett välkommet skifte i fokus för regionalpolitiken, som tidigare mest har handlat om att defensivt möta stagnation och nedgång eller grandiosa industri-satsningar i obygden.

I Porters modell är existensen av en klustersatsning bara en enda av 25 olika faktorer som skapar en dynamisk miljö. Örjan Sölvell talar gärna om klustersatsningen som en smörjkanna för en dynamisk utveckling. Maria Lindqvist, tidigare omnämnd projektledare för Kunskapsutveckling på Visanu, understryker flexibiliteten i klusterinsatserna.

- Man måste göra en skillnad mellan organisering och organisation. Bättre att bygga på det som finns än att bygga upp organisationer med kanslier, verkställande direktörer etcetera. Vi bygger nätverk, inte hus.

Visst kännetecknas de regionala tillväxtprogrammets klustersatsningar ibland mer av fromma förhoppningar om en ljusare framtid än av en tuff analys av realistiska konkurrensförutsättningar. Men de utgår orvetydigt i större utsträckning från en insikt om att ekonomin kräver verkliga företagare än vad många tidigare moden i regionalpolitiken har gjort. Och det är positivt.

Samtidigt lämnar Maria Lindqvist ett oroväckande svar på frågan om de svenska klustersatsningarna brukar göras utifrån Porters modell.

- Nej, det är framför allt Triple Helix som gäller, säger hon.

För att återgå till exemplet med Audi och Trabant så ser man där vad skillnaden i grundförutsättningar betyder. Trabant tillverkades i en ekonomi med illa fungerande faktormarknader, utan vinstmotiv, utan fungerande konkurrens, med dålig lokal efterfrågan, avsaknad av sofistikerade leverantörer och så vidare.

Det finns inte ett klusterinitiativ i världen som skulle ha kunnat bidra till ett dynamiskt kluster kring Trabantproduktionen utan att man först ändrade företagandets villkor i grunden. Det vill säga avskaffade den "reellt existerande socialismen" och släppte lös den kaotiska kapitalismens krafter. ■

**En ren slump
kan inleda
en utveckling
till ett
dynamiskt kluster.**

Försöker någon styra nätverk dör de

ESSÄ/ Ekonomisk teori. För att ny kunskap skall leda till tillväxt krävs att den exploateras – i rätt miljö. Men vilka noder och avgränsningar behövs i ett innovativt nätverk mellan akademi och industri? Forskningen visar att omgivningen bör eftersträva att främja ett syrerikt ekosystem för att företagen inte skall kvävas.

I en av Vinnovas skrifter från 2002 sägs i enlighet med sociologen Manuel Castells observationer: "Nätverkssamhället tar form." Enligt systemorganisationen Nutek har "en nationell kraftsamling" satts i gång för att "ta fram och sprida kunskap" som stöttar och underlättar utveckling av de nätverksstrukturer som brukar kallas "dynamiska kluster" och "innovationssystem". Bakom uppdragen står Näringsdepartementet, som betraktar detta som ett recept för att skapa livskraftiga företag och ekonomisk tillväxt.

Dessa försök att skapa relationer mellan de världar som "producerar kunskap" och de som "producerar industriella produkter" visar att tilltron till den "linjära modellen" klingat av. Så länge vi kunde luta oss mot tanken att investeringar i forskning leder till teknisk utveckling, vilken i sin tur ger ekonomisk tillväxt, var frågan om hur man skapar industriell dynamik enklare att hantera. Grundreceptet sade att en lokalisering av en högskola till Östersund eller Kalmar fick företagandet att blomstra i regionen. I dag vet både ärrade kommunpolitiker från Blekinge till Norrbotten och erfarna handläggare på statliga verk och departement att frågan är betydligt mer komplex. Utvecklingen behöver hjälp på traven, men hur skall en sådan se ut? Många av de nya teoretiska nätverksmodellerna utlovar metoder för att koppla samman vetenskaplig forskning, teknisk utveckling och industriell förnyelse. Och vad kan en handläggare av utvecklingsfrågor i Norduppland eller Bergslagen göra annat än att följa de nätverksrecept som erbjuds från policyorganisationer och akademiker? Så låt oss se litet närmare på de teoretiska grundvalarna för dessa recept.

Nätverk och deras effekter har generellt blivit ett allt hetare spörsmål; det debatteras om nätverk, det forskas om nätverk och det fattas politiska beslut om nätverk. Men i den akademiska forskningen lämnades relationer och deras effekter länge till smala forskningsfält inom sociologi och antropologi. Inom nationalekonomin definieras relationer helt enkelt som icke förekommande. Idealtypen är den autonoma aktören, som kan ha utbyte med vem som helst och för vilken all annan

Av
Alexandra
Waluszewski
Docent
i företagsekonomi

information än priset på en vara är överflödigt. Relationer och nätverksliknande strukturer ses som undantag, en följd av att marknadsmekanismerna inte fungerar. Det är i stället inom de discipliner som utvecklats i nära interaktion med den empiriska världen – sociologi, företagsökonomi, olika historiska discipliner – som intrycken av relationer varit så starka att de inte kunnat avfärdas som undantag.

TROTS DEN traditionella ekonomiska teoris svala intresse för nätverk är det inom de ekonomiska och ekonom-politiska sfärerna som man finner de mest positiva tolkningarna av "nätverkssamhället". Det gäller framför allt de aktörer, myndigheter och policyorganisationer som har till uppgift att stimulera ekonomisk tillväxt. De förbindelser som anses särskilt löftesrika är de som utvecklas mellan den "kunskapskapande" världen (akademiska) och den "kunskapsanvändande" (industrin). Eller som det formuleras på Näringsdepartementets hemsida (oktober 2003): "Forskning är en tillväxtfaktor av strategisk betydelse för näringslivet. Ett väl fungerande samarbete mellan universitet, högskolor, forskningsinstitut och näringsliv är viktigt för en gynnsam utveckling." Att bygga nätverk kring enheter som kan tänkas skapa respektive omvandla kunskap till innovationer har blivit en allt väsentligare uppgift för de organisationer som svarar för tillväxtskapande åtgärder. I Sverige representeras dessa främst av Vinnova, Nutek och ITPS (Institutet för Tillväxtpolitiska studier).

DETTA SYNSÄTT har sin idémässiga grund i den teoretiska skola som kallas *innovationssystem*. Bakom begreppet står ett antal internationellt verksamma ekonomer, som intresserat sig för de kunskapsproducerande och kunskapsexploaterande aktörer som kan identifieras i industriella utvecklingsprocesser, bland andra Giovanni Dosi, Chris Freeman och Richard Nelson. Vinnova ger följande tolkning på hemsidan (oktober 2003): "Ett innovationssystem består av det nätverk av organisationer, människor och spelregler inom vilket skapande, spridning och innovativ exploatering av teknologi och annan kunskap sker."

Forskningen kring innovationssystem visar att produktion av kunskap inte automatiskt leder till ekonomisk tillväxt. För att omvandlas till nya produkter och växande företag måste kunskapen föras ut ur en isolerad tillvaro hos kunskapsproducenterna och kopplas samman med enheter som kan tänkas exploatera denna. Men för att nätverk av detta slag skall leda till ökad tillväxt är det enligt företrädarna för innovationssystem viktigt att dessa konstruktioner byggs inom "rätt" områden, de nya "forskningsintensiva tillväxtområdena", till exempel *life science* och telekom, som kan skapa en "förnyelse av produktionsstrukturen". "Fel" område är till exempel stål, skog, maskinteknik och mekanisk industri (Vinnova 2002, med bidrag av Edqvist, Jacobsson, McKelvey och Asheim). Att Sverige, trots sin i OECD-sammanhang höga FoU-intensitet, har en relativt sett låg andel FoU-intensiva produkter anses bland annat bero på att vi fortfarande till stor del har "fel" produktionsstruktur.

Även om forskningen om innovationssystem riktat effektiv kritik mot den linjära modellen, lämnar den själv väsentliga frågeställningar kring konstruktionen av innovativa nätverk obesvarade. Går det att i förväg urskilja vilka enheter och vilken kunskap som bör ingå i ett sådant? Vilken roll skall existerande nätverk, alla dessa relationer mellan kunder och leverantörer i vilka kunskap utvecklas och modifieras till intrikata system av tekniska och ekonomiska lösningar, spela i sådana innovationssystem?

ETT EXEMPEL PÅ hur svårt det är att i förväg identifiera centrala kunskapsproducenter i ett innovationssystem är det som kan kallas "lowtech"-paradoxen. En rad av landets etablerade industrier har, och har länge haft, betydande roller i framväxten av innovativa, industriella nätverk. Vem kunde för några decennier sedan förutsäga att det kunnande som det döende Facit lämnade efter sig skulle bli en central kunskapskälla för dagens så kallade biotech supply-företag? I dag är Partner-tech, före detta Facit, en viktig leverantör av tekniska lösningar till en rad inhemska företag inom *life science*-sfären. Och om vi ser några decennier tillbaka, vem kunde

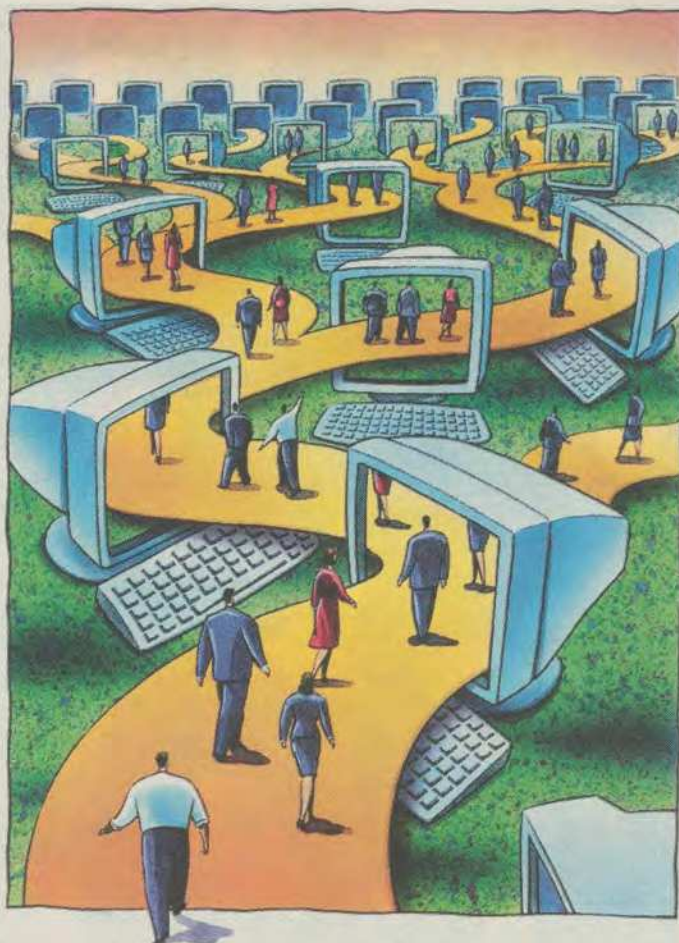
ana att Sockerbolagets problem med kontaminationer i betsockersaft skulle leda till ett forskningsprojekt som dels löste myndigheternas och försvarets problem med ersättning för blodplasma, dels gav upphov till ett separationsmedium som revolutionerade forskningen kring stora proteiner? Denna gel, baserad på den högmolekylära glukosen dextran, senare döpt till Sephadex, blev grunden för ett av världens största biotech supply-företag, Amersham Biosciences.²

En annan aspekt av lowtech-paradoxen är att några av landets stora sysselsättnings- och vinstmaskiner, därtill ständigt innoverande inom respektive fält, finns inom områden som enligt innovations-systemtänkarna är "fel", till exempel i handel och distribution (som Hennes & Mauritz, Ikea, Clas Ohlson) och skogsindustrin (som SCA, Stora, Södra, MODO).³ Bakom det oglamösa namnet skogsindustrin döljer sig vart fjärde svenskt industrijobb och innanför väggarna på urtypen för lowtech, ett medelstort sågverk, finns IT-utrustning motsvarande det som finns i en Boeing 747.

Ytterligare en fråga som förbises i innovationssystemsansatsen är om de resurser som är värdefulla inom de kunskapsproducerande, akademiska nätverken också kan skapa ekonomiskt värde i de industriella nätverken. Och naturligtvis omvänt, om de tekniska och ekonomiska problem som finns i de industriella nätverken kan ge upphov till kunskap inom den akademiska världen. Att de svenska satsningarna på kunskapsproduktion inte tycks ge direkta avtryck i form av nya produkter och företag förklaras med att landet inte bara har "fel" produktionsstruktur i förhållande till sin forskning, utan också med att vi har "fel" system för att överföra kunskap från forskningen till industrin. Resonemanget förutsätter att det som är en högt värderad resurs i ett akademiskt nätverk också är det i ett ekonomiskt, industriellt nätverk. Men den akademiska världen belönar forskning som skapar radikalt ny kunskap. Den kan attrahera nya forskningssamarbeten, inbringa nya forskningsanslag och resultera i publikationer i högt rankade tidskrifter. I företagsnätverken däremot tvingas man i varje innovations- eller effektiviseringsmoment fundera på hur det nya går att kombinera med det gamla. Går det inte kan inget ekonomiskt värde skapas, oavsett hur högt det nya värderas i den akademiska världen.

Detta är förmodligen förklaringen till att den kunskap som i dag ligger bakom de största intäkterna inom den svenska biotech supply-industrin, separationstekniken, hade sin akademiska genomslagskraft under 1930- och 1940-talet och sin storhetstid under 1950-, 1960- och 1970-talet.⁴ Det handlar kanske inte så mycket om "fel" produktionsstruktur och "fel" system för att överföra kunskap som om "fel" syn på hur nätverk fungerar. Men låt oss titta närmare på en annan teoribildning kring nätverk.

Ännu en typ av nätverksrelationer som anses tillväxtskapande är de som finns inom "geografiskt avgränsade områden"

mellan "relaterade industriella och samhälleliga organisationer", så kallade kluster. Jämfört med innovationssystemteoretikerna representerar klusterförespråkarna en mer heterogen ansats. Här möter man så olika skolor som den amerikanske affärsstrategen Michael Porters klusteransats, den italienska forskningen kring industriella distrikt och de amerikanska studierna kring sociala nätverk.

Det finns en väsentlig skillnad mellan de nätverksstrukturer som diskuteras av innovationssystem- respektive kluster-teoretikerna. De senare framhåller att sådana nätverk inte behöver växa fram i forskningsintensiva områden för att vara tillväxtskapande. Tvärtom fascinerar de i stället av att platsens inneboende egenskaper tycks vara så ekonomiskt bärkraftiga över längre tidsperioder, trots Manuel Castells deklaration att globaliseringskrafter har ersatt "space of place" med "space of flows" och gjort ekonomiska aktiviteter "deterritorialisera". Industriella aktiviteter på så olika platser som Gnosjö, Modena och San Diego är uthålliga både när det gäller verksamhetsinriktning och överlevnad.

Michael Porter har formulerat den mest inflytelserika klusterdefinitionen: "A cluster of independent and informally linked companies and institutions represents a robust organizational form that offers advantages in efficiency, effectiveness and flexibility."⁶ Hans geografiska nätverksmodell är starkt färgad av den traditionella ekonomins strikt stiliserade modellvärld. De aktörer som befolkar nätverken är fortfarande oberoende och de relationer som ger den största utvecklingskraften är inte de direkta samarbetena, utan de indirekta som karaktäriseras av kon-

kurrens eller rivalitet. Ju starkare rivalitet, desto kraftigare utveckling, säger Porter-modellen. Tillsammans med den kunskap som "spiller över" i indirekta relationer stimuleras både effektivitet och framväxten av nya lösningar.

Oavsett om idéerna kring geografiskt avgränsade kluster eller nätverk inspirerats av Porters rivalitetstänkande eller av andra, mer eller mindre besläktade ansatser med större betoning på samverkan, vilar de på ett gemensamt antagande om hur sådana strukturer fungerar. Det är framför allt konkurrens eller samarbete inom geografiskt avgränsade nätverk som skapar utveckling. Denna tolkning har satt spår i en mängd policyinitierade projekt, som syftar till att bygga geografiska nätverk, framför allt då i form av vad som kallas "innovativa kluster". Försök att etablera sådana har enligt ekonomogeograferna Anders Malmberg och Peter Maskell blivit OECD-världens favoritrecept för att skapa tillväxt.⁷ En snabb granskning av några nationella och internationella policyorganisationer antyder att Maskell och Malmberg inte överdriver.

Tilltron till möjligheten att bygga innovativa nätverk inom framför allt "high tech"-områdena är stor både nationellt och internationellt. När Sverige under hösten 2003 stod värd för den sjätte internationella konferensen "Innovative Clusters – A New Challenge", där just Porters modell utgjorde gemensam grund, bevisades den av policyrepresentanter från ett 50-tal länder. Här rapporterades att det enbart inom USA:s biotekniksför finns 48 olika regionala satsningar som samtliga avser att bygga bioteknikkluster. Från Japan redovisades samtidigt sju satsningar av 19 nya klusterbyggen, där områdena IT och biotech hade en framskjuten position. Här hemma rapporterade branschtidningen *Biotech Sweden* om en "rekordökning från noll till fjorton" bioteknikkluster på ett par år. Underförstått är att det går att finna användning för alla de innovationer som ska produceras i dessa bioteknikkluster.

Att en rad av dessa projekt brottas med stora ekonomiska problem, eftersom man bara lyckats skapa en bråkdel av alla de företag man drömde om, tycks inte dämpa ambitionerna. Ett aktuellt exempel är Texas Research Park, som blöder efter investeringar på nära en miljard kronor, men som bara uppvisar ett 20-tal företag i stället för det hundratal som förväntades. De dämpas inte heller av att amerikanska analytiker börjat tala om att investeringar i en industri som har ett så begränsat antal möjliga användare är som att "spending all your life savings on lottery tickets" (Joe Cortright i *US Today* den 30 oktober 2003). Om det nu är så svårt att bygga framgångsrika nätverk, oavsett om vi kallar dem innovationssystem eller kluster, vad är det då i recepten som inte stämmer?

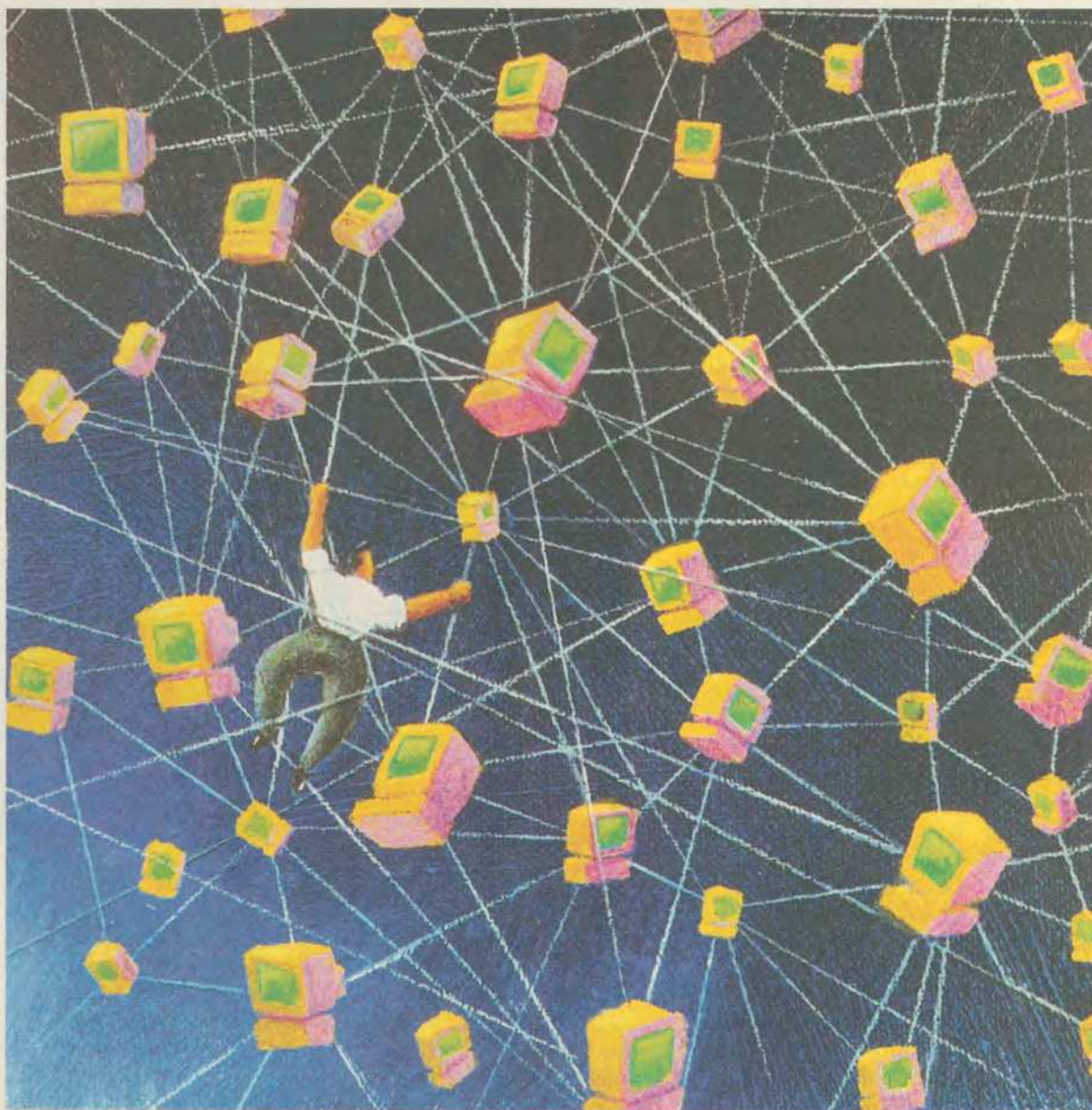
I LIKHET MED innovationssystemsansatserna vilar klusterskolorna på tanken att industriell dynamik uppstår inom avgränsade system, oavsett om gränserna säts kring systemrelaterade kunskapsprodu-

Vägval. Är nätverk beroende av geografiskt avgränsade områden i en global värld?
Foto: Corbis/Scanpix

center eller geografiska grannar. Medan innovationssystem härigenom förbiser den roll aktörer som definierats som "fel" har, förbiser klusterskolorna den roll andra platser har i denna process. Det är klustrets "infrastruktur" som ses som skapare av utvecklingskraft och som "fosters knowledge transfer and the formation of technology-based companies".⁸ De relationer som utvecklas inom de geografiskt urskiljbara nätverken förutsätts vara distinkt annorlunda än de förhållanden som generellt karakteriserar institutionella aktörer. Återigen är det den stiliserade modellvärldens antagande om autonomi som utgör normaltillståndet; relationer och nätverk är ett geografiskt undantag. Men genom att betrakta nätverk som geografiskt särpräglade undantag förbiser man innehållet i de relationer och nätverksliknande strukturer som binder samman platser. Ett geografiskt nätverk blomstrar kanske inte bara på grund av vad som finns i industrierna nästgårds, utan framför allt genom vad som "tas hem" i alla de nätverk och samspel som kopplar ihop regioner.

Den hypotetiska frågan vad som skulle ha hänt om vi försökt skapa det svenska biotech supply-nätverket utifrån innovations- eller klusterskolorna är förstås omöjlig att besvara, men ändå frestande att spekulera kring. Hur skulle alla de centrala kunskapsbitar som hämtats från helt andra delar än det "biotekniska innovationssystemet" – från lowtech-industrier som cellulosaindustrin, livsmedelsindustrin och den finmekaniska industrin – ha hanterats? Hur det faktum att enbart en begränsad del av alla dessa akademiska och industriella kunskapsbitar hämtats inom ett visst geografiskt och verksamhetsmässigt avgränsat nätverk, även om vi sätter regionala eller nationella gränser för detta? Med de empiriska erfarenheterna av hur den svenska biotech supply-industrin växt fram är det lätt att förstå det resignerade uttalandet från en tekniker, som på "middle management"-nivå arbetat med att skapa ekonomiskt livskraftiga produkter utifrån en rad olika typer av kunskaper i ett biotech supply-företag: "Frågan är om inte alla dessa satsningar på system och kluster i all välvilja ringar in oss i en så liten fälla att de kramar ihjäl oss i stället för att ge oss mer utvecklingskraft."

EN FRÅN POLICYSYNPUNKT kanske ännu viktigare fråga som klusterskolan lämnar obesvarad är vilken roll de täta, geografiskt avgränsade nätverken spelar i perioder av ekonomisk motgång. Samtliga modeller för hur geografiskt avgränsade nätverk skall byggas utgår från att dessa strukturer ständigt driver innovationsförmåga och tillväxt framåt. Då framstår Paul Krugmans råd om att söka en så central klusterroll som möjligt, att "get into the midth of the buzz", som rimligt. Men så fort vi antar att nätverkskonstellationer i form av kluster också kan drabbas av stagnation eller till och med tillbakagång, framstår samma råd som betydligt mer betänkligt. Vad hjälper det att befinna sig i centrum av ett geografiskt avgränsat

Vävens kraft.

Det kan vara förödande att byta ut merparten av sitt nätverk.

Foto: Corbis/Scanpix

område med starka nätverksrelationer, när användarna av det som produceras, det må vara stål eller telekomprodukter, inte längre kan omvandla detta till ekonomiska värden? Hur industriella enheter, som har huvuddelen av alla sina relationer inom ett både geografiskt avgränsat och verksamhetsmässigt relaterat nätverk, skall agera när dynamiken inte infinner sig ger klusterskolorna inga anvisningar om.

För alla de politiker och handläggare på olika myndigheter, som kämpar med att skapa nytt liv i nätverksstrukturer som karakteriseras av stagnation eller nedgång, kan kanske nätverkspessimisten Zygmunt Bauman ord framstå som ljuv musik: "Alla förbindelser inom ramen för nätverken innehåller redan från början möjlighet till fränkoppling, ett avslutande" (Axess, 2003, nr 6). Hur skönt vore det inte för dem om nätverkssamhället innebar en övergång från fasta till flyktiga strukturer, i vilka en relation snabbt och smidigt kan kopplas bort till förmån för en annan. Då skulle till exempel de små och medelstora sågverk som sitter fast i råvaruberoenden kunna ges rådet att bryta relationerna till de stora skogsbolagen, där de aldrig varit prioriterade kunder. Och de leverantörer som sitter fast med kunder i en svajande telekomindustri skulle kunna rekommenderas att byta kluster.

MEN ATT NÄTVERK skulle vara flyktiga och tillfälliga företeelser motsägs av en tredje grupp nätverksforskare, de företagsekonomer, historiker, ekonomhistoriker och vetenskapshistoriker som har det gemensamt att de arbetar enligt STS⁹ eller IMP,¹⁰ de så kallade bokstavs-skolorna. Utöver insikten att relationer mellan ekonomiska aktörer förmodligen är ett lika gammalt fenomen som ekonomiska utbyten i sig, förenas dessa skolor av sina betydligt mer dämpade förväntningar på möjligheterna att administrera fram ekonomiskt framgångsrika nätverk.

Till skillnad från Bauman och Castells ser dessa forskare inte nätverken som något nytt. Medan STS-forskarna framhåller nätverk som sekelgamla fenomen, tillägger IMP att industriella relationer över decennier är vanligt förekommande. Men under ytan på dessa skenbart stabila konstruktioner kan mer eller mindre dramatiska tekniska och industriella utvecklingsprojekt pågå. Inte ens att företag avvecklas och försvinner tycks vara en väg ut ur de ekonomiska nätverken. Visserligen kan de relationer som byggts upp mellan företrädare för olika företag och organisationer vara vilande för kortare eller längre perioder, men ofta för att senare blomma upp igen och utgöra delar i delvis nybildade strukturer.

Däremot instämmer STS- och IMP-forskarna i Bauman och Castells upp-

fattnings att nätverk är något helt annat än en garanti för det positiva. Den risk för nepotism och stagnation som finns latent i alla nätverk skildras på följande sätt av historikern Ylva Hasselberg:

Sociala nätverk uppfattas traditionellt som positiva förändringskrafter. Sociala kontaktnät, industriella nätverk och lokala utvecklingskluster får närmast rollen av en forskningens sesamportal till framgångsrik företagsutveckling. Sällan eller aldrig uppmärksammas baksidorna av starka sociala nätverk eller de konserverande följderna av att relationerna mellan tidigare dynamiska aktörer långsamt växer fast i bevarande praktikmönster.¹¹

En liknande bild tecknas av IMP-forskarna Håkan Håkansson och Ivan Snehota i artikeln "The Burden of Relationships"¹², där de visar hur täta och starka nätverk kan tvinga in industriella aktörer i en väv av krav att upprätthålla etablerade leveranser, något som i sin tur kväver all form av utvecklingskraft. Visst kan ett företag eller en organisation göra sig av med någon enstaka relation, men att byta ut huvudparten av de nätverksrelationer som utgör delar i en större process, där kunskap och fysiska resurser omvandlas till ekonomiskt värde, betraktas enligt denna nätverksmodell som harakiri.

TROTS DETTA kan nog IMP:s nätverksmodell inte betraktas som någon uttalad nätverkssessimism. Snarare är budskapet att relationer och nätverk är något som alla företag och organisationer är inbäddade i, antingen de vill eller inte. Därmed bryter denna nätverksmodell helt med den klassiska ekonomiska teorins marknadsantagande, där autonomi är regeln och relationer är undantaget. Lika väl som att relationer och nätverk kan vara det största hindret i både enskilda företag och industriella regioners utveckling, kan de också bli deras största utvecklingskraft.

Allt beror på hur väl företag och organisationer, på egen hand och i samspel med andra, lyckas skapa nya kombinationer av existerande och nya, både fysiska och immateriella resurser. Det rör sig inte bara om att utveckla system för att föra över ny sofistikerad kunskap från den akademiska till den industriella världen, inte heller om att kunskap passivt kan "spilla

över" när företag konkurrerar eller har andra indirekta relationer. I stället handlar det om direkt interaktion, för att inte säga konfrontation, där ny kunskap (oavsett om den kommer från den akademiska eller industriella världen) måste omskapas innan den kan byggas ihop med befintlig sådan och bli ekonomiskt värdefull. För oavsett om användarnätverken utgörs av low- eller hightech karaktäriseras dessa världar av att de är välfyllda både på kunskap och investeringar, och inte minst på åtaganden visavi andra användare.

Skillnaden mellan hur IMP och hur andra nätverksansatser, som innovationssystem och kluster, definierar nätverk kan tyckas vara akademiskt härklyveri. Men de nätverksbilder som dessa olika modeller producerar är nog lika skiljaktiga som de bilder en fotograf får fram genom att byta från zoom till vidvinkel. Specifikt för nätverkstänkandet är att fokus sätts på hur resurser, fysiska lika väl som immateriella, får sitt värde genom hur de kombineras med andra resurser över företagsgränserna.

EN ILLUSTRATION på vanlig svenska säger mer: En hög med is på Torneälv kan få ett ekonomiskt värde, beroende på hur och i vilket nätverk den bäddas in. Ska den brytas upp för att skapa en isränna för sjöfarten är den en ren kostnad. Men den kan också sättas i händerna på ett antal skulptörer och husbyggare som flygs in från olika delar av världen. Om deras konstruktioner sedan passar in i de strukturer som byggts upp av ett antal turistbyråer och researrangörer vilka säljer "upplevelser", framför allt till kunder på långt geografiskt avstånd från is och snö, då kan en resurs som hitintills mest renderat kostnader bli central för tillväxt.

När nätverk och skapande av ekonomiska värden på detta sätt spåras utifrån de möten som sker mellan resurser, det må vara i form av akademisk kunskap eller naturprodukter, framträder nätverksbilder som skiljer sig ganska mycket från dem som innovations- och klusteransatserna frambringar. De geografiska nätverken framstår som mycket betydelsefulla, men framför allt i form av hur egenskaper i andra geografiska nätverk kan kombineras med det egna. När svenska företags viktigaste kund- och leverantörsrelationers geografiska läge spårades var det bara några få procent av dem som var regiona-

la, medan omkring 90 procent var nationella eller internationella. Den kunskap som finns inpackad i den akademiska världen framstår också som mycket värdefull, men oftare indirekt, via utbildning, än genom de innovationer som skapas. När till exempel innovationskällorna för dryga hundratalet mellansvenska företag kartlades hänvisade bara några få procent till akademiska enheter, medan närmare 90 procent hade sina rötter i direkt interaktion med kunder eller leverantörer.¹³

DET STÄNDIGA kombinerandet av resurser, som pågår inom och mellan företag och organisationer, resulterar i nätverksstrukturer som kan betraktas som strukturella janusansikten. Å ena sidan är de investeringstunga och traditionsfyllda kolosser, som man inte ändrar över en natt, trots insikten om att de har en rad icke önskvärda effekter. Å andra sidan är dessa nätverk fulla av knepigheter och möjligheter som ännu inte tagits till vara. När ny och etablerad kunskap byggs ihop till nya produkter och nya användningsområden och ger upphov till nya företag, eller ger ny livskraft i etablerade industrier, då är nätverken kring dessa aktiviteter förstås otroligt inspirerande.

Så inte är det väl underligt att sådana nätverk ger lust att gripa in och aktivt arbeta för att vissa lösningar slår igenom, eller för att andra slås ut eller läggs ned? Paradoxen är bara att så fort någon enskild aktör – det må vara en policyorganisation, ett företag eller en myndighet – lyckas styra ett nätverk, så dör det. Visserligen kan aktiviteterna fortsätta i form av något slags "organiserat nätverk", men i praktiken kommer det att fungera som en planekonomiskt styrd hierarki, i vilken en eller ett fåtal aktörers syn på vad som är den "bästa" lösningen dominerar. Detta gäller inte bara alla försök att bygga nätverk kring ny kunskap i avsikt att skapa nya produkter, nya företag och blomstrande regioner. Det är också en ständig fara i alla etablerade nätverk som befolkas av för starka och dominerande aktörer.

Att skapa ekonomiskt livskraftiga nätverk handlar varken om att konkurrera ut omgivande enheter eller om att styra en struktur åt ett visst håll, utan snarare om att hålla en "regnskogs"-liknande process vid liv, i vilken aktörer med olika intressen söker kompletterande sätt att skapa värde av resurser de är ömsesidigt beroende av. ■

1 För en utförligare diskussion, se VTI-projektet, www.kth.se

2 Se Lasse Johansson, Nittonhundra-åttiore. *Pharmacia* 75 år, 1986, samt Alexandra Waluszewski, "A Competing Cluster or Seven Decades of Combinatory Resources?", *Scandinavian Journal of Management* (publiceras under 2004).

3 Samma mönster kan urskiljas i en rad andra industriella nätverk. Den del av IT-världen

som sysslar med processtyrning har exempelvis väsentliga rötter i några av landets "basindustrier", som skogs- och stålindustrin, och deras leverantörer.

4 En nära besläktad variant av innovationssystem har lanserats av sociologerna Henry Etzkowitz och Loet Leyersdorff i "The dynamics of innovation", *Research Policy*, vol. 29, nr 2, februari 2000. Under begreppet Triple Helix lanseras en nätverksansats präglad av sitt fokus på "nät-

verksdrivare". Dessa är enskilda aktörer som försöker öka sin "konkurrenskraft på marknaden". De fungerar som "momenttrycklar" och skapar "skruvrörelser" som "lyfter" dynamiken till nya nivåer. Företagarna går varken in på hur det exakt går till eller hur interaktionen bidrar till att skapa ekonomiskt uthålliga nya företag eller förbättra ekonomin hos existerande företag. Men liksom i innovationssystemansatsen förutsätts de resurser som finns i akademiska och andra sam-

hälleliga sfärer inte bara vara tekniskt möjliga att föra över till den industriella världen, utan också kunna bidra till ett ökat ekonomiskt utfall.

5 Se Anders Malmberg, *Klusterdynamik och regional näringslivsutveckling*, 2002, för en utförlig översikt över de olika klusteransatserna.

6 Michael Porter, "Clusters and new economics of competition", *Harvard Business Review*, november-december, 1998, s. 80.

7 Anders Malmberg & Peter Maskell, 2002, "The elusive concept of localisation economies", *Environment and Planning*, vol. 34, s. 431.

8 Walter W. Powell et al., *The Spatial Clustering of Science and Capital*, 2001.

9 Se Sven Widmalm, "The Svedberg och gränsen mellan vetenskap och teknik" i kommande *Artefakter* (red. Widmalm), 2004.

10 För en överblick se Håkansson & Waluszewski, *Managing Technological*

Development, 2002, eller www.impgroup.org

11 Ylva Hasselberg, *Spindeln i nätet*, 2003.

12 Håkansson & Snehota, "The Burden of Relationships", *Network Dynamics in International Marketing*, red. Peter Naudé & Peter W. Turnbull, 1998.

13 Håkan Håkansson, *Industrial Technological Development*, 1987, och Bertil Markgren, *Är närhet en geografisk fråga?*, 2001.

Lägg inte alla ägg i samma korg

ESSÄ/ Ekonomisk historia. I ett nätverk kan ett företag skapa större värden än det kan som ensam aktör. Men om alla stämmer in i lovsången till klustret riskerar näringspolitiken att hamna fel. Arbete och förkovran bör premieras för att öka välbefindandet.

Sedan tre hundra år har frågan om hur ekonomisk tillväxt skapas oroat och stimulerat tänkare och statsmän. Synen på de tillväxtskapande faktorerna kan delas upp i två tankefåror, som präglar diskussionen sedan 1600-talet. I den ena har tillväxten huvudsakligen betraktats som ett nollsummespel; ett land eller en stat tar för sig på andras bekostnad. I den andra har tillväxtens orsaker betraktats som mer universella; det är fullt möjligt för alla länder att växa ekonomiskt samtidigt.

Under 1600-talet, handelskapitalismens och den begynnande kolonialismens århundrade, stod handeln och sjöfarten i centrum för det politiska intresset och det lärda samtalet. En avundsjuk omvärld bevitnade hur den unga nationen Holland växte sig rik på utrikeshandel. Genom att skeppa kryddor, guld, silver och siden från Asien och den Nya världen (liksom slavar från Afrika) lyckades holländarna utan att tillverka mycket själva skapa stora rikedomar. De hade roffat åt sig handel och dominerade handelsvägarna på bekostnad av andra – åtminstone var det så engelsmän och andra konkurrenter såg det. Men de förbisåg att det låg stor skicklighet och kunnighet – handels- sjöfarts- och finansnäringsarna – bakom det "holländska undret". Förmågan att vara först och mest uppfinningsrik bygger inte i första hand på slumpen utan på idoga insatser.

Men under 1700-talet gick Nederländerna tillbaka i makt och rikedom. Under detta sekel riktades fokus mot det idoga arbetets betydelse för den ekonomiska tillväxten. Man betonade att utan en blomstrande modernäring – jordbruket – kunde ingen ekonomisk utveckling äga rum. Ett växande jordbruksöverskott skapade förutsättning för en ökad befolkning, som i sin tur lade grundvalen för ekonomisk, politisk och militär styrka. Statsmän, vetenskapsmän och entusiastiska jordbruksvurmåre tävlade under 1700-talet om att reformera jordbruket, stimulera till nya uppfinningar och sprida dem.

Mot slutet av 1700-talet slog tanken igenom att det inte bara var jordbruket utan allt mänskligt arbete som låg till grund för ekonomisk tillväxt. Mest känd i sammanhanget är Adam Smith med verket *An Inquiry into the Nature and the Causes of the Wealth of Nations* (1776). Han skildrar hur en ökad arbetsdelning leder till ökad produktivitet, som i sin tur ger upphov till ökad produktion och större inkomster. Han tar exemplet med tillverkningen av nålar. En arbetare kan bara tillverka några få nålar om dagen om han själv gör alla arbetsmoment. Men delar ett antal olika specialarbetare upp momenten kan man öka tillverkningen dramatiskt. Smith hämtade inspiration från sin egen tid; hans nålmanufaktur hade kunnat ligga i det dåtida Birmingham. Det sena 1700-talet var för Englands del den begynnande industrialismens tid.

Av
Lars Magnusson
Professor
i ekonomisk historia
vid Uppsala
universitet

Genom att dela upp arbetet kunde man införa snabbt arbetande maskiner som drevs med vatten och ånga.

Århundradet därefter, 1800-talet, innebar en lång period av oerhörda ekonomiska och sociala framsteg. Men när industrialismen spreds från land till land och utrikeshandeln expanderade ökade även konkurrensen. England förlorade sakta men säkert sitt stora övertag. Under det sena 1800-talet genomgick stora delar av Västeuropa något som har kallats den långa depressionen. Bekymrade statsmän och ekonomer lade sina pannor i veck när de grubblade över vad som kunde sätta fart på tillväxten. Man var ense om att stordrift inom industrin var framtidens melodi. Genom att tillverka varor i långa serier kunde produktionen förenkla, standardiseras och mekaniseras, vilket innebar att kostnaderna för att tillverka en enskild vara sjönk drastiskt. Massproduktion skapade betingelser för masskonsumtion, eftersom priserna sjönk kraftigt relativt sett. Den främste nationalekonomen vid denna tid, Alfred Marshall i Cambridge, betonade hur väsentlig storlek och skala var i produktionen ("economies of scale and scope").

Men det räckte inte med massproduktion. Vid slutet av 1800-talet underströk många hur viktig staten var för den ekonomiska tillväxten. Den spelade flera viktiga roller. För det första var staten, med sin blandning av diplomati och kanonbåtar, oundgänglig för att öka ett lands marknadsandelar – på andra länders bekostnad, eftersom de hindrades att bedriva lönande verksamhet inom det exklusiva handelsområdet. För det andra var det viktigt att staten satsade på forskning och högre utveckling, till exempel inom kemin och ingenjörsvetenskaperna. Då kunde ett enskilt land utveckla nya produkter och förstärka sin konkurrenskraft. Detta var något som särskilt tyskar och amerikaner förstod sig på.

DISKUSSIONEN om den ekonomiska tillväxtens rötter har alltså två ansikten. 1600-talet och det sena 1800-talet påminner om varandra så till vida att man under båda perioderna betonade hur ekonomisk tillväxt och välbefindande skapas genom inbördes konkurrens. Det är viktigt att vara först med att tillämpa en ny teknologi eller tillverka en ny vara; det är avgörande att vara störst produktionsmässigt; staten är en central faktor för att utveckla ny produktion och skapa marknader. Den ekonomiska tillväxten är kanske inget enkelt nollsummespel, men vissa kan ta för sig mer genom att bedriva en strategiskt klok politik eller genom att investera mer än andra i det fysiska och humana kapitalet. Mot detta står den alternativa bilden. För Adam Smith och de andra, särskilt brittiska ekonomerna från början av 1800-talet, var ekonomisk tillväxt något som skapades på grundval av det mänskliga arbetets förkovran. En ständigt ökad arbetsdelning var motorn i en utvecklingsspiral som ledde till ökad produktion, ökade inkom-

Stordriftsfördelar. Stora företag tenderar att bli ännu större.

Foto: AKG-images

ster och ökad konsumtion. I det korta perspektivet kunde kanske någon tjäna på att vara först eller störst, men i det långa loppet förutsatte tillväxt arbetets universella förbättring. Smith och de andra betonade emellertid också behovet av goda institutioner: att upprätthålla lag och ordning, helga egendomen, bedriva utbildning, skapa rimliga levnadsvillkor också för de allra fattigaste och en god infrastruktur för handel och industri över huvud taget.

Dessa två synsätt återkommer gång på gång i diskussionen, även i vår tid. Ibland är det den universalistiska linjen att tillväxt ytterst hänger samman med ökad produktivitet som slås fast, ibland är det tillväxtens relationella, nollsummeaktiga karaktär som framhåvs. Den ekonomiska vetenskapen vet inte riktigt vilket ben den skall stå på. Statsmännen och politikerna är dock för det mesta mer säkra på vad som gäller. De saknar i allmänhet tålamod för att vänta på att de långsiktiga produktivetsförbättringarna skall ge resultat. De vill ha snabba klipp och satsar hellre sina pengar på storskaliga projekt som syftar till att bli först och starkast. Oftast utgår de från att tillväxt bäst åstadkoms genom medvetna och strategiska insatser, inte minst på initiativ av en kraftfull stat.

Men även den ekonomiska vetenskapen har avlägsnat sig från 1800-talets mera idylliska (puritanska?) syn på det mänskliga arbetets allenaarbete betydelse. Det märks tydligt i den teori-bildning kring tillväxt och ekonomisk utveckling som lanserats under de senaste decennierna. Sålunda har neo-merkantilistiska idéer fått ett ökat uppsving under beteckningar som "den nya internationella ekonomin" eller "den strategiska handelsteorin". Denna vändning tog sin början med en artikel av de båda kanadensiska ekonomerna James Brander och Barbara Spencer år 1981.¹ De ville visa att det under vissa betingelser var högst lönsamt för ett lands regering att ge understöd till vissa företag och industrier, särskilt av spetskompetenskaraktär, som opererar på marknader med få konkurrenter. Det exempel som ofta anförs är konkurrensförhållandet mellan den europeiska flygplanstillverkaren Airbus och Boeing i USA. Genom ett omfattande statligt understöd till Airbus har detta företag snabbt gått om Boeing – till fördel för Europa och till nackdel för USA.

Staten kan enligt detta synsätt i samarbete med näringslivet skapa komparativa fördelar för ett land eller en region. Genom att man satsar på storskalighet och till exempel högteknologisk kompetens kan externa effekter och även teknologiska spridningseffekter uppstå, som starkt gynnar det egna landet.² När väl ett komparativt övertag skapats tenderar detta att bibehållas. Vissa ekonomer, som Avinash Dixit eller Brian Arthur, har hävdad att detta beror på att det ofta finns en positiv skalavkastning, särskilt inom de mest avancerade hightech-branscherna.³ Stor tenderar

att bli ännu större och skaffa sig ytterligare övertag i förhållande till konkurrenterna.

DESSA TANKAR om en strategiskt inriktad handelspolitik har vidareutvecklats i synnerhet av amerikanska ekonomer och företagsekonomer. Den kanske mest inflytelserike strategiske ekonomen är Lester Thurow. I *Head to Head: the Coming Battle among Japan, Europe and America* (1992) tillämpar han dessa teorier i ett mera globalt sammanhang. Thurows utgångspunkt är att ett lands vinst i den internationella konkurrensen måste betraktas som andra länders förlust. Egentligen utnyttjar han bara den amerikanske företagsekonomen Michael Porters argument om "competitive advantage" och får det att gälla även den internationella ekonomin: det som gäller för företag gäller också för länder. Världshandeln består av länder som konkurrerar med varandra. De som är mest lyckosamma kan också erövra de största vinsterna. I stället för komparativa fördelar bör vi alltså tala om konkurrensfördelar. Företag/länder som lyckas få ett övertag genom någon form av unik kompetens har ett definitivt försteg framför andra. Och eftersom stor gärna förblir stor finns goda möjligheter att de även fortsättningsvis kan vara ledande i den internationella konkurrensen. Därför förespråkar Thurow en strategiskt inriktad näringspolitik för att öka den amerikanska internationella konkurrenskraften.

Sådana tankegångar har fått utökat stöd genom modern teori-utveckling också inom andra områden än handelsteori och internationella ekonomiska relationer. De flesta ekonomer i Paul Krugmans och Brian Arthurs efterföljd har mer och mer kommit att acceptera att stigande skalavkastning är mycket vanligare i det verkliga livet än den tidigare så ofta förutsatta sjunkande skalavkastningen. Det finns alltså inget som tyder på att det skulle vara till nackdel att vara stor. Tvärtom skapar stordriften oerhört många fördelar.

MEN FÖRETAGS STORLEK hjälper inte alltid när man vill förstå varför tillväxt kan uppstå på en särskild geografisk plats och inte på andra. Ekonomisk tillväxt kan också uppstå genom en kombination av många enskilda företag, genom att man drar nytta av varandra utan att ha planerat det eller genom medvetet samarbete. Modern ekonomisk forskning om företag och tillväxt betonar hur viktigt det är att förstå industriell dynamik och teknologisk utveckling utifrån att företag är delar av industriella system. Ett industriellt system kan uppfattas på två sätt: som ett system av aktiviteter som är direkt relaterade via vertikala (mellan kund och leverantör) eller horisontella (mellan konkurrenter) länningar, eller som ett system av företag som är indirekt relaterade därför att de existerar inom en gemensam samhällslig och institutionell struktur, inom en nationell, regional eller lokal miljö. Båda perspektiven betonar på olika sätt att innovationer inte är resultatet av enskilda företags agerande, utan av de samlade resurser, kunskaper och andra färdigheter som är invädda i såväl företagets lokala miljö som i dess relationer till andra aktörer. Ett företag är förankrat i ett nätverk av kunder, leverantörer, konkurrenter och andra privata och offentliga institutioner. Sådana system är i sin tur förankrade i en bredare kulturell och institutionell omgivning, i en lokal miljö.

Det som alla talar om i dag – *kluster* – måste förstås mot denna bakgrund. Som bland andra Alexandra Waluszewski visar i sin artikel här intill utgår den moderna synen på ett företags långsiktiga konkurrenskraft från att den bestäms av dess innovationsförmåga och förmåga till lärande. Det rör sig ofta om erfarenhetsbaserad kunskap, som man bara kan lära sig genom praktik eller genom att arbeta nära någon som redan "kan". För att

Myller. Företag är förankrade i ett nätverk som finns i en lokal miljö. Foto: Corbis/Scanpix

¹ J. Brander & B. Spencer, "Tariffs and the Extraction of Foreign Monopoly Rents under Potential Entry", *Canadian Journal of Economics*, 14 (1981).

² P. Krugman, *En tid av minskade förväntningar*, Stockholm 1993, s. 136.

³ Se Douglas A. Irwin, *Against the Tide. An Intellectual History of Free Trade*, Princeton, 1996, s. 207ff för referenser.

man verkligen skall kunna dra nytta av sådan strategisk kunskap eller föra den vidare krävs täta relationer, förtroende och tillit. Ytterligare ett skäl till att närhet fortfarande är så betydelsefull är att ekonomiska processer är socialt förankrade och att nästan all kunskap är skapad och reproducerad i någon form av social interaktion. En vanlig uppfattning är att en regional koncentration av företag inom liknande eller relaterade branscher ökar sannolikheten för att aktörerna kan ta del av ny, på olika sätt strategisk kunskap, utan egentliga kostnader.

I vidare mening är ett kluster ett system av aktörer inom ett specifikt kompetensområde eller runt en specifik kärnprodukt, som tillsammans skapar värden som är större än de enskilda aktörerna skulle lyckas med på egen hand. Det är vanligt att tala om sex komponenter i ett industriellt kluster. Med kärnprodukter avses de varor och tjänster som är slutprodukterna i ett klusters produktionskedja. De strategiska insatsvarorna i sin tur är de varor eller tjänster som är specifika för ett klusters förmåga att producera konkurrenskraftiga kärnprodukter. Den tredje komponenten, produktionsteknik, är en sammanfattning av den teknik som krävs för att producera kärnprodukterna. Den fjärde, stödjande tjänster och näringar, består av olika typer av verksamheter som direkt eller indirekt påverkar och/eller stödjer klustret. Till detta kan också läggas de branscher som är relaterade till ett specifikt kluster. Den sjätte klusterkomponenten utgörs av kunderna.

För ett företag är fördelarna med att finnas i ett kluster flerfaldiga. För det första kan produktionen förbilligas genom möjligheten att dela kostnaderna för vissa resurser mellan flera företag. Detta gäller inte minst kostnaderna för infrastruktur och andra kollektiva nyttigheter. När ett industriellt kluster etableras på en plats ökar också möjligheten att specialanpassa infrastruktur, utbildningssystem med mera efter det lokala näringslivets behov. För det andra kan företagets transport- och transaktionskostnader sänkas eftersom samspelet mellan företag som gör affärer med varandra underlättas och förbilligas om avståndet mellan dem är litet. Närhet gör det enklare att reglera villkoren för en transaktion mellan företag (specifisering av produktens egenskaper, villkor för leverans och betalning med mera) och gör dessutom transporten snabb och billig. För det tredje uppstår en lokal arbetsmarknad med specialiserad kompetens. Om flera likartade eller relaterade verksamheter samlokaliseras anses den lokala arbetsmarknaden fungera bättre för både företag och arbetstagare. För det fjärde bildar ett kluster en lokal miljö som kan stimulera lärande och innovation. Det generella argumentet är att en lokal industristruktur, med många företag i relaterade branscher eller flera samlokaliserade konkurrenter i en och samma bransch, tenderar att utlösa processer som skapar såväl dynamik och flexibilitet som lärande och innovation. Just framväxten av en yrkesskicklig arbetskraft har ingått bland de oftast påtalade fördelarna med att vara lokaliserad i ett kluster.

FRÅN BÖRSHUSET I CENTRALA BRYSSEL upp mot slottsberget löper en gata som kantas av mer än ett dussin affärer som säljer gamla mynt och frimärken. Det är knappast någon tillfällighet att butiker av samma slag samlats som i ett pärlband längs samma gata. Det måste ha att göra med att en sådan lokalisering ter sig gynnsam för alla inblandade. Kunderna vet att det här finns butiker som säljer mynt och frimärken. Affärsinnehavarna kan dra nytta av varandras kunskaper. Det var fenomenet av detta slag som Marshall för mer än hundra år sedan kallade "industriella regioner" när det gällde industriföretag, men det kan lika gärna gälla försäljning av frimärken. Det är samma insikt som ligger bakom det nutida talet om kluster och nyttan av klusterbildningar.

Utan tvivel finns det ett positivt samband mellan kluster, industriella system och en regions eller en nations förmåga att konkurrera och skapa tillväxt genom att vara först och störst. Man skall dock komma ihåg att det är ytterst svårt att exakt mäta vilken positiv effekt kluster har för enskilda företag. För det mesta är det fråga om indirekta effekter, till exempel ökad avsättning när ett enskilt företag blir mera synligt genom att vara samlokaliserat med andra företag av liknande slag. Genom att befinna sig i ett kluster kan man kanske också förbilliga olika kostnader och

Jättar. Franska Airbus har fått statligt understöd och har gått om amerikanska Boeing.
Foto: Corbis/Scanpix

få tillgång till information som "förbillig" produktionen. Exakt hur stort inflytande en extern miljö har är dock svårt att kvantifiera.

Men politiker i dag menar att staten eller andra regionala myndigheter kan hjälpa till att skapa tillväxt genom att understödja bildandet av kluster. Den grundläggande frågan för all statlig näringspolitik är förstås om det verkligen går att administrera fram tillväxt. Det marknadsliberala svaret är oftast: lika svårt som det är att mäta tillväxt, lika svårt är det att planera vackert. Men även andra än marknadsliberaler bör ställa sig frågan om näringslivspolitikens bör lägga alla ägg i samma korg. Det finns åtminstone två andra möjliga strategier att ta sin utgångspunkt i. För det första kan man bidra till att stora företag får möjlighet att förbli stora och kanske ännu större. Insikten om att det finns starka positiva skalfördelar inom många näringar borde borge för att även denna typ av politik ses som viktig. Under senare år har många debattörer – senast ekonomen Lars Jonung – fört fram tesen att den svenska näringspolitikens i ökad utsträckning borde gå ut på att se till att våra stora företag inte utarmas och lämnar landet. Det är viktigt var huvudkontoret ligger och var företagets forskningscentrum ligger. Inte minst inom ramen för EU och dess konkurrenslagstiftning måste Sverige hävda sin rätt att ha stora företag som kan konkurrera i ett internationellt sammanhang. Men för en sådan politik är entusiasmen påtagligt mindre än för klusterbefrämjande åtgärder.

KLUSTERTÄNKANDET ÄR EMELLERTID ENSIDIGT också ur ett annat perspektiv. Tänk om Adam Smith hade alldeles rätt i att långsiktig och hållbar tillväxt måste bygga på det som ibland lite föraktfullt kallas näringslivets klimatfrågor. Tänk om hållbar tillväxt och välbefinnande snarare bygger på det idoga arbetets förmåga att skapa en långsiktig produktivitet utveckling än på förmågan att vara först och störst. Om så är fallet måste vi ha institutioner i ekonomin och på arbetsmarknaden som är gynnsamma för arbete och förkovran. Att bara tala om skatter och avgifter på produktionen är för begränsat. Att det skall gå att bedriva lönsam verksamhet är förstås en viktig del av ett sådant klimat. Men det handlar också om att ha ett samhällsklimat i vilket människor känner att det lönar sig bättre att arbeta än att fiffla och skapa sig fördelar genom allehanda klipp; det gäller både i samhällets topp och på dess botten.

I ett samhälle måste det finnas en hög grad av tillit till dess institutioner och politiska företrädare, en rimligt hög samhällsmoral samt en insikt om den ömsesidiga nyttan av samarbete. Till sist måste också flera komma i arbete för att bidra till tillväxten och välfärden. Har man i all klusteryra glömt bort att detta också är viktig näringspolitik? Kanske är det fråga om brist på bättre idéer, eller kanske det helt enkelt bara förhåller sig så som det ofta gör i det verkliga ekonomiska livet vid sidan av läroböckernas abstrakta teorier om perfekt rationalitet: att vi människor har en tendens att gå i flock och känna oss trygga i mängden. Alla upprepar nu hur som helst samma visa.

Det är mer angeläget än någonsin att hitta grunden för en objektiv moral, hävdar filosofen **Vittorio Hösle**. Det är förmågan att handla moraliskt som ger människan hennes värdighet.

Den objektiva moralen är förnuftig

Av

Johan Tralau

Fil.dr i statsvetenskap vid Uppsala universitet

ETT TUNT SNÖTÄCKE har lagt sig i den lilla staden South Bend. Här, i det lantliga Indiana nära gränsen till Illinois, ligger University of Notre Dame. Det är ett av Nordamerikas bästa universitet, rangordnat som nummer arton, och i likhet med många andra amerikanska universitet har det fångat upp framstående utländska forskare, som har tröttnat på dåliga villkor, små resurser och en universitetskultur som sällan uppmuntrar konkurrens. Vid Notre Dame är Vittorio Hösle verksam. Han är här professor i filosofi, statsvetenskap och tysk litteratur: bredden hos den tyska filosofins tidigare underbarn imponerar, vilket även hans produktion gör. 1984 publicerade han sina första böcker. Den ena var en enorm doktorsavhandling om grekisk filosofi från Parmenides till Platon, den andra en bok om den grekiska tragedin. Han var då tjugofyra år. Sin habilitation, en sorts docentavhandling, skrev han om Hegel och resultatet var den tre år senare publicerade *Hegels System* i två band.

Från hans maniskt produktiva penna har där- efter verk om etik, metafysik, den ekologiska krisen, utvecklingspolitik, bioetik, politisk filosofi och Woody Allen flutit. Men de två viktigaste böckerna är kanske *Die Krise der Gegenwart und die Verantwortung der Philosophie* (1990), ett försök att hitta en yttersta princip som kan rättfärdiga anspråk på att exempelvis moraliska påståenden kan vara sanna eller falska, och den 1997 publicerade *Moral und Politik*, ett monumentalt tolvhundrasidigt verk som syftar till att systematiskt klargöra vad en rättfärdig stat är. Hösle har skrivit främst på tyska, men även på engelska, italienska (som är hans modersmål) och norska, och hans böcker har översatts till ett stort antal språk – på tur står *Moral und Politik*, som utkommer på engelska i år.

Hösle är en ovanlig röst. I en tid då många i Västerlandet slentrianmässigt hävdar att det inte finns någon objektiv grund för moralen håller Hösle inte bara fast vid att det finns en

sådan, utan att det också är möjligt att finna den. Och han hävdar att uppgiften att finna en sådan grund som kan rättfärdiga moralen rationellt är viktigare nu än någonsin. Egentligen är dagens situation rätt märklig: samtidigt som åsikten att det inte finns något objektivt rätt och fel omfattas av flertalet, om än på ett oflekterat vis, sluter världen i allt högre grad upp bakom principerna om mänskliga rättigheter. Det kunde nästan verka som om det inte spelade någon roll att många i Västerlandet, inklusive dess eliter, har givit upp tanken att något sådant som slavhandel eller politiskt förtryck i

sig självt är förkastligt – de och staterna de lever i är ju rätt måna om att bestraffa brott mot mänskliga rättigheter. Men Hösle håller inte med om att de mänskliga rättigheternas paradoxala popularitet gör det principiella rättfärdigandet av en objektiv moral överflödigt.

– Det är ett svårt problem, säger han. Å ena sidan kan man inte bestrida att vi har kommit mycket långt i att rättsligt stadfästa de rättigheter som härleds ur principen om människans värdighet – och det är en av de mest hoppande händelserna under senare årtionden. Å andra sidan är det lika uppenbart att de kunskapsteoretiska och metafysiska förutsättningarna för detta är ganska komplexa, och att de i mina ögon enda riktiga förutsättningarna för projektet mänskliga rättigheter står i motsättning till den allmänna opinionen. Ett exempel: man kan inte säga att man menar att det är absolut förkastligt att människor torteras och samtidigt säga att man anser att alla ens egna övertygelser bara är giltiga under en kort period i mänsklighetens historia, att de alltså inte kan göra anspråk på att vara obetingat, objektivt sanna. Det är självmotsägande. För att säkra de mänskliga rättigheterna i det långa loppet måste vi alltså se till att våra principiella ståndpunkter inte strider mot våra etiska uppfattningar i saksfrågor. Radikal relativism måste med nödvändighet i längden förstöra tron på att mänskliga rättigheter är universella. En kultur som inrymmer en stor självmotsägelse förlorar förr eller senare all trovärdighet – såväl inåt som utåt.

Under senare årtionden har det blivit allt vanligare att man kritiserar universalismen, alltså föreställningen om att vissa sanningar måste vara giltiga för alla samhällen. Inte sällan heter det att tron på mänskliga rättigheter är en europeisk konstruktion, som endast syftar till att lägga under sig andra kulturer eller skilja ut vissa människor som annorlunda, alltså ett ideologiskt vapen. Men Hösle är inte så förtjust i den sortens postmodernt tänkande.

”Man kan inte anklaga moralen för att peka ut och utesluta vissa människor...”

Vittorio Hösle

– Argument är utan tvivel vapen. Men att moraliska argument vänder sig mot dem som inte respekterar moralens principer ligger i moralens natur, och det är inte något dåligt. Man kan inte anklaga moralen för att peka ut och utesluta vissa människor. Själva poängen är ju att man skiljer på rätt och fel. Däremot finns det orättfärdiga, orimliga och själv rättfärdiga former av uteslutande, exempelvis en typ av abstrakt universalism som inte lämnar utrymme för att de mänskliga rättigheternas principer inte kan förverkligas på exakt samma sätt i olika historiska epoker med olika förutsättningar. Jag är stark motståndare till dödsstraffet i alla civiliserade länder och anser det skamligt att USA ännu inte har avskaffat det. Men det går att föreställa sig länder där rättssystemets makt är så begränsad och möjligheterna att döma människor till ett rimligt frihetsberövande så små att det under en viss övergångstid knappast finns något alternativ till dödsstraff. Det ändrar emellertid alls inte min övertygelse om att det under alla omständigheter är förkastligt att döda en oskyldig människa, och att ingen kultur kan acceptera det.

HÖSLE TALAR SNABBT och energiskt. Det är uppenbart att dessa frågor inte bara är av teoretiskt eller akademiskt intresse för honom, utan något han ständigt lever med – och för. Men om det nu är så viktigt att kunna rättfärdiga principen om moraliska och politiska rättigheter som tillkommer alla människor blir frågan hur det skall gå till. Det finns ju i samtiden också en förtydning i tanken att människor inte är speciella, utan som andra djur, och att det alltså inte finns några speciella mänskliga rättigheter.

– Jag menar att de mänskliga rättigheterna måste rättfärdigas genom att det finns något absolut i den mänskliga värdigheten. De mänskliga rättigheterna kommer alltså ur den respekt som vi är skyldiga att visa människan på grund av att hon har förmågan att handla moraliskt. Det förutsätter naturligtvis att det finns något sådant som en objektiv moral, en moralisk lag (*Sittengesetz*) som Kant säger. Vi måste alltså förstå att det ligger ett mycket speciellt värde i att människan har förmågan att följa den lagen, alltså att tänka moraliskt. Tror vi inte på något sådant är det utomordentligt svårt att rättfärdiga några mänskliga rättigheter. Då kan vi bara ge ett hypotetiskt rättfärdigande, som exempelvis går ut på att sådana rättigheter i längden kanske skyddar inte bara andras intressen, utan också ens egna.

– Men ett sådant försvar för de mänskliga rättigheterna kollapsar om det visar sig att människors egenintressen är olika. Det gäller exempelvis rättvisa mellan generationer, som i den ekologiska frågan, eller i fråga om moderna demokratiers oansvariga finanspolitik och skuldsättning. Förstår man mänskliga rättigheter rent hypotetiskt, som en sorts kontrakt som råkar skydda just det man själv råkar gilla, tar man inte ansvar för kommande generationer.

DET PROBLEM SOM Hösle berör finns i den tidigmoderna liberalismen. Den engelske kontraktsteoretikern Thomas Hobbes menade exempelvis att man kunde rättfärdiga staten och laglydnaden genom att bara hänvisa till den enskildes egna intressen, närmare bestämt till dennes önskan att överleva. Men den islamistiska terrorismen visar att många människor anser att det finns mycket viktigare saker än den egna välmågan, och det försvårar det slags rättfärdigande av mänskliga rättigheter som hänvi-

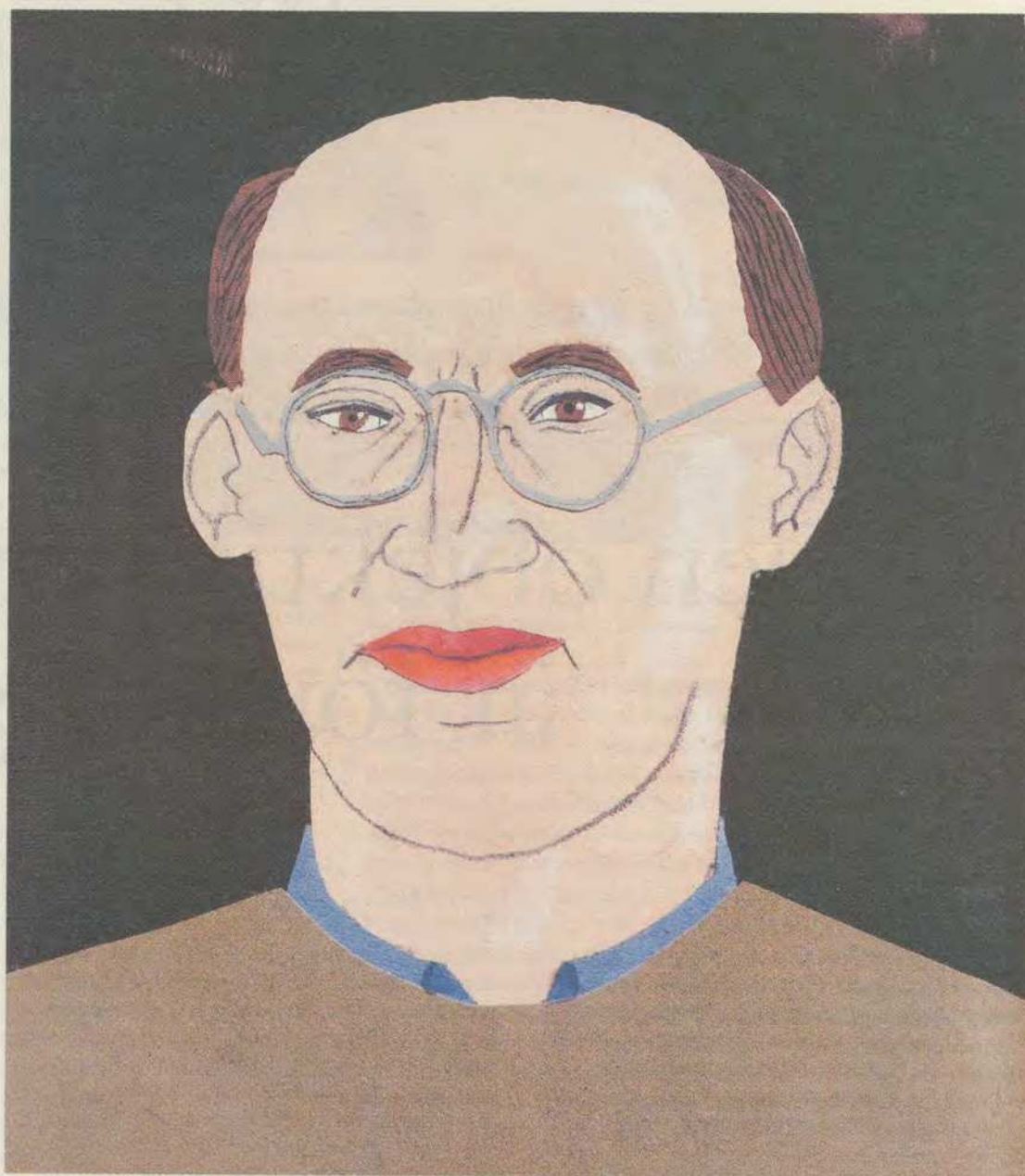

Illustration: Claes Jurander

”Jag menar att de mänskliga rättigheterna måste rättfärdigas genom att det finns något absolut i den mänskliga värdigheten.”

Den tyske filosofen Vittorio Hösle ställer sig kritisk till en samtid som hyllar mänskliga rättigheter utan att tro på universella värden.

sar till människors självbevarelsedrift. Problemet är emellertid att om man som Hösle vill rättfärdiga universella och absoluta mänskliga rättigheter genom att hänvisa till människans förmåga att följa moralens bud, måste man också erkänna att olika människor i mycket olika utsträckning har möjlighet att förstå och följa moralen. Det finns ju dementa, foster, spädbarn och mycket svårt utvecklingsstörda – exempel på människor som antingen är starkt begränsade i sin förmåga eller över huvud taget inte kan handla eller tänka moraliskt. Jag ber Hösle att kommentera.

– Utan tvivel är det så, svarar han, och man

måste naturligtvis tänka sig en viss hierarki, det vill säga att man måste ta hänsyn till om människor på ett meningsfullt sätt kan relatera till de här rättigheterna. Små barn kan inte på något rimligt sätt förhålla sig till äganderätten, till exempel, och det är rimligt att frångå svårt psykiskt sjuka vissa politiska rättigheter eftersom utövandet av sådana *de facto* skulle vara beroende av manipulation från vårdnadshavarnas sida. Men inskränkningen i de rättigheter som inte kan vara meningsfulla för en viss människa på grund av att hon inte kan förhålla sig till dem, kan inte under några omständigheter gälla den mest grundläggande rättigheten, nämligen rätten till liv.

Det låter givetvis rimligt, men Hösles argument får en att fråga sig om inte detta sätt att rättfärdiga de mänskliga rättigheterna med nödvändighet innebär en motsvarande hierarki, där moraliskt mer högtstående också har ”mer” människovärdighet. Ett ännu viktigare problem är att man kan dra den slutsats som har blivit populär bland vissa djurrättsförespråkare, nämligen att vissa djur då kanske kan sägas besitta mer människovärdighet – eller personvärdighet – än just dementa, spädbarn eller mycket svårt psykiskt sjuka. Allt annat är, säger till exempel den omstridde etikern Peter Singer, ”artism”, alltså en sorts rasism mot andra arter.

– Jag tror att kritiken mot ”artismen” fångar något ganska viktigt. Människans värdighet

grundar sig ju inte i tillhörigheten till en viss art. Om andra arter hade samma förmåga att ställa moraliska frågor och handla moraliskt, skulle de utan tvivel åtnjuta samma "personvärdighet" som människan. Och vi kan se att vissa högt utvecklade djur faktiskt är förmögna till saker vi tidigare kanske inte riktigt har trott dem om – jag tänker till exempel på människoppor, delfiner och papegojor, som ju är oerhört intelligenta. Men förhållandet att vi kan utvidga rätten till andra förnuftiga djur betyder inte att vi kan säga att inte alla mänskliga individer har den värdigheten. Inget kan heller vara farligare än att låta människor ha rätt att fastställa vilka människor som innehar den här moraliska värdigheten och vilka som inte har den. Den värdigheten, som förverkligas när en människa utvecklas normalt, finns potentiellt redan i spädbarn och embryon.

– Peter Singer har rätt i att det är mycket svårt att argumentera för att spädbarn har rätt till liv medan embryon och foster däremot inte har det. Men därför menar jag att även foster och embryon har del av människovärdigheten och således inte får dödas. Problemet är förstås att det är mycket svårt att säkerställa det förbudet i ett rättssystem – för i början av graviditeten är det ju bara modern som vet om att hon är med barn. Därför kan jag acceptera argument som går ut på att skyddet för embryot är extremt svårt att upprätthålla i straffrätten, men bara om man samtidigt säger att staten är förpliktad att arbeta för att skydda detta liv.

ARGUMENTET ATT embryot potentiellt är en moralisk varelse och därför redan har människovärdighet är förstås en lösning på problemet med det ofödda livets rätt till liv. Utan potentialitetsargumentet blir det ju ingen moralisk skillnad mellan ett getfoster och ett människofoster, vilket nog förefaller märkligt för de flestas uppfattningar om moral. Men det kan inte riktigt lösa problemet med svårt dementa, gravt sinnessjuka eller högggradigt skadade: dessa är ju inte längre potentiellt moraliskt tänkande och handlande personer. Det måste väl rimligen vara ett problem för Hösles ställningstagande?

– Den frågan är betydligt svårare att svara på: ett embryos hjärnfunktioner är ju inte "påslagna" än, men till skillnad från i fallet med en patient i permanent koma finns de potentiellt. Och jag tror att man kan diskutera argumentet att en sådan oåterkalleligt komatös person inte har någon rätt till liv eftersom han inte längre har någon personvärdighet i någon moraliskt relevant mening. Men om det finns en möjlighet – om den så bara är minimal – att den komatöse kan komma till medvetande igen kvarstår utan tvivel det absoluta förbudet att döda patienten. Frågan om hjärndöd kan heller inte fastställas så entydigt som det ofta påstås. I princip måste gränserna för det mänskliga handlandet dras mycket snävt i en så känslig fråga. Den tysk-judisk-amerikanske filosofen Hans Jonas hävdade i en imponerande uppsats att så länge hjärtat slår lever patienten i en mening ännu, varför stor försiktighet är påbjuden. Och det är inte uteslutet att även personer i permanent koma har någon form av medvetande. Det förefaller mig vara ett skäl för principen *in dubio pro vita*, att om man är tveksam så skall man låta leva.

Men om det nu verkligen med mycket stor säkerhet kan fastställas att en person inte har självmedvetande och inte kan få det, och kanske aldrig ens har haft det, betyder inte det då att han i moralisk mening kan jämföras med ett

djur? Sådana argument används ju för att undergräva respekten för det mänskliga livet.

– De värsta fall vi kan föreställa oss är anencefala, alltså sådana som föds utan hjärna. I det fallet är det verkligen oerhört svårt att argumentera för att det handlar om personer, för den biologiska grundvalen för personlighet saknas ju och det finns ingen möjlighet att en sådan kan utvecklas. Då går det ändå att tänka sig in i positionen att de inte har någon absolut rätt till liv. Emellertid måste man i alla händelser ha klart för sig att argumentet om "sluttande plan" måste spela en roll: fränkänner man anencefala liv skydd kan det alltför lätt hända att man får lättare att också döda andra. Man måste således vara oerhört försiktig. Men i fallet med de allra flesta även mycket svåra handikapp står det utom allt tvivel att de skadade kan fullgöra mycket komplexa mänskliga funktioner, och tanken att det skulle vara tillåtet att döda människor som kan skratta eller gråta eller leva sig in i andras känslor är direkt fräntstötande. Gud ske lov är det mycket ovanligt att anencefala föds. För övrigt finns det något ganska farligt i att primärt ägna sig åt undantagsfall i stället för att erkänna den allmänna principens giltighet.

Men vissa drar ju den motsatta slutsatsen, nämligen att bara personer i ordets fulla, moraliska mening, alltså personer med ett utvecklat självmedvetande, har rätt till liv. Det skulle naturligtvis utesluta även barn upp till en viss ålder. Och det har ju olustigt nog blivit allt vanligare att statligt avlönade etiker hävdar att det är helt i sin ordning att döda även födda barn.

– Jag tror att det är mycket, mycket få människor som verkligen är beredda att konsekvent gå i den riktningen. Och principiellt talar förhållandet att det inte går att dra någon klar skiljelinje i det tidiga människolivets utveckling snarare för att man skall tillerkänna även embryot rätt till liv. Det jag säger är emellertid inte att en viss människa har rätt till liv eftersom hon är människa, utan att principen om förnuftighet är en absolut giltig princip eftersom den inte kan förnekas i en förnuftig diskussion med någon sorts sanningsanspråk. Har man en gång erkänt tvånget att argumentera rationellt i dessa moraliska frågor, måste man också betrakta varelser med förnuft, alltså människor, som varelser som har detta värde och därför måste respekteras. Då blir det också rimligt att hävda att detta också gäller dem som potentiellt har det värdet, alltså de varelser som genom sin normala utveckling kommer att utveckla den egenskapen senare – för det går ju inte att dra någon sådan gräns i det tidiga människolivets utveckling.

DEN SOM UNDERVISAR i akademiska discipliner som rör sig kring normativa frågor om politik och moral upptäcker snart att många av studenterna lever i en märkligt motsägelsefull tankevärld. Å ena sidan är de övertygade om att vissa saker är förkastliga, och då kanske i synnerhet sådant som vissa aktuella moraltrender finner särskilt dåligt. Å andra sidan är de lika övertygade om att det inte egentligen finns någon skillnad mellan "dåligt" och "bra", mellan rätt och fel, mellan sant och falskt i sådana normativa frågor. De svar de ger på politiska och moraliska frågor är därför enligt deras egen mening godtyckliga. Ibland stöter man till och med på föreställningen att man bara kan vara tolerant om man tror att det inte i grunden finns någon skillnad mellan saker som är förkastliga och sådana som är berömvärda, alltså mellan rätt och fel (även om en företeelse som

tolerans ändå anses vara just "rätt"). Den föreställningen finns förstås representerad också i den akademiska kulturen, exempelvis hos vissa postmodernister. Men tanken håller knappast: tron på att det inte finns någon objektiv grund för moralen kan förstås lika gärna användas för att rättfärdiga de mest avancerade former av intolerans, politiskt förtryck och radikal egoism: om allt är lika rätt eller fel, är ju också allt tillåtet. Det verkar alltså som om en av samtidens mest utbredda föreställningar, om den tas på allvar, gör det omöjligt att argumentera för allt annat som samtiden tror på.

Vittorio Hösle tillhör nu alltså dem som menar att moralen kan och måste ges en sådan yttersta, objektiv grund. I anslutning till filosofen Karl-Otto Apel menar han nämligen att moralen måste rättfärdigas genom att man inser att alla försök att bestrida att det finns en objektivt giltig moral blir självmodersäkande.

– Det är, poängterar Hösle, självmodersäkande att bestrida att rationella argument i moralfrågor och andra frågor har något värde, för den enda möjligheten att tillskriva det påståendet någon giltighet är just att hävda att det finns förnuftiga skäl till det. Kampen mot förnuftet är alltså självmodersäkande. Vill den vara mer än bara en brutal viljeyttring, vill den tas på allvar, så måste den just förutsätta det som den bestriider, alltså förnuftet.

– Ett exempel kan klargöra resonemanget. Redan Platon upptäckte att det är omöjligt att hävda att rena maktförhållanden kan vara det yttersta kriteriet för moralen. Om någon exempelvis är övertygad om att det inte finns några normer som är giltiga oavsett maktförhållande, kan han heller inte ha intresse av att delge andra den här övertygelsen. Varför? Är man maktpositivist är det fördelaktigt om människor runt omkring en inte vet att man är det. Genom tron på vissa moraliska principer upplever man sig nämligen bundna till dessa principer. Och genom att meddela andra att man är övertygad om att några sådana normer inte finns gör man i stället tvärt emot vad de egna principerna påbjuder: man erkänner ett moraliskt krav på uppriktighet. Det är med andra ord inte rationellt att vilja delge andra sin tro på generell och radikal egoism. Är egoisten uppriktig visar han således att han erkänner och följer en princip som inte är förenlig med hans egen teori.

Enligt Vittorio Hösle måste alla hävdanden att moralen är godtycklig stranda: de blir självförgörande eftersom de vecklar in sig i självmodersägelser. Han argumenterar med precision och klarhet för att det går att ge ett förnuftigt fundament åt det som vår irrationalistiska tid har överlämnat åt vaga känslor. Försöken att bestrida förnuftets överhöghet måste vederlägga sig själva; i själva förhållandet att någon bestrider möjligheten till sanning och en sorts yttersta grund för moralen ligger att denne också genom att argumentera erkänner vissa grundläggande moraliska sanningar. Personer som hävdar att etik bara är känslor brukar ofta själva posera som upplysta människor som bara håller sig till förnuftet. Ofta, som exempelvis i debatter om olika biotekniska "framsteg", hör en sådan inställning ihop med ovilja eller oförmåga att argumentera principiellt och rationellt i frågor om moral och politik. Det är säkerligen en av vår tids märkligaste ironier. En tänkare som Hösle går en annan väg: han hävdar genom strikt och rationell argumentation att politik och moral inte är löst tyckande. Man kan förmoda att den vägen inte bara har en imponerande historia, utan också framtiden för sig. ■

Den andra filosofin. Det är enligt **Hans Blumenberg** inget nederlag för filosofin att den ständigt kommer med nya svar på gamla frågor. Själv var han en eftertankens filosof, som kommenterade och korrigerade. Det är som kontrast till Edmund Husserls önskan om att gå "till saken" som Blumenbergs indirekta tänkande framstår som tydligast.

Tänkandet går och går men kommer aldrig till saken

BO ISENBERG

Forskare på sociologiska institutionen vid Lunds universitet

DET FINNS, skriver Hans Blumenberg, få ting som är i större behov av återkommande reparationer än förmågan att minnas. Minnet är ofullkomligt och förfogar endast fragmentariskt över ursprung och förlopp, kontinuiteter och diskontinuiteter, oavsett om det handlar om biografiska eller samhälleliga skeenden.

Glömskan finns överallt, och desto större blir behovet att bearbeta och återställa vad som varit. Återställa? Den punkt varifrån minnet beger sig bakåt är mättad av förklarliga och oförklarliga, försvarliga och oförsvarliga önskemål – till den gräns där det inte är möjligt att längre veta vad som varit, varför det skett och än mindre sätta samman det till en eftertrycklig bild. Minnet är i flera avseenden likt drömmen.

Glömskan blev legio då människan blev modern och gjorde sig fri från det gamla liv som framstod så som det alltid gjort. Det gamla samhället krävde inga tillbakablickar. Här omsluts allt vad som sades, gjordes och tänktes av tradition och religion, och på motsvarande sätt tedde sig framtiden som alltid redan förutbestämd. Inte endast glömskan är modern, utan också erinran.

Det hör till den klassiska moderna epokens särdrag att ihärdigt ha diskuterat detta problem ända till den tillfälliga paus som blev följden av trettioalets politiska nyordningar. Erfarenheten av förlust, förlusten av erfarenhet och ansträngningarna att antingen ersätta allt gammalt med nytt eller restaurera vad

som varit gjorde decennierna runt år 1900 till en egen epok: den klassiska moderna.

Det var en extraordinär tid. Tanken gällde inte endast och allmänt försynt de verkliga möjligheter som kunde stå till buds, utan den gav sig hän åt möjliga verkligheter. Konstens signum var abstraktionen; abstraktionen var vägen till ännu inte realiserade verkligheter. De nya vetenskaperna om kulturen och samhället framfödde föreställningar om de redan realiserade sociala verkligheterna som övertygade genom sin suggestiva kraft. I dag glömd, men ovedersäglig eller åtminstone svåremotståndlig, var den unge Georg Lukács bild av en modernitet som försatt sig i ett tillstånd av "transcendental hemlöshet".

För Edmund Husserl utgjorde moderniteten "krisens epok". Ofoget hade tagit sin början i och med naturvetenskapernas upptäckter av ett allt större universum och omvänt allt mindre biologiska världar. Vad de emellertid aldrig upptäckt var något helt annat, nämligen mening. Snarare hade vetenskaperna berövat livet dess helhet och betydelse. Människan hade satts på undantag, utom i det avgörande avseendet att hon vunnit i intellektuell betydelse vad hon förlorat i kosmologisk och biologisk.

Människan visste och kunde både det ena och det andra, men hon ägde allt mindre kännedom om varför det ena och det andra var beskaffat just så och inte på annat sätt. Hon beräk-

Hans Blumenberg.

Foto: Suhrkamp Verlag

nade och behärskade tingen och deras samband, men hon förstod dem inte längre, inte deras väsen, inte deras ursprung.

Utfallet av denna arrogans kunde bara bli ett, nämligen filosofisk och annan vantrivsel. Fenomenologin, Husserls bidrag till filosofihistorien, innebär en reaktion mot olusten, mot glömskan. "Till saken!" lyder parollen – tillbaka till allt som ringaktats, till ursprungen, helheterna, varat. Och framför allt: tillbaka till människan, subjektet, medvetandet, vari all mening har sin nödvändiga och tillräckliga grund.

Husserls fenomenologi är förvisso en filosofi av första ordningen. Som sådan blev den exemplarisk som replipunkt för Blumenbergs kommenterande, resonerande filosofi. Mot bakgrund av Husserl tydliggörs också Blumenbergs egen profil. Här framkallas en annan och

egen filosofi. Det är en filosofi av andra ordningen.

HANS BLUMENBERGS väldiga filosofiska och idéhistoriska produktion kan göra vem som helst generad. Genansen kvarstår då man ställs inför hans kolossala beläsenhet och förmåga att göra bruk av den. När Blumenberg gick ur tiden 1996 kunde man få för sig att detta skulle innebära en respit. Men utgivningen har fortsatt. Delvis har det handlat om en vildvuxen kvarlätningskap, vars utgivning man av och till borde ha tänkt över.

Blumenberg föddes 1920 i en katolsk familj i Lübeck. Han klassificerades som "halvjude" av den nationalsocialistiska regimen, men undkom denna och krigets fasor. I den nya Förbundsrepubliken inledde han vad som hade kunnat bli en mönstergill akademisk karriär. Blumenberg blev professor vid i tur och ordning universiteterna i Hamburg, Gießen, Bochum och Münster. I mitten av 1960-talet bildade han den tvärdisciplinära forskningsgruppen Poetik und Hermeneutik, som under mer än trettio års tid skulle samla filosofer, litteraturvetare, sociologer och historiker.

Inte sällan beskrivs Blumenberg i det tyska språkområdet som en av efterkrigstidens mest betydande filosofer. Betydelsen består emellertid inte i att han utvecklade någon särskild tankeriktning. Han ägnade sig inte åt enhetliga teoretiska system och inte åt politik, allra minst någon "emancipatorisk" sådan. Han fjärmade sig från konferenser, medieframträdanden och andra inslag i den konventionella veten-

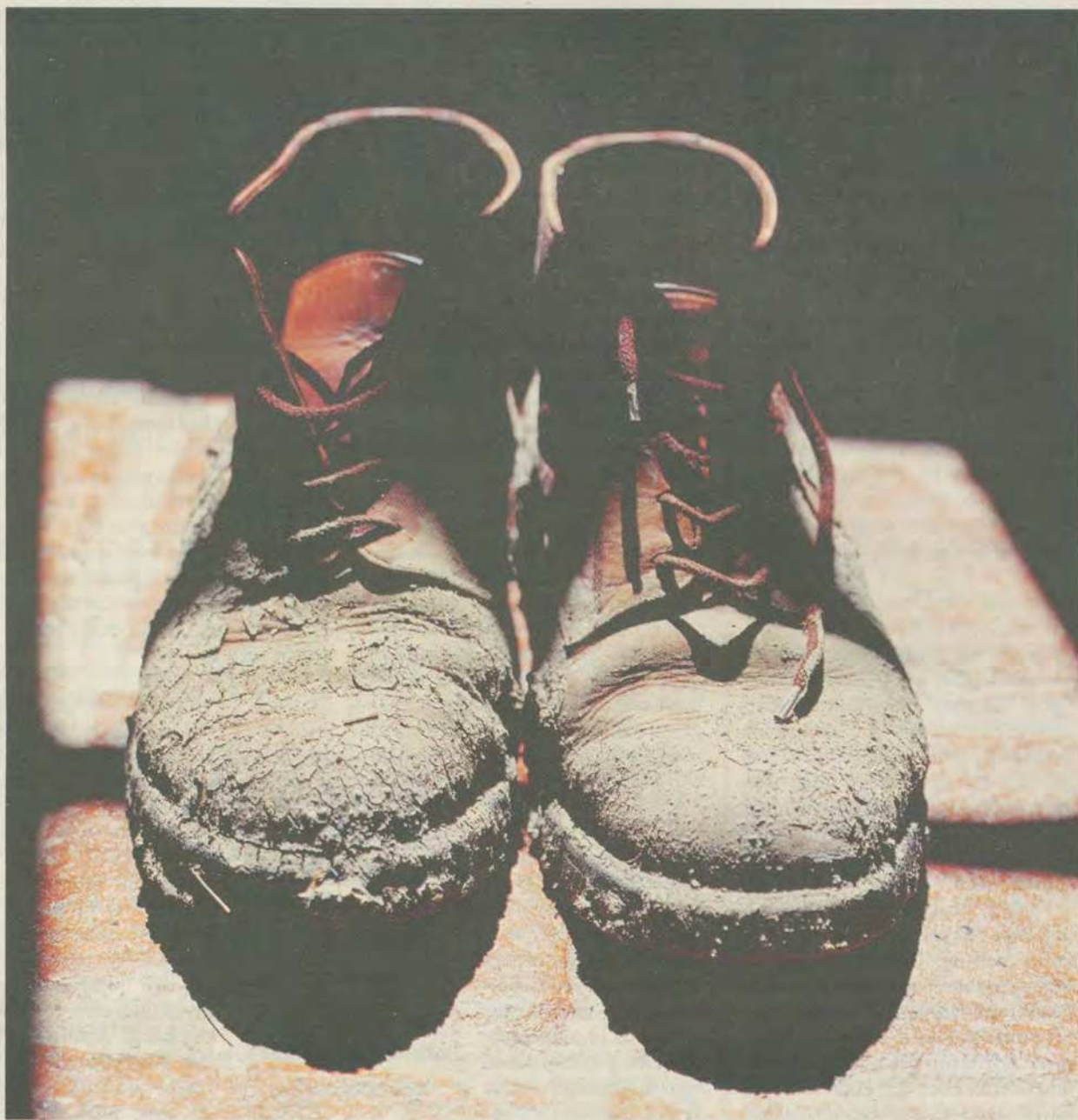
skapsturismen. Intrycket att det han skrev var riktat till honom själv blev bara starkare med åren.

Vari bestod då Blumenbergs betydelse? Han är mer läst än andra tyska filosofer, men läsekretsen utgörs lika mycket av en bildad allmänhet som av fackfilosofer. Påtagligt ofta lämnar hans idéer spår efter sig i filosofiska och kulturteoretiska arbeten, liksom på kultursidor och i tidskrifter. Receptionen var och är bred.

Men inte hur bred som helst. Blumenbergs texter kräver avsevärt. De tidiga publikationerna hade utgjorts av otadliga avhandlingar, men så småningom ändrade framställningen och tanken karaktär. Det handlade om jättelika essäer liksom om miniatyrer och skisser. Bland titlarna återfinns *Die Legitimität der Neuzeit* (1966), *Die Genesis der kopernikanischen Welt* (1975), *Arbeit am Mythos* (1979), *Die Sorge geht über den Fluß* (1987) och *Höhlenausgänge* (1989). Språket hos den senare Blumenberg skulle komma att präglas av egensinnighet och intrikata omvägar, tankegångarna bestod i associationer och variationer. Blumenberg framstår som en författare av det mest litterära slaget, som älskade språket och dess möjligheter. Nästan alltid visste han att inte förälska sig i den egna gestaltningen.

EN LIKA TIDIG som grundläggande föreställning i Blumenbergs arbeten gäller människans djupt problematiska förhållande till naturen, den yttre och den inre. Naturen saknar all mening. Den nekar människan varje orientering om vad hon skulle vara och borde göra. För människan framstår detta inte endast som ett faktum som hon skulle kunna välja att förhålla sig till eller också inte. För det väsen som tycks kräva mening och vägledning, och som just där uttrycker sin väsensenlighet, blir naturen till något främmande, hänsynslöst, ja tyranniskt. Blumenberg skriver att naturen i sitt obearbetade tillstånd ter sig "absolutistisk".

På denna utmaning svarar människan genom sitt praktiska och andliga arbete. Myter utgör tidiga försök att komma till rätta med verkligheten. Här finns bilder och berättelser som gör att människan känner sig hemmastadd. Så småningom intar religionen samma plats, samma funktion, och ännu senare – men med andra förtecken – vetenskapen, filosofin och konsten. Myten och religionen har det gemensamt att de inte bara svarar på frågor, utan också gör det onödigt och emellanåt omöjligt att alls ställa frågor. De gör verkligheten antropomorf, förvandlar verklighetens ursprungligen ohyggliga anlete till något mänskligt.

Onåbara skodon. Hans Blumenberg korrigerade fenomenologins anspråk på att komma åt tingens väsen. Idéerna om ett par skor förändras, liksom bilderna och därmed filosofin.

Foto: Megapix

Behovet att distansera sig från och behärska naturen visar sig också i människans benägenhet att göra betraktelser över livet och döden, varat och meningen, frågor som ter sig outplånliga och som alltså inte är specifika för vissa kulturer. Specifika är däremot svaren. Grovt räknat är det svaren som ger en epok dess särdrag. Svaren formuleras metaforiskt, eftersom vi har att göra med saker som inte låter sig beskådas och beskrivas utan förmedling. Vad metaforen – i *Paradigmen zu einer Metaphorologie* (1960) talar Blumenberg om "absoluta metaforer" – gör är att företräda det vi har behov att ha en uppfattning om och ett förhållande till utan att vi i strängare mening vet eller kan veta.

Moderniteten har sina bilder. Vad moderniteten också har, och som tidigare epoker saknat, är den avförtrollande vetenskapen om att det endast handlar om metaforer. Fram genom medeltiden hade metaforerna tagits bokstavligt. Det var en bokstavlighet som tog sig uttryck i

ett överflöd av religiösa och mytiska betydelser.

Den husserlska fenomenologin skulle kunna förstås som ett försök att besvara fundamentala frågor i Blumenbergs mening. För Husserl innebar den moderna, huvudsakligen vetenskapliga insikten om det blott förmedlade, och den följande nivelleringen av existentiella spörsmål, ett fatalt missgrepp.

Husserl är en gammal hund i den blumenbergska filosofiska gården. Respekten är stor, behandlingen full av tillgivenhet. Men där Blumenberg finner svagheter upphör koncilansen med ens. Den 1986 utkomna *Lebenszeit und Weltzeit* är närmast förintande. Boken är i en mening Blumenbergs bästa: ingen annanstans koncentreras hans föreställningar och anspråk så som här, ingen annanstans är framställningen så övertygande. Härom året utkom *Zu den Sachen und zurück*, en volym med såväl längre essäer som kortkorta skisser ägnade Husserls fenomenologi. År 1950 hade Blu-

menbergs habilitationsavhandling likaså behandlat Husserl. Det som föranleder Blumenberg att ideligen återvända till Husserl förefaller i första hand vara de frågor som fenomenologin bearbetar, liksom upphovet till de elementära och stundom absoluta föreställningar som blir utfallet.

Att filosofera fenomenologiskt är, skriver Husserl, ett "oändligt arbete". Blumenberg gör denna rubricerings båda aspekter till centrala moment i sin diskussion om Husserls uttåg ur den moderna hemlösheten. Fenomenologin är sålunda ett stycke vedermöda fyllt av betänkligheter, men också belöande. Blumenberg följer i Husserls fotspår, så som han annars följer Platon, Bacon, Goethe, Fontenelle, Voltaire, Nietzsche, Freud och andra författare som alltid återkommer i hans arbeten; han läser inte endast nyckeltexter utan också, ja framför allt perifera anmärkningar, tillkomna i efterhand, ett slags löpande korrektur där mästaren

strax prisger vad han just skrivit, också om ingen haft något att invända. "Varje seriös arbetare", skriver Husserl, bör hysa tvivel inför det han just framställt – har en "defensiv plikt", kommenterar Blumenberg. Filosofin äger således rum lika mycket i eftertanken som i den tanke som föregått.

En sådan prövande hållning kan sedan bara leda till en sak, nämligen att man aldrig kommer till vägs ände. Och detta, kommenterar Blumenberg åter, skall inte betraktas som en förlägenhet, utan bara som ännu en bestämning av vad filosofi bör vara: en fortgående förmodandets konst, inbegreppet av påståenden som inte låter sig bevisas eller vederläggas. Filosofin bör inte ge efter för tidens krav på nyttighet utan i detta avseende vara otidsenlig.

HUSSERL VAR OTIDSENLIG. Och han sökte det tidlösa. Ty "sakerna", de är tidlösa. Vari består de existentiellt förkomna och filosofiskt eftersökta "sakerna"? Och hur tar man sig dit? Härvidlag verkar bara en sak vara säker, nämligen att "saken" hos Husserl aldrig var densamma från gång till annan och att vägen dit var lika skiftande. Fenomenologins beständiga beståndsdel var – obeständigheten.

"Saken" utgjordes av medvetandet, dess sätt att förstå, minnas och stifta mening. Det är existensens utgångspunkt, mittpunkt och slutpunkt, det vill säga här finns inget utrymme för det Husserls samtida med stor övertygelse kallade det omedvetna eller det undermedvetna. Medvetandet är därtill tillgängligt för sig självt. Det är ett avgörande moment för den fenomenologiska metoden, som även bygger på introspektion.

Vägen till väsentligheterna består i reduktion och åskådning. Allt som inte kan fastställas som saken själv måste dras ifrån. Som störande uppfattas varje rumslig och tidlig realitet hitom sakens transcendentala verklighet: biografi, historia, socialt sammanhang. Fenomenologen har sedan att betrakta medvetandets flöden och att överföra betraktelsen i en beskrivning. Det är en åskådare som inte bebländar sig, inte heller då han tar sig själv som objekt för analys. Den moderna kulturvärlden bjuder, husserlskt betraktad, endast ett överflöd av oväsentligheter. Det väsentliga finner man först genom en vandring i öken.

Blumenberg hävdar att det fenomenologin ägnar sig åt enklast uttryckt är översättningen av självklarheter till klarheter. Det är ett berömvärd uppsåt. Men, skriver han också, detta låter sig inte göras med mindre än att kompromisser kommer till stånd. Fenomenologin är, i sitt rena tillstånd, inte möjlig.

Fenomenologin är oändlig. Hus-

serl visste inte vad han letade efter eller hur han skulle finna det, och han kunde kanske heller inte veta det. Således måste han variera såväl "saken" som metoden. Den "fria variationen" lyftes av Husserl fram som en elementär del i sökandet efter tingens väsen. Men i samma stund som Husserl gjorde variationen fri och programmatisk, invänder Blumenberg, måste han ha förstått att fulländningen inte skulle förverkligas. Variationen kan som sådan avslutas bara tillfälligt.

Följaktligen resulterar de fenomenologiska beskrivningarna i ett oerhört, oöverskådligt material. Och här, skriver Blumenberg, faller Husserl offer för en antropologisk begränsning. Fenomenologin handlar om utomordentlig intuition, men minnet sviker. Det är inte möjligt att aktualisera allt som betraktats och skrivits. Fenomenologen måste ta om därför att han glömt vad han gjort (men kommer ihåg att han gjort det), eller så gör han om samma beskrivning (och har glömt att han redan gjort den). Vad man då alls kan uppnå är episodiskt och provisoriskt.

I BLUMENBERGS tolkning kommer därmed Husserls "oändliga arbete" att erhålla en tämligen ordinär modern status. Snart sagt varje modern bearbetning av människans villkor är ju just episodisk och provisorisk, så som moderniteten själv är det. Kanske var det i Husserls fall så att variationerna med nödvändighet blev fria, eftersom de snart gjort sig lösa från det som redan bearbetats.

Med hänsyn till sina världiga anspråk kommer fenomenologin att förbli otillräcklig i ännu ett avseende. Och här faller Blumenberg tillbaka på sin bild av människans villkor.

Människans beskaffenhet är oklar. Hon är, skriver Blumenberg i *Wirklichkeiten, in denen wir leben* (1993), "ett väsen som saknar väsentlighet" och som är utsatt för en värld som ter sig ligkiltig eller antagonistisk. Samtidigt äger hon en förmåga att kompensera för bristerna. Till skillnad från djuren förmår människan annat än att antingen fly eller gå till angrepp. Hon tvekar, väljer, och i detta förhållningssätt ligger ursprunget till allt kulturellt format liv. På det hela taget är omständligheten och indirektheten människans kännetecken, säger Blumenberg: hon lever "fördröjt, selektivt och framför allt 'metaforiskt'".

Fenomenologin, å sin sida, bygger på förutsättningen att "saken" låter sig beskådas i sin oförställdhet

samt att inget går förlorat eller läggs till då beskådan sedan förmedlas. Genom språket framkallas en avbild. Men, invänder Blumenberg, språket är redan en bild. Närmare bestämt är språket det främsta uttrycket för människans indirekta hållning till världen. Sakerna måste betraktas via ett medium, måste betraktas som något annat än vad de är. Bilder, inte avbilder, är människans verktyg då hon förhåller sig till verkligheten. Över huvud taget, fortsätter Blumenberg, blir sakerna till för oss genom själva betraktelsen. Vi vet inte vad "saken" skulle vara, men vi har förmågan att förstå i språk och bilder. Dessa gestalter hade också kunnat vara annorlunda. Saken kommer man enligt Blumenberg aldrig fram till, inte heller genom att tänka bort de omvägar världen utgör. För Blumenberg är världen oren liksom medvetandet är det. Och därför måste också betraktelsen vara det.

FRÅN BLIR BLUMENBERGS kritik när den tar sig an livsvärlden, som hos den senare Husserl utgör filoso-

fins universalproblem. Livsvärlden är namnet på det som människan erfar som självklart, vissheter hon inte måste eller får ifrågasätta. Den är centrerad kring subjektet och på en och samma gång given och erfarenhetsgrundad. Som en av den klassiska modernitetens mest bestickande föreställningar är livsvärlden Husserls

terapeutiska korrektiv till en värld där all mening, all verklighet kan vara den ena eller den andra eller ingen alls. Den undandrar sig reflexion och handling, sådana tilltag som gör den moderna kulturen just modern. Livsvärlden utgör en fristad undan moderniteten och dess vetenskapliga förhållningssätt – och den återstår att analyseras fenomenologiskt.

Tillståndet för livsvärlden i moderniteten är emellertid inte sådant Husserl ville att det vore. Vi behöver en teori om livsvärldens sammanhang, skriver Blumenberg, eftersom vi inte längre lever i en livsvärld. Den som ännu gör det vet inget om den och den som ifrågasätter den kan inte längre leva i den. Den fenomenologiska metoden återspeglar alltigenom det moderna reflexiva medvetandet i det att den ifrågasätter de yttersta, ömtåliga vissheterna. Fenomenologin är en reflexion som likt varje reflexion stör eller förstör det den försöker återge och återställa.

I samma rörelse som världen åsidosattes till förmån för livsvärlden, reducerades livsvärlden till ett före-

mål för analys. Häri avtecknar sig fenomenologin som ett stycke typisk, och fullt begriplig, ja ämabel klassisk modern reflexion kring människans vara i en värld som bjuder diverse obehag: abstraktionens, flyktighetens, nyttighetens. Husserl, som alls inte ville vara modern, levde av modernitetens gestaltande, reflexiva ande, de oändliga variationerna, alltings tillgänglighet. Och han levandegjorde modernitetens drift att söka sig tillbaka till ursprung och vissheter man glömt och (därför) idealiserar.

Sitt förhållande till Husserl kom Blumenberg att gestalta i ett livslångt samtal mellan två olika sinnelag. Det var ett förhållande som han upprättade också med andra författare i den närmast permanenta ensemble som uppträdde redan i de tidigaste arbetena. Utan att uppgå i en främmande filosofisk reflexion träder de fram som outtömliga anledningar att begå förståelseakter, att gestalta svar på de frågor av filosofisk och teologisk, antropologisk och existentiell natur kring vilka Blumenbergs arbete är uppbyggt. Därvid är Blumenbergs filosofi också en narrativ filosofi, en diskussion kring tänkandets former och utveckling skildrad i berättelser, långväga och omväga, och där bilder speglas i åter andra bilder. Och så Blumenberg ägnar sig, med förlov sagt, åt ett slags fria variationer, varvid det händer att hans subtila konst att förmoda blir överlastad.

Om Husserl och andra bearbetar själva "sakerna", så tar sig Blumenberg an detta arbete och de idéer och föreställningar det framkallar. Blumenbergs frågor är inte många, men helt visst omöjliga att besvara slutgiltigt, och lika omöjliga att förhålla sig till omedelbart: frågorna om människans väsen och egenskaper, om världens beskaffenhet, om människans plats i världen, om verkligt och möjligt, nödvändigt och tillfälligt. Häri ligger Husserls (och andras) problem, men också det som präglar Blumenbergs egen filosofi och som skänker den ett överflöd av betydelser och skiftningar.

För Blumenberg ansluter sig Husserls fenomenologi till den "rastlösa utfrågning" av människan och av världen som filosofin är och bör vara. Den gör det i syfte att åter minnas det vi glömmer och glömmer allt fortare och snart nog förlorat. Men ju ihärdigare fenomenologiskt arbete, desto vanskeligare minne, desto ovissare livsvärld. De går förlorade i variationer och skärvor, avtecknade i filosofens egna variationer och skärvor, tillägg och reduktioner.

Här finns stoffet för den andra ordningens filosofi, den kommenterande, narrativa filosofi som är Blumenbergs och som äger rum i efterhand, efter hand. ■

**Blumenbergs
frågor är inte
många, men helt
visst omöjliga att
besvara slutgiltigt,
och lika omöjliga
att förhålla sig till
omedelbart ...**

Bildernas beröring motverkade traumat

ESSÄ/ Fixbild. Orden kunde inte beskriva förödelsens 11 september. I deras ställe kom bilderna att fungera som det hjälpmedel som kunde göra händelsen gripbar. Men snart blev de fotografiska bilderna ett ideologiskt instrument.

KARI ANDÉN-PAPADOPOULOS

Universitetslektor på JMK vid Stockholms universitet

MEDIEKRITIKER anklagar nyhetsmedierna för att alltmer cyniskt exploatera mänskliga tragedier och sälja dem som infotainment på en global marknad. Studier har också visat att medierna i allt högre grad fokuserar civila offer, drabbade av krig, folkmord, massakrer och terroråd, och att vi får se allt otäckare bilder av dessa okända människors lidande.¹ Fotografierna zoomar in ansikten förvridna av smärta, sår och blodiga bandage, söndertrasade kroppsdelar, blodpölar och anhöriga som skriker ut sin förtvivlan. Kritikerna menar att vi bevittnar en utmattning av publikens medkänsla; som åskådare blir vi alltmer känslomässigt och moraliskt avtrubbade inför bilderna av andra människors död och smärta.²

Mot tesen om *compassion fatigue*, eller medlidande-leda, kan man ställa politiska makthavares oro för att skildringar av mänskligt lidande starkt upprör publiken och därför måste censureras. Under kriget i Afghanistan hösten 2001 satte amerikanska myndigheter press på medierna att avstå från att rapportera om civila offer, för att inte riskera att undergräva de amerikanska medborgarnas stöd för bombningarna. Ledningen för CNN instruerade sina anställda att om de över huvud taget skulle publicera skildringar av offer i Afghanistan, måste de balansera dessa sändningar med påminnelser om offren för terrorattackerna den 11 september 2001.³ Även under kriget i Irak 2003 gav CNN:s producenter direktiv till sina reportrar att inte skicka in fler bilder av civila offer. Man hänvisade till upprörda tittare som klagat: "Vi vill inte se detta."

Det finns gott om spekulationer och antaganden om nyhetsbilders effekter på publiken, men väldigt få vetenskapliga studier. Vi vet föga om hur faktiska publikreagerar på de alltmer åskådliga skildringarna

av krig och katastrofer i nyhetsmedierna. På senare tid har medieforskare dock börjat intressera sig för de moraliska, psykologiska och politiska verkningarna av nyhetsbilder från traumatiska händelser.⁴ Vilka är till exempel de moraliskt acceptabla responserna på åsynen av människors lidande på tv-skärmen eller tidningssidan? Hur kan vi som tittare omsätta vårt (eventuella) medlidande i handling, när vi kanske befinner oss tusentals mil bort från den vi ser skrika av smärta?

Kan dokumentära bilder hjälpa oss att förstå, bearbeta och vittna om traumatiska händelser? Eller invaderar, re-traumatiserar och förlamar de oss snarare? Trivialiserar, fiktionaliserar och exploaterar de

den historiska verkligheten, reducerar den till ett ting att konsumera? Eller kan de fungera som föremål för kontemplation, som fördjupar vår upplevelse av verkligheten?

DET ÄR I SYNNERHET en traumatisk händelse som ställt dessa frågor på sin spets: terrorattackerna mot World Trade Center och Pentagon den 11 september 2001. Idén om en "bildmässig vändning" i vår kultur, om en era av spektakel, simulacra och övervakning, tycks på ett kusligt sätt ha materialiserats i den *iconomania* som åtföljde terrorattackerna mot USA.

Var och varannan människa som befann sig i New York den dagen tycks ha haft en video- eller still-

bildskamera tillgänglig och registrerat attackerna och deras förödande konsekvenser in i minsta detalj. Bilderna har inte bara cirkulerat i tidningar och tidskrifter över hela världen. Omedelbart efter attackerna började nyhetsbilderna lyftas ur sitt journalistiska sammanhang och ställas ut på museer, konstgallerier och provisoriska "gräsrotsutställningar" i USA och runt om i världen. De har återanvänts i otaliga fotografiska minnesböcker över den 11 september och i DVD- och CD-samlingar och de har cirkulerat på hemsidor på Internet. Gatuförsäljare började dessutom snabbt flockas runt *ground zero* i New York, numera en av stadens stora turistattraktioner, och sälja piratkopierade pressfotografier.

Jag tillbringade läsåret 2001-2002 som gästforskare vid New York University och blev förstärkt starkt berörd av terrorattackerna och deras efterverkningar i det amerikanska samhället. Som medieforskare med specialintresse för bildjournalistik föll det sig naturligt att närmare studera och försöka förstå fenomenet med den stora efter-

Se det sedda. Genom avbildningar av attacken 11 september kunde New York-borna börja tro sin ögon. Foto: Okänd

frågan på dokumentära fotografier från den 11 september. Detta fenomen pekar på behovet av att analysera och förstå nyhetsbilder ur ett bredare kulturellt perspektiv. Det räcker inte med att göra näranalyser av hur de ramas in och fungerar på tidningssidan eller tv-skärmen; man måste också se vad som händer med dem när de börjar cirkulera i andra sammanhang.

NYHETSBILDERNA FRÅN den 11 september spelade en avgörande roll i den amerikanska kulturen både psykologiskt och politiskt. När det gäller den psykologiska funktionen är framför allt två begrepp centrala: *trauma* och *vittnesbörd*.⁵ De hänger delvis ihop: att vittna om en traumatisk upplevelse anses vara en väg till helande och försoning med smärtsamma erfarenheter. En av reaktionerna på terrorattackerna var misstro: människor kunde inte tro sina ögon. Det spelade ingen roll om de befann sig på nedre Manhattan som direkta ögonvittnen eller såg händelseförloppet på tv-skärmen. Att se all denna död och destruktions var att bevittna "det obeskrivliga, ofattbara, otänkbara", som *New York Times* uttryckte det. Katastrofen tycktes trotsa alla ord, alla tolkningsramar. Detta kan ses som ett symptom på just trauma, det som kallas alexitymi eller psykisk bedövning, en blockering av känslor som skulle vara överväldigande om de tilläts bli medvetna.⁶ I stället blir man "blank", oförmögen att ta in verkligheten och skapa mening i det man upplever.

Det välkända talesättet "seeing is believing" har fått en särskild bäring i fallet med den 11 september. När orden inte räckte till tycks bilderna ha fått en unik terapeutisk betydelse, och då inte enbart eller ens i första hand tv-bilderna, utan framför allt dokumentära stillbilder. I efter-spelet till attackerna tyckte sig många se en stark comeback för fotografien, som till skillnad från de förbiflimrande tv-bilderna är ett gripbart ting, handfast och varaktigt. Fotografierna tillät människor att se, och fortsätta att se, tills chocken och misstron kunde bearbetas och sjunka undan.⁷ Stillbilden plattar ut och miniatyriserar döden, och kanske var det precis vad människor behövde. Den gjorde det möjligt för dem att hantera förlusten, rama in den, visa den för vänner, förvara den i fickan, gömma den i en byrålåda.

Den stora mängden och återanvändningen av fotografiska bilder, möjligheten att se dem om och om igen, tycks ha spelat en avgörande roll för att hjälpa den amerikanska publiken att hålla minnet av händelsen levande. Bilderna skapade ett rum för kontemplation, en möjlighet att bearbeta chocken och integrera de traumatiska händelserna i

någon form av meningsfull psykisk struktur, som också gjort det möjligt att läka sår och gå vidare. Tidningar och tidskrifter satsade stort på fotografier, med rader av bilduppslag och extra bildbilagor. Flera av prestigemuseerna i New York, som Museum of Modern Art, New York Historical Society och International Center of Photography, liksom en rad konstgallerier, ordnade välbesökta utställningar med nyhetsbilder från den 11 september. Några månader senare dök bilderna upp igen i tillbakablickande årskrönikor och fotografiska minnesvolymer. Vid den första årsdagen av attackerna producerades också mängder av tv-dokumentärer och fotografiska minnesböcker. Nyhetsbyråer, som Reuters och AP, gav ut påkostade presentböcker med "sina" bilder av katastrofen. Amerikanska tv-kanaler, som CBS, CNN och HBO, gjorde uppmärksammade dokumentärer med filmmaterial från både professionella fotografer och amatörer.

DEN KANSKE viktigaste och mest fascinerande manifestationen av fotografiets betydelse för sorgearbetet hittar man dock utanför de etablerade institutionerna, på den folkliga gräsrotsutställningen "Here Is New York: A Democracy of Photographs". Denna improviserade foto-utställning öppnade den 28 september 2001 i en tom affärslokal på nedre Manhattan. Undertiteln, "En fotografiernas demokrati", fångar syftet med projektet: att erbjuda ett öppet forum för alla intresserade att lämna fotografiska vittnesbörd om katastrofen. Vem som helst var välkommen att lämna in sina bilder med anknytning till den 11 september: barn, turister, brandmän, överlevande, världsberömda pressfotografer. Bilderna skannades sedan in, skrevs ut på arkivpapper och fästes provisoriskt som tvått på linor längs väggarna och tvärs genom rummet. Alla bilder visades i vad organisatö-

Förebilden. Joe Rosenthals bild från Iwo Jima 1945 användes för att höja kampmoralen i kriget mot Japan. Foto: Joe Rosenthal/AP

terna kallat en "sant demokratisk stil": anonymt, utan namn eller bildtext och utan ram. Alla bilder var till salu för 25 dollar styck, oavsett vem som tagit dem, och inkomsterna gick oavkortat till välgörenhet.⁸

"Here Is New York" blev omedelbart en succé. Köerna ringlade sig flera kvarter bort och människor väntade i timmar för att komma in i den lilla lokalen. Tusentals människor skickade in sina personliga fotografier från attackerna och deras efterdyningar, inklusive världsberömda fotografer som Gilles Peress och Susan Meiselas. Både skapandet och betraktandet av fotografier tycks ha varit en utbredd respons den 11 september. Drygt ett halvår senare, i maj 2002, uppskattade organisatörerna att samlingen innehöll 7 000 fotografier, att 750 000 personer hade besökt galleriet och att 600 000 bilder hade skrivits ut och sålts. Den kontinuerligt uppdaterade webbsajten www.hereisnewyork.org där man kunde köpa bilder on-line hade då fått 260 miljoner träffar från hela världen. I samband med årsdagen av attackerna gav man också ut en samlingsvolym med projektets bilder, som blev en bestseller både i galleriet och på nätet.

ORGANISATÖRERNA HAR tagit avstånd från mainstream-prensens hierarkiska bildpolicy, vars ideal är att lyfta fram en enda dramatisk och ofta hårdvinklad nyhetsbild. Michael Schulan, författare och ägare till galleriet i Soho, förklarar: "Den 11 september har inte något enskilt fotografi som hjälper folk att minnas. Inga soldater som reser flaggan på Iwo Jima. Ingen soldat som kysser en flicka på Times Square. Ingen brandman från Oklahoma City med en baby i famnen." I kontrast till traditionell fotojournalistik, med dess redigerade och inte sällan sensationssökande presentation av en utvald nyhetsbild, var syftet med denna utställning att presentera ett kollektivt, folkligt perspektiv på den 11 september. Idén om "unframing", att ta bort alla styrande inramningar, var också central för projektet. Charles Traub, en av de ledande organisatörerna, betonar att den vägledande principen varit att låta fotografierna "tala för sig själva". De skulle inte "ramas in" av vare sig glas, metall eller trä, eller förutfattade meningar och redaktionella kommentarer.

Galleriet på Prince Street i Soho kan beskrivas som en blandning av galleri, minnestempel och offentlig sorgplats. Utställningen förde samman människor av alla åldrar, klasser och nationaliteter. Charles Traub har beskrivit den som en "fysisk webbplats", ett slags Internet i verkliga livet där alla sorters människor kunde mötas i ett mate-

riellt rum och via bilderna kontempera de traumatiska händelserna. Den starka betoningen på rumslighet och det lokala var avgörande för framgången. Galleriet fungerade som en lokalt förankrad global mötesplats, ett intimt rum där besökare tillsammans, men ändå enskilt, kunde ta sina privata mått på den offentliga världshändelsen.

Utställningen var ett svar på, och uppmuntrade samtidigt, den utbredda längtan efter gemenskap i terrorattackernas spår. I kontrast till de traditionella nyhetsmediernas toppstyrda envägskommunikation tillät "Here Is New York" social interaktion och aktivt deltagande från publiken. Här erbjöds människor en känsla av plats, delande och samhörighet. Frånvaron av hierarkier gjorde inte bara erfarenheten av att betrakta fotografierna mindre formell och exklusiv, utan suddade också ut gränserna mellan fotografen-artisten och betraktaren. Alla besökare var en potentiell fotograf. Vem som helst kunde peka på en bild och säga: "Den har jag tagit."

STYRKAN I "Here Is New York", och det som gjort projektet så populärt, är också det som öppnar för kritik. Ytterst tycks projektet vila på idén att själva mängden av fotografier, och frånvaron av inramningar, gör det möjligt för historien som sådan att framträda. Den historiska innebörden av attackerna skulle på något sätt realisera sig själv i den kollektiva, okommenterade bildsamlingen. I kontrast till vad Charles Traub gjort gällande, att "utställningen har höjt medvetandet över hela världen på ett icke-politiskt, icke-ideologiskt sätt", kan man hävda att "Here Is New York" i högsta grad är ett ideologiskt projekt.

Genom dess närsynta fokus på staden New York och dess invånare har resten av världen utestängts och indirekt förklarats vara utan intresse. Sammantaget ekar också fotografierna av den sentimentala och självförhållande officiella retorik som i USA frodades i terrorattackernas spår. Amerikanerna framställs här nästan uteslutande i rollen som självuppoffrande (manliga) hjältar – brandmän och poliser – eller oskyldiga (kvinnliga) offer. Det är blod, svett och tårar, stora känslor, en för alla och alla för en.

Det är givetvis förståeligt att fotografiernas ledmotiv handlar om att känslomässigt trösta och stärka självförtroendet hos en traumatiserad amerikansk nation. Problemet är att detta slags terapeutiska patriotism omöjliggör en mer nyanserad politisk förståelse av terrorattackerna. Man utestänger förståelsen av USA som en nation bland andra nationer, världens enda supermakt med ett kontroversiellt förflutet av geopolitiska allianser

Förstklassiga hjältar. Fotografen Thomas E. Franklin kunde med hjälp av en visuell uppbyggnad hämtad från Rosenthals fotografi skapa en ideologiskt effektiv bild. President Bush presenterade frimärket i mars 2002.

Foto: Kevin Lamarque/Reuters/Scanpix

och aktioner. Därmed blir "Here Is New York" mottaglig för samma kritik som riktades mot den amerikanska televisionens överemotionalisering av nyhetsrapporteringen i kölvattnet av den 11 september. I båda fallen ersattes politik av psykoterapi.⁹ Amerikanska medier hemföll åt mytologiserande och psykologiserande (bort)förklaringar, som svar på den ledande frågan "why do they hate us?". Den övergripande uppfattningen blev följaktligen: "En godhjärtad, demokratisk och fredsälskande nation blev brutalt attackerad av sinnesjuka, onda terrorister som hatar USA för dess frihet och materiella välstånd. USA måste omedelbart utvidga sina militära och hemliga styrkor, spåra upp de överlevande medskyldiga och utplåna dem och sedan förbereda sig för ett långsiktigt krig för att lokalisera den globala terrorismens cancer och tillintetgöra den."¹⁰

På våren 2002 började organisationerna för "Here Is New York" uppmärksamma det självcentrerade, för att inte säga navelskådande, perspektivet i projektet. Man uppmuntrade människor att skicka in bilder från resten av världen. En titt på den fotografiska samlingen online i augusti samma år visade dock att 4 708 av totalt 4 779 fotografier fortfarande visade scener från stan New York. Kategorin "Afghanistan" innehöll endast 22 bilder, vilket till och med var mindre än kategorin "Räddningshundar" med 29 bilder. De mest sålda bilderna, som också presenterades on-line, är även de tagna i New York. Det rör sig antingen om bilder av romantiskt-heroisk karaktär – nedre Manhattan i solnedgång där tvillingtornens silhuett fortfarande avtecknar sig intakt mot skyn, eller brandmännen

som hissar stjärnbaneret i ruinerna av World Trade Center eller om katastrofbilder: skräckslagna New York-bor som betraktar de brinnande tornen, eller det andra planet på väg att krascha in i det södra tornet. Enligt Traub är flera av dem vid det här laget historiens mest sålda bilder. Betänker man detta, och att samlingen i sin helhet nu har institutionaliserats till ett officiellt bildarkiv och minnesmärke över den 11 september, vore det kanske på sin plats att kritiskt reflektera över och redovisa de politiska implikationerna av detta föregivet "a-politiska" projekt.

VID SIDAN AV "Here Is New York" var handeln med dokumentära bilder runt ground zero ett av de mest fascinerande uttrycken för människors vilja att se, köpa, samla och spara bildframställningar av katastrofen den 11 september. I likhet med "Here Is New York" erbjöd gatuförsäljarna besökare att köpa bilder till ett överkomligt pris, ett materialiserat minne att ta med sig hem från katastrofplatsen. Skillnaderna är dock mer iögonfallande än likheterna. "Here Is New York" åtnjuter prestige och legitimiteten hos en kulturell (för att inte säga konstnärlig) institution. Utställningen visades i ett högtidligt gallerium, där besökarna inbjöds till kontemplation av bilderna.

Eftersom vinsten från bildförsäljningen gick till välgörenhet kunde man köpa ett 11 september-fotografi och välsignas för att ha gjort en god gärning, snarare än att förbannas för voyeuristisk exploatering av andra människors död och lidande. I kontrast till detta saknade gatuförsäljarna, som stod ute på trottoarerna i New Yorks kommer-

siella distrikt, all kulturell legitimitet. Deras verksamhet är förknippad med kommersialism, turism, oäkta souvenirer, spektakel och rå amerikansk kapitalism. Ändå är det värt att ställa frågan: Finns det någon avgörande skillnad mellan galleriet och gatan med avseende på ett fotografis betydelse och funktion? Köper människor bilderna av olika skäl i de olika kontexterna? Använder och tolkar de dem annorlunda?

Oavsett svaret på dessa frågor kan man konstatera att kommersen med bilder runt katastrofplatsen var en stor publikattraktion. Både amerikaner och turister från hela världen flockades runt stånden, bläddrade bland bilderna, funderade och kommenterade. Få var de som lämnade platsen utan att köpa något. Bland de piratkopierade pressfotografierna finns det ett som intog en särställning: bilden av tre brandmän som hissar stjärnbaneret i ruinerna av World Trade Center. Den är tagen sent på eftermiddagen den 11 september av pressfotografen Thomas E. Franklin. Motivet med de tre brandmännen fanns att köpa som vykort, nyckelringar, sedelklämmor, inramade teckningar och målningar, tryckt eller broderat på T-shirtar, etsat på glas och utmejslat i små gipsfigurer. Bilden fanns också självklart med i de pressfotografiska minnesböcker med halvofficiell framtoning, "Special Commemorative Edition", som bjöds ut. Den ingick också i de album i fickformat som försöker sälja på "intimitet" – massstillverkade, anonyma produkter med oskarpa bilder av fotograferade ur tidningen – och vill efterlikna det privata fotoalbumet. Turisten erbjöds här ett "personligt" minne av terroristattackerna, en souvenir, för att inte säga trofé, som intygar att köparen verkligen varit på katastrofplatsen.

Franklins bild publicerades flitigt i världspressen dagarna efter attackerna, bland annat på framsidan av *New York Post*, *Expressen* och *Time*. Den började också omgående cirkulera utanför de journalistiska sammanhangen och efterfrågades av människor över hela världen. Tidningen *The Record* i New Jersey, som Franklin arbetar för, fick så många förfrågningar om kopior av fotografiet att moderbolaget, North Jersey Media Group, fick sätta upp en speciell webbsida för att samordna beställningar och utskick.¹¹ Franklins fotografi blev också ett vanligt inslag i gatubilden efter attackerna, särskilt i New York City, men även runt om i USA. Det sattes upp i skyltfönster och företagsentréer, på barer och restauranger, bilar och allmänna anslagstavlor.

Ett exempel är videoaffären på Bedford Avenue i Brooklyn, där ägaren helt enkelt rivit ut *New York Posts*

framsida och tejpat upp den i sitt skyltfönster. Tidningsbilden blev, tillsammans med flaggan och sidenbandet, det bärande inslaget i ett provisoriskt hjältemonument. Förmodligen ville affärsinnehavaren på detta sätt träda in i en större (föreställd) nationell gemenskap, genom att beslagta och personligen "signera" den officiella symbolen för enighet. Även om denna manifestation sannolikt speglar en djupt känd sorg och vrede över attackerna, är det inte uteslutet att den också handlar om taktik. I det hårda politiska klimat som präglade USA efter attackerna blev det viktigt, särskilt för invånare med arabiskt ursprung, att demonstrativt välja sida.

VARFÖR HAR just detta fotografi fått ikonstatus? Hur går det till när en världsomvälvande historisk händelse förvandlas till en mäktig kulturell och politisk symbol? Till att börja med uppvisar Franklins fotografi de typiska formella dragen för ikoniska nyhetsbilder.¹² Det har en enkel och anslående komposition där bildens huvudmotiv – brandmännen som hissar stjärnbaneret – framträder i *splendid isolation*. Fotografiet är uppbyggt kring ett fåtal distinkta visuella element: de tre männen, flaggan och den provisoriska flaggstängen som löper diagonalt genom bilden.

Scenen utspelar sig mot en dramatisk fond av ruinerna efter de störtade tvillingtornen, med ett jättelikt virrvarr av förvridda stålbalcar insvepta i ett grått dis. De många parallella och korsande diagonalerna skapar en stark visuell dynamik. Bildens huvudmotiv, de tre männen och flaggan, bildar en egen triangel. Männens blickar är riktade upp mot triangels spets – stjärnbaneret. På så vis styr de vår uppmärksamhet mot bildens symboliska mittpunkt: stjärnbaneret, tecknet för enhet och ett närmast heligt föremål i en nation som saknar det sammanfogande kitt som delad ras eller religion utgör. Flaggesningen är sinnebilden för ett Amerika som reser sig ur de ännu rykande ruinerna efter terroristattackerna med obrutet självförtroende.

Avgörande för bildens genomslagskraft är också den referens som snabbt etablerades till ett av historiens mest berömda dokumentärfotografier: den amerikanske militärfotografen Joe Rosenthals bild av fem amerikanska soldater som reser stjärnbaneret på ön Iwo Jima den 23 februari 1945. Fotografiet var mer eller mindre ett beställningsjobb från den amerikanska militären och regeringen.¹³ Tusentals marinkårs-soldater hade fått sätta livet till vid försöken att inta den av Japan ockuperade ön. Truppmoralen började svikta och hemmaopinionen blev

alltmer kritisk mot kriget. Rosenthals bild var precis vad man behövde: ett synligt tecken på framgång, en samlande dramatisk symbol för USA:s oövervinnlighet. Fotografiet fick omedelbart ikonstatus. Frånvaron av blodsutgjutelse och den triumfatoriska flaggresningen gjorde det till en perfekt patriotisk symbol i efterkrigstidens USA. Det amerikanska finansdepartementet använde Rosenthals bild i en affischkampanj för att samla in pengar till det kostsamma krigsföretaget våren 1945. I juli 1945 lanserades också ett frimärke med flaggresningen som motiv, och några år senare avtäcktes Felix de Weldons skulptur i monumentalformat på Arlington-kyrkogården i Washington, DC.

Rosenthals fotografi beslagtogs och användes medvetet i propagandasfyrte av den amerikanska makten. Bilden av en enad trupp soldater som reser stjärnbaneret över fientligt territorium sände ut ett budskap till världen om att USA stod enat, starkt och evigt redo att försvara sitt världsherravälde, med väpnad makt om så krävdes.

Franklins ikonografiska referens till Rosenthals foto är ingalunda ideologiskt neutral. Franklins bild aktiverar den politiska agenda som Iwo Jima-bilden har stått för i den amerikanska efterkrigskulturen: det kalla krigets doktrin om att avskräcka potentiella fiender med vapen, om militär rustning och global interventionism. Därmed passar också Franklins bild Bushadministrationens syften som hand i handske. Den både speglar och uppmuntrar de hämndkänslor och krav på militär vedergällning som attackerna väckte hos delar av den amerikanska befolkningen och som ledde till kriget i Afghanistan och Irak.

En viktig förklaring till att Franklins bild har fått så stor genomslagskraft är alltså att den både fångar upp och förstärker den populära och politiskt sanktionerade diskursen om heroism, patriotism och militär aggression, som manifesterade sig i attackernas kölvatten. Bilden funge-

rar som ett emblem för den nya säkerhetspolitiska doktrinen, i vilken Bushadministrationen deklarerar att man ser som sin uppgift att leda världen, och att USA inte tvekar att använda sin enastående militärmakt även i förebyggande syfte. Vad Franklins ikon däremot inte visar eller ger utrymme för är den självprövande attityd som också fanns och finns i USA. Den manar till besinning och självreflexion snarare än hämnd och är kritisk mot den officiella politiken med krig som enda lösning.

SOM JAG NÄMNT kan den stora efterfrågan på dokumentära fotografier från terrorattackerna förklaras av stillbildens fenomenologiska kvaliteter. Fotografier är materiella ting som vi kan hålla i händerna. Vi kan kontrollera när och hur vi tittar på dem. Framför allt kan vi spara dem, ställa upp dem i bokhyllan eller förvara dem i byrålådan, som historiska dokument åt eftervärlden. Fascinationen inför fotografiet som ett direkt avtryck, eller magisk återuppståndelse, av verkligheten spelar också in. I handeln runt World Trade Center tycks fotografierna få funktionen av relik. De uppfattas inte (bara) som representationer av verkligheten, utan som faktiska bitar av densamma. Att köpa och ta med sig en bild blir som att ta med sig en del av själva händelsen, ungefär som när folk plockade med sig bitar av Berlinmuren.

Samtidigt tycks behovet av att lämna kvar något vid katastrofplatsen också vara starkt hos dem som besöker ground zero. Precis intill World Trade Center ligger St Paul's Chapel. På staketet som omgärdar kyrkan uppstod snabbt ett slags folkligt monument eller minnesmärke över terrorattackerna och deras offer. Människor från hela världen hänger upp tröjor, flaggor och teckningar med handskrivna hälsningar på staketet, liksom teddybjörnar (tecken för oskuld), blommor och ljus. Att lämna kvar personliga föremål på platsen tycks vara ett sätt att direkt och fysiskt

knyta an till den världshistoriska händelsen. Detta genuina uttryck för människors sorg och deltagande bildar en intressant fond till kommersen med prefabricerade minnen, som också har sitt centrum runt kyrkan. Medan gatuförsäljarna mer eller mindre känslolokalt profiterar på katastrofen, uttrycker monumentet människors djupa sorg och vrede. Den råa kommersialismen står mot staketets altruism, kitsch står mot autentiska känslor, högljutt spektakel mot lågmäld meditation.

Samtidigt är det svårt att dra någon absolut skiljelinje mellan äkta och oäkta i turismen kring World Trade Center. Människor har givetvis allsköns motiv till att uppsöka katastrofplatsen och till att köpa souvenirer. Det är fullt möjligt att en billig kitschpryl kan få en unik betydelse och laddas med personliga värden, beroende på hur och av vem den används. Många köper till exempel de masstillverkade T-shirtarna med Franklins tre brandmän tryckta på framsidan och bär dem in på bara kroppen. Den anonyma varan blir därmed oundvikligen ett personligt attribut, ett uttryck som är intimt sammankopplat med bärarens identitet. Vanligt är också att besökare skriver meddelanden och hälsningar med tuschpenna på Franklin-tröjorna, signerar med namn och datum och lämnar kvar dem på staketet. Här beslagas och förvandlas en kommersiell produkt till en mer autentisk artefakt.

Om Franklins bild alltså både vid ground zero och runt om i New York spontant används för att förmedla människors personliga respons på attackerna, har den också bokstavligen blivit ett kommunikationsmedel. Den 7 juni 2002 lanserades i USA ett frimärke med Franklins foto som motiv, kallat "Heroes of 2001". Det invigdes vid en ceremoni i Vita huset i mars samma år, där president Bush avtäckte en uppförstorad och inramad kopia av frimärket. Om inte förr bekräftar denna ceremoni hur intimt sammanflätade den populära och den politiska

diskursen är. Franklins bild både speglar och används medvetet för att förstärka det exalterade patriotiska stämningsslaget. Bildens chauvinistiska budskap blir här officiellt sanktionerat genom handpåläggning av presidenten. Frammärket försäkrar att detta budskap kommer att cirkulera i hela det amerikanska samhället. Tillspetsat kan man säga att medborgarna mer eller mindre tvingas att "kyssa", näja, slicka på, nationens proklamerade hjältar, att märka sina privata brev med det officiella sigillet.

Politik som populärkultur och vice versa kan även studeras på den toppnoterade turistattraktionen Madame Tussaud's i New York.¹⁴ Här har Franklins fotografi tagit gestalt som vaxskulptur, komplett med flagga och nerrasad bråte. Skulpturen invigdes och fick sin politiska välsignelse av guvernör Pataki den 2 september 2002. Den har inte bara förärats ett eget rum på museet, utan ingår i en hel installation med bildspel och musik som bär titeln "Hope, Humanity, and Heroism". Besökaren stiger nerför en brant trappa till ett mörkt rum med skulpturen teatralt belyst av spotlights. Bildspelet på väggarna trummar in budskapet om en nation höjd över alla sociala och politiska motsättningar. De välkända katastrofbilderna med de brinnande tornen, flyende människor, ljusvakorna, sökandet efter anhöriga och uppröjningsarbetet ackompanjeras av korta textremsor:

Vi är en färg. En klass. En generation. Ett kön. En tro. Ett språk. En kropp. En familj. En själ. Ett folk. Vi är kraften hos En. Vi är enade. Vi är Amerika.

Ur högtalarna strömmar bombastisk musik med refrängen "I'm proud to be an American" och "God bless the USA". Det är svårt att tänka sig ett mer suggestivt koncentrat av den politiska retorik som Bushadministrationen tagit patent på efter den 11 september. ■

Fotnoter:

1 J. Cronström, *Gränslöst II. Om det symboliska tv-våldets inflytande på individer, medier och samhälle*, 2000; B. Höijer, *Väldsskildringar i tv-nyheterna. Produktion, utbud, publik*, 1994; B. Höijer, "The Dilemmas of Documentary Violence in Television", *Nordicom Review* 1, 1996, s. 53-61.

2 S. Moeller, *Compassion Fatigue. How the Media Sell Disease, Famine, War and Death*, 1999; K. Tester, *Media, Culture and Morality*, 1994; K. Tester, *Compassion, Morality*

and the Media, 2001.

3 R. Ottosen, "Pressfriheten under press efter 11. September", *Norsk Redaktörfor- enings Årbok*, 2002.

4 L. Boltanski, *Distant Suffering. Morality, Media and Politics*, 1999; B. Höijer, "The Discourse of Global Compassion. The Audience and Media Reporting of Human Suffering", *Media, Culture & Society*, 2003; S. Sontag, *Regarding the Pain of Others*, Farrar, Straus and Giroux, 2003.

5 *Journalism After September 11*, red. B. Zelizer & S. Allan, 2002.

6 A. Sreberny, "Trauma talk: reconfiguring the inside and the outside", i *Journalism After September 11*, red. B. Zelizer & S. Allan, 2002, s. 220-234.

7 B. Zelizer, "Photography, Journalism, Trauma", i *Journalism After September 11*, red. B. Zelizer & S. Allan, 2002, s. 48-68; B. Zelizer, "Finding aids to the past: bearing personal witness to traumatic

public events", *Media, Culture & Society*, August, 24 (5), 2002; K. Andén-Papadopoulos, "The Trauma of Representation: Visual Culture, Photojournalism and the September 11 Terrorist Attacks", *Nordicom-Review*, 2003; K. Andén-Papadopoulos, "Bearing Photographic Witness to Traumatic Public Events", *Stockholm Media Studies* (1), 2003; M. Hirsch, "The day the time stopped", *Chronicle of Higher Education*, January 25, 2002.

8 The Children's Aid Society for its World Trade Center relief efforts.

9 S. Sontag, "September 11", *New Yorker*, September 2001; T. Miller, "September 11", *New Media and Society*, 3 (1), February 4, 2002.

10 *Journalism After September 11*, red. B. Zelizer & S. Allan, 2002, s. xiv.

11 www.groundzerospirit.com

12 D. D. Perlmutter, *Photojournalism and Foreign Policy. Icons of Outrage in Interna-*

tional Crises, 1999; K. Andén-Papadopoulos, "Den ikoniska nyhetsbilden som visuell kultur", *Bilderna i samhällsanalysen. Visuella studier i teori och praktik*, red. P. Aspers, P. Fuehrer och A. Sverrisson, 2003.

13 K. A. Marling & J. Wetenhall, *Iwo Jima. Monuments, Memories and the American Hero*, 1991.

14 Jag besökte museet den 1 november 2002.

Genusteori programmerar företagsekonomisk forskning

ESSÄ/ Feministisk ekonomi. I en genusteoretisk avhandling om ett svenskt företag kommer Anna Wahl fram till att kvinnor förtrycks. Men helt andra slutsatser kan dras av det material som hon tagit fram där och i sin övriga forskning. Tvärt emot vad Wahl påstår kan man hävda att det inte är ett problem att vara kvinna i karriären.

Universitetskansler Sigbrit Franke kommenterade för sex månader sedan en undersökning från Högskoleverket. Den sades visa att många kvinnliga doktorander uppger att de befinner sig i en besvärande beroendesituation i förhållande till sina, mestadels manliga, handledare. Kvinnorna uppfattade sig enligt undersökningen också i långt mindre grad än män accepterade som medlemmar i forskarkollektivet. "Det känns beklämmande att tvingas konstatera att forskarutbildningen är en utbildning ledd av män för män", skrev kanslern. På hennes utspel följde en diskussion, initierad av Bo Rothstein vid statsvetenskapliga institutionen i Göteborg, om vetenskapligheten i kanslarnas tolkning av antalet kvinnor som på grund av kön vantrivdes på forskarutbildningen. Allt talar för att Frankes insikter i de statistiska tolkningarnas konst var bristfälliga.

Varför kommenterade kanslern över huvud taget doktorandernas könstillhörighet? Även om hon misslyckades med att läsa statistiken, fullgjorde hon med bravur det uppdrag inom högre utbildning som lyder att könsaspekten ska beaktas i alla avseenden och på alla nivåer. Akademierna har blivit ett av de verktyg staten använder för att genomtrumpa en radikalfeministisk jämställdhetspolitik, vars främsta verktyg just är att kategorisera efter kön och därefter räkna förekomsten av kvinnor och män på olika positioner. Den politiska hörsamheten inom högskola och universitet är betydande. I själva verket har politiken akademierna att tacka för mycket. På Handelshögskolan i Stockholm (HHS), till exempel, har genusforskaren Anna Wahl under ett antal år lanserat tesen om vikten av att föra könsbaserad statistik.

I "Doktorandrapporten", som publicerades i april 2002, har Klara Regnö på dåvarande rektor Leif Lindmarks uppdrag kartlagt doktoranders arbetsmiljö på

Av
Susanna
Popova
Hakelius

Journalist
och författare

skolan ur ett könsperspektiv. Anna Wahl sitter med i styrgruppen för "Doktorandrapporten". Rapporten visar att majoriteten, 62 procent, av kvinnorna inte tycker att det finns någon skillnad mellan manliga och kvinnliga doktoranders villkor. De 30 procent som tycker det finns skillnader refererar till villkor vid föräldraledighet och talar om att stå utanför viktiga nätverk och att vara utsatt i situationer då de är i minoritet. I sammanfattningen sägs också att majoriteten av de kvinnliga doktoranderna inte anser att de särbehandlas på grund av kön. Ändå är rapportens huvudslutsats att de kvinnliga doktoranderna är missnöjda med sina villkor. Därmed har HHS rättat in sig i det led där universitetskanslern själv går först.

Den radikalfeministiska traditionen vid HHS är vid det här laget snart tjugo år gammal. En av de första rapporter Anna Wahl lade fram vid HHS härstammar från 1985 och heter "Kvinnliga civilekonomers och civilingenjörers karriärutveckling. Teoretiska utgångspunkter (Research Paper 6297)". Den ligger till grund för Wahls doktorsavhandling från 1992¹ och presenterar den utgångspunkt och de teoretiska begrepp som sedan dess varit utgångspunkt för genusforskningen vid HHS.

GENUSFORSKNINGEN bygger i stor utsträckning på mer eller mindre väldefinierade termer och axiom, det vill säga obevisade och icke ifrågasatta antaganden. Hur centrala begreppen är framgår av rapporten: "de kvinnliga civilekonomerna och civilingenjörerna utgör ett hot mot, eller kanske snarare ett störande moment för, patriarkatets ordning". Det leder till att "endast kvinnor som är sociala män" tillåts inflytande i organisationer. Och "män ur olika klasser har (alltså) ett gemensamt intresse av att bevara den könsuppdelade arbetsmarknaden. Fackföreningar och arbetsgivare har i historien allierat sig mot kvinnorna. Och så sker fortfarande."

Grundtesen är att samhället i stort, och

Anna Wahl. Företagsekonom som genusforskare.

Foto: Susanne Sandström/Pressens bild

därmed arbetsmarknaden, präglas av en strukturell könsmaktordning där män, som grupp, är överordnade. Denna patriarkatets ordning missgynnar systematiskt kvinnor som grupp. De kvinnor som ändå lyckas erövra makt i samhället gör det till priset av att bli "sociala män". Det motsvarar ungefär begreppet klassförrädare i socialistisk och kommunistisk teori. Sociala män är kvinnor som förnekar sin underordning och gör patriarkatets spelregler till sina. Men precis som klassförrädare aldrig egentligen kan lämna sin klass kan inte heller kvinnor, ens om de är sociala män, undvika det strukturella könsförtrycket.

Två antaganden är framträdande i

¹ Anna Wahl, *Könsstrukturer i organisationer: kvinnliga civilekonomers och civilingenjörers karriärutveckling*, 1992.

Wahls teoretiska utgångspunkt. Det första är att kvinnor, hur de än beter sig, alltid är föremål för förtryck på grund av sitt kön. Det andra är att alla kvinnor definitionsmässigt är utan makt i den värld som präglas av patriarkala strukturer. Redan i den teoretiska ansatsen, de grundläggande axiomen och den centrala begreppsapparaten fastslås alltså tesen om alla kvinnors strukturella underordning. Den är själva startpunkten för forskningen och inte, som många tror, en slutsats av den.

Anna Wahl uppfann naturligtvis inte grunden på egen hand. Hon stöder sig i sin rapport bland annat på forskaren Björg Aase Sörensen, som i sina studier av arbetslivet menar sig ha funnit att "kvinnorna upplevde sig ha ett annat sätt att resonera på än vad männen hade". Den manliga kulturen var en mer tekniskt begränsad rationalitet "där medel-målresonemanget är i centrum". Kvinnor där emot skulle vara bärare av så kallad ansvarsrationalitet, som innebär att kvinnor till skillnad från män i en konflikt-situation tar hänsyn till båda parter situation. Kvinnorna själva tyckte att männen saknade något och att de själva var mer rationella. Resonemanget är en modern pendang till en äldre tids syn på kvinnor som irrationella, men omstöpt till något som gör kvinnor som grupp mer avancerade än män som grupp. Att individuella skillnader på detta sätt underordnas, eller helt ignoreras, till förmån för kollektiva, könsbundna egenskaper, är också centralt för det teori bygge Wahl använder. I sin rapport från 1985 förklarar hon till och med att kvinnors individuella ställningstaganden och beteenden saknar betydelse.

INOM GENUSFORSKNINGEN föreslås olika strategier utifrån könsens påstådda segregering och polarisering. Wahl refererar en modell för kvinnor som hålls fångna i patriarkatet och som inte kan göra sig gällande inom detta. Den skisserades av Jean Lipman-Blumen 1976. Tanken är att kvinnor ska skapa en egen "homosocial värld". På så sätt kan de med samlade resurser påverka den dominerande kulturen. Avsikten är alltså inte att bryta segregeringen utan, eftersom patriarkatets förtryck är så starkt, att renodla och använda segregeringen till fördel för kvinnokollektivet. Tanken är att kvinnor vinner på att hålla sig till varandra och inte beblanda sig med män. Flickskolor blir med det synsättet en bra miljö för unga kvinnor att skapa sig en identitet i, fria från förtryckande manliga strukturer.

Är därmed segregering av kvinnor ett resultat av manligt förtryck, det vill säga att kvinnor stängs ute av män? Eller ska segregering ses som en positiv, självvald möjlighet att bygga upp sig inför patriarkatets förtryck? Är det till och med så att kvinnor ska hålla sig undan män och helt och hållet, som i en del muslimska kulturer, leva på egen planhalva? Med ett sådant resonemang är kvinnor inte utestängda. Kvinnorna stänger sig själva ute.

Att själva grundantagandena förutsätter ett strukturellt och allomfattande könsförtryck är naturligtvis också proble-

Intagen högberg?

Susanna Popova
Hakelius befarar att
Handelshögskolan
intagits av en radikal
feminism.

Foto: Bo Lindell/Bolbild

matiskt. Det är lätt att hamna i slutsatsen att den som inte hittar något förtryck måste fortsätta leta. Den som inget ser är bara skumögd eller omedveten. Det manliga förtrycket finns alltid, även när det inte lämnar spår efter sig. Slutsatsen blir att en kvinna som inte tycker att hon är förtryckt, och som inte märker av ett sådant förtryck, lever med ett falskt medvetande. Och den man som inte uppfattar att han undertrycker kvinnor har bara ännu inte förstått sin roll. Därmed har både män och kvinnor all anledning att misstro sig själva.

Om man godtar slutsatserna leder det till självtvivel för den enskilda människan. Kvar står forskaren, som Anna Wahl på HHS, som den som kvinnan kan lita på. Bara hon kan spåra det patriarkala förtryckets utgrundliga vägar och visa dem. Och det är inte längre bara mannen som är problemet. Den vanliga, oupplysta kvinnan står, genom den förträngning av den manliga dominansen som hon uppvisar, också i vägen för verklig jämställdhet mellan könen.

Begrepp som "social man" förstärker detta. Det blir ett sätt för radikalfeminismen att hantera olikriktande kvinnor. De resultat kvinnor hittills visat inom organisationer ifrågasätts eller suddas ut. De kvinnor som har lyckats har bara tillåtits lyckas. Värdet av att försöka prestera inom de organisationer som nu existerar för ringas. För lyckas en kvinna hävda sig inom dem, bevisar det bara att hon inte är en riktig kvinna. Hon har blivit en "social man".

När radikalfeministiska forskare inleder med att slå fast en segregering och polarisering mellan könen som ett axiom för sitt arbete blir effekterna märkliga. I takt med att radikalfeministiska axiom vinner inflytande kan det bli svårt att urskilja vilken part, manssamhället eller radikalfeminismen, som vidmakthåller den åtskillnad mellan könen som också beskrivs som underordning. Radikalfeminismen är lika beroende av dessa tydliga

murar mellan män och kvinnor som de hävdar att manssamhället är.

ATT ANNA WAHLs avhandling *Könsstrukturer i organisationer: kvinnliga civilekonomers och civilingenjörers karriärutveckling* var omdiskuterad har nu fallit i glömska. Enligt Wahl själv var detta den första avhandling inom företagsekonomi som vilade på genusteoretisk grund och gav "kvinnorna tolkningsföreträde". Hon fick emellertid mycket kritik för att hon bara hade kvinnor i urvalet: om hon inte hade något att jämföra med kunde hon inte bevisa något.

Opponenten Maud Eduards satte frågetecken kring de teoretiska ambitionerna och frågade Wahl om den teorilista hon presenterat "kunde sägas vara fri från inre motsägelser"? Det ansåg Wahl inte, men hänvisade till värdet av "postmoderna influenser". Postmodernismen brukar förknippas med förnekandet av generella sanningar, sammanhängande tankesystem och rationalitetstro. Sanningar är partiella och subjektiva; postmodernisten vill snarare upplösa eller "dekonstruera" system och begrepp än precisera och hålla samman dem. Inom forskning och vetenskapsteori kan postmodernism bland annat innebära att man frångår åtskillnaden mellan teori och samband, eller teori och empiri. Eduards synpunkt, för övrigt den etablerade i forskarsamhället, var att teori och samband inte är samma sak. Teori är tänkt att säga något om hur samband ser ut. Det höll Wahl med om. Riktigt vad hon syftade på med "postmoderna influenser" förblev oklart.

Det fanns andra oklarheter. Eduards undrade om avhandlingsarbetet var fokuserat på individ- eller organisationsnivå. Wahl svarade att hon koncentrerat sig på relationen mellan individen och organisationen, och på individnivån, varpå Eduards undrade om hennes "metodansats" fångat det studerade på ett gediget sätt. Eduards framhöll att det viktiga inte var att de studerade kvinnorna uppfattade att

frågorna mätte det som de avsåg, utan att forskaren kunde visa att frågorna gjorde det. Så gick diskussionen fram och tillbaka, men avhandlingen blev godkänd och lade grunden för den radikalfeministiska traditionen på HHS.

Wahl fick förtroendet att biträda den offentliga utredningen SOU 1994:3, "Mäns föreställningar om kvinnor och chefskap". Den överlämnades i januari 1994 av ordföranden Gun Neuman och lanserar tesen att män i maktpositioner anser att chefskap och kvinnor inte hör ihop. Men svaren från den intervjuundersökning som ligger till grund för utredningen stämmer inte med det redovisade resultatet. (Däremot stämmer resultatet överens med den teori och ideologi som är grunden för Wahls forskning.)

I undersökningen intervjuas elva män, alla företagsledare i privat sektor. De får svara på ett antal frågor om sina föreställningar om kvinnor i arbetslivet. De får också reagera på det påstående som tydligast är kopplat till föreställningen att kvinnor och chefsjobb inte hör ihop. Påståendet lyder: "Kvinnor vill inte ha/söker inte chefsbefattningar." Fyra av de tio män som bemötte påståendet säger att kvinnor visst vill, en säger att han inte vet och fem säger att påståendet stämmer. Trots att hälften *inte* anser att påståendet stämmer redovisas resultatet som att manliga företagsledare inte tycker att kvinnor och chefskap hör ihop. Dessutom är påståendet oklart. Påståendet att kvinnor "inte vill ha" chefsbefattningar handlar om något slags kollektiv natur hos kvinnor som grupp; påståendet att kvinnor "inte söker" chefsbefattningar är något helt annat. Det kan man undersöka och få ett tydligt svar på, i siffror. Vilket av påståendena männen svarade på kan vi inte veta. De som svarade att de instämde kanske inte alls påstod något om kvinnors "natur", utan kanske helt enkelt svarade på vad de utifrån sin egen erfarenhet uppfattade som ett påstående om hur vanligt det är att kvinnor faktiskt söker chefsjobb.

Oavsett vad undersökningen som ligger till grund för SOU 1994:3 visar, har Wahls tes, att män i maktpositioner anser att chefskap och kvinnor inte hör ihop, använts flitigt de senaste tio åren för att bevisa att kvinnor som vill bli chefer inte har stöd av män. Den har blivit dogm långt utanför HHS och näringsdepartementet, trots att inget vetenskapligt stöd för den finns. Marknadsekonomins högborg har blivit avsändare av ett budskap som ligger till grund för krav på lagstiftning om könskvotering av kvinnor i styrelser. De radikalfeministiska forskarna, finansierade av näringslivet, har gått i allians med politiker för att begränsa äganderätten.

I Ironi & sexualitet – Om ledarskap och kön (1998) för Anna Wahl, tillsammans med Charlotte Holgersson och Pia Höök, åter fram tesen att chefskap och kvinnor inte hör ihop. En överväldigande majoritet av "organisationer" leds av män, dock inte inom politiken, utan inom privat sektor. Som stöd för påståendet att män inte tycker att kvinnor ska vara chefer hänvisas

**Könsmärkt,
könsblind,
genusnatur
och socialt
konstruerat
är numera
begrepp som
används som
om de vore
självklara,
trots att de
efter alla år är
högst oklara.**

2 *Stuck in the Future? Tracing the 'New Economy'*, red. Ingall Holmberg et al., 2002.

3 De sex referenserna är Margaret Hennig and Anne Jardim, *The Managerial Woman*, 1976; Betty Lehan Harragan, *Games Mother Never Taught You*, 1977; Marilyn Loden, *Feminine Leadership or How to Succeed in Business Without Being one of the Boys*, 1986; "The sex structuring of organizations: a search for possible causes", *Academy of Management Review*, 1978; Judi Marshall, *Women Managers. Travelers in a Male World*, 1984 och A. H. Eagly & B. T. Johnson, "Gender and leadership style: a meta-analysis", *Psychological Bulletin*, 1990.

4 Michel Crozier, *The Bureaucratic Phenomenon*, 1964.

återigen till den offentliga utredningen SOU 1994:3, vars resultat man tidigare omtolkat till att passa det egna budskapet.

Kanske sätter de feministiska forskarna på HHS sin egen undersökning ur spel genom att överdriva. År 2001 publicerade Anna Wahl med flera läroboken *Det ordnar sig*, som var en del av ett projekt finansierat av dåvarande Ralf, Rådet för arbetslivsforskning. Den används som kurslitteratur på sjutton universitet och högskolor. I boken frågar Wahl vad som inträffat sedan 1992. Och svarar själv: det feministiska forskningsområdet har exploderat, vilket har lett till kritik av "det könsblinda förhållningssättet". Kön kan inte betraktas som något "naturligt och självklart", det är socialt och kulturellt konstruerat. Det säger i stort sett all könsforskning, enligt Wahl och medförfattarna Holgersson, Höök och Linghag. Det finns inga generellt gångbara definitioner av ojämlikhet mellan könen, säger de, men att kvinnor är underordnade alla män är en sanning som inte ifrågasätts.

FORSKNINGSLÄGET ÄR alltså att en högst kontroversiell tes, som inte undersöks, har blivit ett grundantagande och att den som inte omfattar tesen beskrivs som könsblind. Könsmärkt, könsblind, genusnatur och socialt konstruerat är numera begrepp som används som om de vore självklara, trots att de efter alla år är högst oklara. Ett annat begrepp är *diskurs*, som i boken definieras som "allt slags tal som kännetecknar ett område". Diskurs kan därmed också vara ett "institutionaliserat sätt att resonera och se saker och ting på, som är förankrat i och återverkar på sociala praktiker". Verklig social förändring, menar en av Wahl citerad forskare, kan komma först när människors tankar och lever annorlunda. "En feministisk diskurs och praktik kan erbjuda ett språkligt och strukturellt rum där det är möjligt att tänka, leva, arbeta och älska annorlunda, i opposition mot diskurser och institutioner som följer av byråkratisk kapitalism."

Texter med sådant innehåll ligger till grund för examination av universitets- och högskolestuderande. Budskapet har utformats på en institution som utbildar toppchefer, och tillgodogör sig studenterna inte tankegången får de inte godkänt i ämnet "organisation och kön". Boken har hittills sålt i fem tusen exemplar.

I antologin *Stuck in the Future? Tracing the 'New Economy'*,² finns en uppsats av Anna Wahl som heter "IT and Gender in the New Economy". I den redovisar hon ganska överraskande att majoriteten av ledarskapsstudier från sjuttio- och åttio-talet visar att kvinnor inte beter sig annorlunda än män när de blir ledare. Vanligtvis, skriver Wahl, visade kvinnorna ett beteende och en ledarstil som liknade männens. Hon ger sex referenser som alla påvisar att det inte finns några könsskillnader i ledarstil.³ Men studierna saknar genusperspektiv och därmed samhällsperspektiv, hävdar Wahl. Kvinnliga ledares likhet med manliga är ointressant, eftersom likheten finns på individnivå.

Hon avvisar forskningen hon refererar genom att påpeka att ledarskapsforskning

ofta är genusblind och ser till individ, inte till kön. Detta har, påpekar hon, på senare år utsatts för kritik, grundad på feminism och genustänkande. Det är riktigt att Anna Wahl delar önskan att se världen i ett genusperspektiv med en del andra feministiska forskare. Men när det gäller ledarskapsforskning finns ingen grund för påståendet. Det räcker dock inte att Wahl motsätter sig ett individperspektiv. Hon erkänner inte att det finns motsatta åsikter om vad som är det mest relevanta synsättet i frågan om kvinnors möjligheter i samhället. Sedan avslutar hon med följande påstående om vad kvinnor inom IT-sektorn utsatts för: "Allting som baseras på struktur i en organisation, eller i ett företag, förpassas till den individuella nivån – med absurda konsekvenser – som om genusordningen var den enskilda kvinnans ansvar."

Wahl är en feministisk forskare som vill frånta kvinnor rätten att söka vilka förklaringar de vill. Bara genusordningen är en godtagbar förklaring till kvinnors situation. Men de slutsatser om kvinnors villkor på arbetsmarknaden som i själva verket går att dra av den forskning Wahl publicerat är:

- kvinnor som ledare skiljer sig inte från män
- kvinnor önskar att det vore ekonomiskt och praktiskt möjligt med hjälp i hemmet
- att studera i en manlig miljö innebär inget speciellt
- kvinnor saknar förebilder
- kvinnor ser mer positiva effekter av att de är kvinnor än brister och problem.

MEN INOM POLITIKEN och det feministiska forskarsamhället är det de obevisade antagandena och teorierna som har tolkningsföreträde. De har nämligen den egenskapen att de skiljer agnarna från vetet. Det är tron på dessa utsagor, och inte vad kvinnor verkligen svarar i enkäter, som spelar roll. De redan frälsta är övertygade om den ideologi som både är forskningens utgångspunkt och slutresultat, och de är ointresserade av de kvinnor som däremellan studeras. Så går det att begripa det oklara, svävande och samtidigt begreppsfixerade som präglar Wahls och de radikalfeministiska forskarnas avhandlingar, rapporter och böcker.

Intressant nog har Wahl själv citerat Michel Crozier som studerat stora, statliga, franska byråkratiska organisationer och funnit en intressant variabel inom dessa: *osäkerhet*.⁴ Den som har kontroll över osäkerheten inom en organisation har också skaffat sig en maktbas. Den ovillja att diskutera faktiskt mätbara förhållanden som präglar delar av den feministiska rörelsen, kan mycket väl grunda sig i just detta behov av att sprida osäkerhet. Få vill gå rakt in i en diskussion där man är osäker på förutsättningarna. Detta har lämnat den feministiska arenan åt de radikalfeministiska forskare och politiker som mer än gärna gjort den till sin. Och ingenstans finner man den sortens formaliserade hypoteser som kan prövas av andra forskare. Ändå kallas det forskning. ■

Religion som terapi och livsstil

Religionsmarknaden är het just nu, framför allt i USA. Även i Sverige är det många människor som säger sig tro på något, dock utan att så noga veta på vad. I takt med att utbudet växer hårdnar konkurrensen och budskapet urvattnas.

ÄR DET INTE EN RYSLIGT dystert bild av det religiösa tillståndet i USA som målas upp i Alan Wolfes *The Transformation of American Religion*? All idémassig substans har nu försvunnit från gudstjänsterna, människor vet inte längre så noga vad de egentligen tror på, symboler och ritualer har förlorat sina tidigare givna funktioner och kärnan i det religiösa engagemanget är numera glättig må-bra-filosofi och allmän personlighetsutveckling.

Eller ger boken kanske tvärtom en positiv beskrivning av sakernas tillstånd? Det religiösa livet är vitalare än någonsin, kyrkorna drar till sig människor av alla sorter och Gud och religionen åberopas i de mest skilda sammanhang, såväl av gräsrotter som av presidenten.

Vilka slutsatser man drar av Wolfes bok beror naturligtvis helt och hållet på ens grundinställning i dessa frågor, både när det gäller religion och den amerikanska kulturen rent generellt. Den tes Wolfe driver är nämligen den att det religiösa livet i USA är i högsta grad livskraftigt, men att det samtidigt är beroende av den omgivande kulturen i mycket större utsträckning än vad vi vanligen föreställer oss. Med stöd av egna och andra sociologers undersökningar urskiljer han ett antal dominerande tendenser i dagens amerikanska religiositet.

Det är tendenser som, enligt Wolfe, förekommer i de flesta religioner, andra olikheter dem

Av
INGA SANNER

**THE TRANSFORMATION
OF AMERICAN RELIGION**
How We Actually Live Our Faith

Alan Wolfe

Free Press, 2003 (304 s.)

ETT UTVALT SLÄKTE
Väckelse och Sekularisering: Evangeliska
Fosterlandsstiftelsen 1856–1910

Stefan Gelfgren

Artos & Norma, 2003 (262 s.)

emellan till trots. Han koncentrerar sig dock på judisk-kristen religiositet.

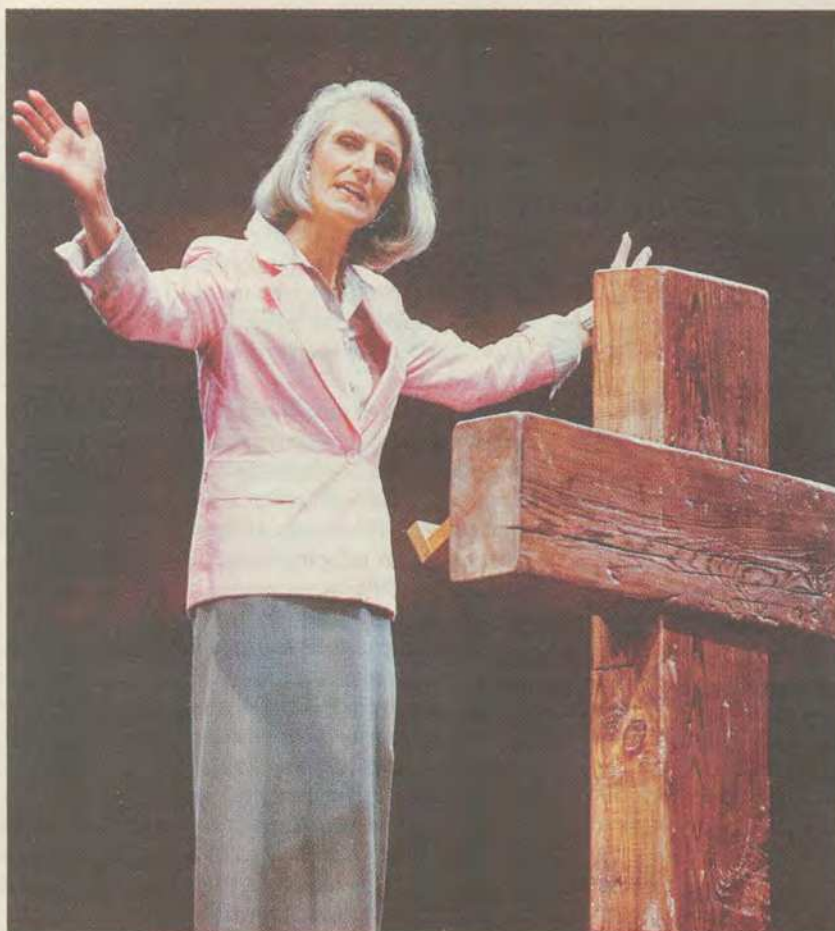
Många religiöst aktiva amerikaner har numera mycket oklara föreställningar om vilka religiösa idéer de faktiskt omfattar. Även om man ofta åberopar Gud, är det få som vet vilken Gud det egentligen är man hänvisar till. Kristendomens ställning må vara aldrig så stark, ändå kan 58 procent av amerikanerna inte räkna upp ens fem av

tio budord. Och lika illa ställt är det med andra delar av det kristna budskapet.

Ett tecken på urvattningen av läran är att man inte längre ser så många kors i de kristna kyrkorna. "Visst har vi kors", svarar en representant för en av de större protestantiska församlingarna på en direkt fråga, "men vi tar bara fram dem vid särskilda tillfällen, som exempelvis dopet."

Man skulle kunna tro att fundamentalisterna utgör ett undantag från ointresset för doktrinen, men detta är delvis bara skenbart. Inte heller i dessa sammanhang är man särskilt intresserad av att reflektera över de grundläggande idéerna i kristendomen. När man hänvisar till Bibeln är det utifrån förutfattade uppfattningar om vad det är man söker i texten. Ett skäl att tona ned den doktrinära sidan av religionen är, menar Wolfe, en rädsla för att diskussioner kring själva budskapet skulle kunna skapa konflikter inom och mellan olika religiösa samfund. Och konflikter är något man minst av allt vill ha i de moderna kyrkorna, där i stället samförstånd och tolerans är nyckelord.

I gudstjänsterna läggs allt oftare tonvikten på den känslomässiga upplevelsen, snarare än på utläggningar av texten. Till och med i den länge så traditionsbundna katolska gudstjänsten ses numera individens personliga förhållande till Gud som viktigare än de traditionella ritualerna. Att skapa känslor av tillhörighet samtidigt som

Kors i taket.

Religiösa symboler används mest vid högtidliga tillfällen. Trivsel är viktigare än doktrin.

Foto: Corbis/Scanpix

man eftersträvar så stora församlingar som möjligt är därför kyrkornas kanske största utmaning. Detta klarar de emellertid mycket bra, menar Wolfe, inte minst med musikens hjälp.

I kyrkorna erbjuds, förutom gemenskap, också möjligheter att utveckla den egna personligheten. Gud och Jesus framstår här som de bästa tänkbara terapeuterna; de hjälper individen att mogna känslomässigt och att stärka sitt självförtroende. Det finns också en omfattande litteratur i vilken religiösa och populärpsykologiska resonemang kombineras med anvisningar om hur man enklast anträder vägen till ett bättre liv. Gud får ge råd om allt ifrån hur man tjänar stora mängder pengar till hur man blir smal och vacker. Den Gud man tillber är en synnerligen kärleksfull och förstående Gud, en som ger mer än han tar. Den fördömande guden har spelat ut sin roll; tankar på synd och straff förekommer alltmer sällan.

WOLFES REDOGÖRELSE FÖR modern religiositet påminner om hur man brukar beskriva new age. Det religiösa engagemanget ses som en väg till personlighetsutveckling och som ett led i skapandet av en identitet och anammandet av en viss livsstil. Religionen blir därigenom ett attribut som man kan välja ungefär på samma sätt som man kan välja kläder eller musik. Ett liknande förhållningssätt kommer, enligt Wolfe, till uttryck i förhållande till den religiösa traditionen. Till och med inom en så traditionstyngd religion som judendomen blir ritualer i allt högre grad föremål för medvetna val. Man väljer att leva i enlighet med traditionen ungefär som man väljer vilken annan livsstil som helst. Wolfe menar att det inte är en slump att många judar som var aktiva i 1960- och 70-talets hippiekultur senare utvecklats åt ett strikt ortodox håll. I båda fallen har livsstilsfrågorna varit centrala och kommit till uttryck i den vikt man lägger vid val av kläder, musik, mat och så vidare.

Den här utvecklingen är logisk, menar Wolfe, mot bakgrund av att det i dagens samhälle faktiskt är mycket vanligare att man väljer religion

än tidigare. Om det på 1950-talet bara var några få procent av amerikanerna som avvek från den lära de var födda in i, var motsvarande andel vid mitten av 1980-talet så hög som en tredjedel. Att välja religion, eller åtminstone religiöst samfund, är också något man kan göra flera gånger under sitt liv. Sådana byten innebär dock oftast inte att själva tron förändras i någon större utsträckning.

Även bland immigranter i USA blir religionen ett medvetet val, vilket också inverkar på det religiösa utövandet. Många immigranter blir mer religiöst aktiva än i sina ursprungsländer, även om det är en religiositet som i många fall handlar mer om etnisk identitet än om tro. Att vara muslim i USA kan helt enkelt inte vara samma sak som i ett land där islam är statsbärande religion. I USA måste de religiösa ceremonierna av rent praktiska skäl anpassa sig till det nya landets seder och bruk. Moskén har därför kommit att förändras till att alltmer likna kristna kyrkor, där män och kvinnor träffas vid gudstjänstliknande sammankomster på söndagarna.

DET HÄR GÄLLER även traditionellt sett icke ritualiserade religioner som buddhismen, vilken när den exporteras till USA får en annan och fastare organisation än den har i de asiatiska länderna. Den förändringen framstår som särskilt ironisk när det gäller buddhismen. I USA finns nämligen också en inhemsk, new age-baserad buddhism, som framhåller just det icke-organisatoriska draget, och som bestämt tar avstånd från tanken om buddhismen som en religion bland andra. Det innebär att det i USA finns två helt olika typer av buddhism, som inte har särskilt mycket gemensamt och som inte har någon kontakt med varandra. Det gemensamma är att båda varianterna, om än på olika vis, på ett grundläggande sätt formats av den omgivande kulturen.

Wolfe tar fasta på övergripande tendenser, och det är lätt att peka på avvikelser från hans beskrivningar. Trots det ger framställningen intryck av att ha fångat in något väsentligt i den religiösa utvecklingen i USA. Det är en utveckling som kan

AXESS RECENSERAR

1968
Mark Kurlansky
s. 41

Studentrevolternas 1968 hör till de årtal som har en alldeles speciell lyster. Och till det speciella med just -68 hör att så många aktiviteter i så hög grad var iscensatta i enlighet med massmediernas villkor. Aktivister i olika hörn av världen lärde av varandra tack vare "televisionens magi". Kristian Gerner roas av en kalejdoskopisk skildring av hur gatan utmanade makten.

Shake Hands
With the Devil
Roméo Dallaire
s. 42

Hur kunde världen passivt se på när ett folkmord begicks i Rwanda? En som vet mer än de flesta är befälhavaren över de FN-styrkor som fanns på plats, men som uttryckligen förbjöds att ingripa. Pernilla Ståhl läser en rasande ögonvittnesskildring av en onödigt tragedi.

Der Holocaust und
die westdeutschen
Historiker
Nicolas Berg
s. 43

Enligt ledande västtyska historiker var nazismen ett externt angrepp. Inte bara offren var offer, utan även tyskarna själva, och därmed blev skuldproblematiken inte lika besvärlig. Judarna skrevs ut i periferin. I en ny avhandling, som på gott och ont är mycket tysk, finner Johan Östling intressanta och kontroversiella teser.

Témoins du futur
Pierre Bouretz
Rosenzweig
and Heidegger
Peter Eli Gordon
s. 45

Europas klimat var under åren mellan världskrigen färgat av en heterogen skara tänkare som alla var judar. Deras tänkande var utopiskt, men mer i metafysisk än politisk mening. Två nya böcker på detta tema får Carl Rudbeck att drömma om en värld som nu är förlorad.

The Truth
About Markets
John Kay
s. 46

I ett ambitiöst arbete utreds hur marknader fungerar när de gör det, och vad som kan orsaka kollaps. David Henderson är bitvis med på noterna, men anmärker på allvarliga utelämnanden.

förstås mot bakgrund av den mångfald och konkurrens mellan olika kyrkor som har varit och ännu är en så viktig del av det amerikanska samhället.

FRÅGAN ÄR HUR SPECIFIKT amerikansk den här utvecklingen är och om man kan se något liknande i Västerlandet i stort. Hur är det exempelvis i Sverige, där det religiösa livet haft helt andra historiska förutsättningar än det amerikanska? Är det möjligt att urskilja liknande tendenser här?

I en idéhistorisk avhandling med titeln *Ett utvalt släkte* beskriver Stefan Gelfgren en utveckling inom svensk väckelserörelse under andra halvan av 1800-talet som på ett intressant sätt påminner om det Wolfe hävdar om amerikansk religiositet i dag, detta trots att det alltså handlar om svenska förhållanden för mer än ett sekel sedan.

Bildandet av Evangeliska Fosterlandssiftelsen var ett uttryck för en vilja att vitalisera en i mångas ögon stelnad statskyrka. I rörelsen lades vikt vid just sådana faktorer som Wolfe menar karakteriserar dagens religiositet i USA. I jämförelse med den traditionella statskyrkan lyftes det personliga engagemanget och ställningstagandet fram – naturligt nog, eftersom begreppet väckelse i hög grad innefattar religiös pånyttfödelse hos individen. Det fick till följd att man i gudstjänsterna lyfte fram det känslomässiga innehållet och tonade ned det som hade med själva doktrinen att göra.

Föreställningen om tron som ett personligt val förmedlades bland annat genom de så kallade kolportörerna, ett slags kringvandrande predikanter som spred sitt budskap över landet genom såväl muntliga som skrivna berättelser. Här förekom historier som ställde läsaren inför ett val mellan ett liv med Jesus och ett utan, och där man kunde ta del av målande beskrivningar av vad som väntade om man valde det ena eller det andra alternativet. Gelfgren menar att det faktum att läsaren konfronterades med möjligheten att välja ett icke-religiöst liv innebar att hon eller han måste förhålla sig till religionen på ett aktivt sätt.

I likhet med Wolfe menar Gelfgren att denna utveckling måste ses mot bakgrund av att det utvecklades en större religiös mångfald än tidigare, vilket skapade en situation där det uppstod en hårdare konkurrens om själarna. När väckelserörelserna erbjöds som ett alternativ till den kyrka de flesta föddes in i var det naturligt att religionen i högre grad än tidigare betraktades som resultat av ett personligt ställningstagande. Också det faktum att allt fler tog avstånd från religionen helt och hållet innebar en förändring i synen på det religiösa engagemanget.

Gelfgren anser att väckelserörelsernas framgångar bör ses mot bakgrund av att de på ett lyckosamt sätt anknöt till det omgivande samhällets värderingar, framför allt sådana som omfattades av medelklassen. Här framhölls individens betydelse och här erbjöds ett umgängesliv som påminde inte så litet om medelklassens andra kultiverade nöjen. Gelfgren hävdar också att man i denna anpassningsprocess kan se en förskjutning från doktrinära till mer upplevelsemässiga och ibland rent av underhållande inslag i den religiösa aktiviteten.

DET ÄR FRESTANDE ATT från Gelfgrens framställning dra linjerna framåt i tiden och hävda att dessa tendenser blivit än mer markerade i dagens svenska samhälle, som präglas av en nyligen nedmonterad statskyrka och allt fler invandrande

religioner. Den religiösa mångfalden är större än någonsin, samtidigt som det religiösa engagemanget ser helt annorlunda ut än tidigare. Också i dagens Sverige kan man hitta motsvarigheter till de tendenser som Wolfe talar om och som Gelfgren skisserar en bakgrund till. Religionens doktrinära sidor har exempelvis ytterligare förlorat i betydelse. Studier visar att många människor i Sverige i dag säger sig tro på något utan att så noga veta vad det är de tror på. Det är en tro som inte kräver någon institution för att utövas; det handlar om "believing without belonging", med den engelska sociologen Grace Davies sätt att formulera sig. Människor tror, men kyrkorna blir allt tommare. Just på den punkten föreligger dock en skillnad gentemot det amerikanska samhället, där kyrkorna fortfarande spelar en viktig roll. Wolfe frågar sig dock om inte den så kallade homechurchrörelsen i USA, i vilken människor utövar sin religion via kontakter på nätet, kan komma att bli mer betydelsefull i framtiden.

En intressant aspekt av den utveckling som beskrivs av såväl Gelfgren som Wolfe är den så kallade feminiseringen av religionen. Båda författarna framhåller att det, i takt med att religionens känslomässiga sidor lyfts fram, har blivit vanligt att förknippa religionen med något typiskt kvinnligt. Kvinnorna framställs ofta – såväl i 1800-talets väckelse som i modern amerikansk religiositet – som moraliska förebilder och som stående i ett särskilt förbund med en religiös livshållning. Ingen av författarna för emellertid någon mer ingående diskussion kring hur förhållandet mellan religion och förment kvinnlighet ser ut i modern tid. Hur ska man se på den intressanta omständigheten att såväl kvinnan som religionen från 1800-talet

och framåt, genom att tillskrivas liknande egenskaper, har kommit att alltmer förbindas med varandra? Det framstår som paradoxalt, med tanke på att kyrkans värld under så lång tid varit manligt dominerad.

INNEBÄR DÅ DEN utveckling som beskrivs i dessa båda böcker en vitalisering av det religiösa livet, eller kan den ses som ett förbud om den västerländska religiositetens död? Den frågan leder in på mer övergripande frågeställningar kring den västerländska sekulariseringen.

Ordet sekularisering har under lång tid använts för att beteckna en process enligt vilken religionens betydelse minskar, både på ett institutionellt plan och beträffande individuella trosföreställningar. Alltsedan 1800-talet har tanken om en sekularisering utgått ifrån föreställningar om att rationella förklaringar i det moderna samhället skulle komma att göra religionen överflödig. Utvecklingen har emellertid visat att vetenskaperna inte i alla avseenden har kunnat ersätta religionen, och i dag är det få som ser någon rätlinjig utveckling mot religionernas totala försvinnande.

I stället för sekularisering väljer allt fler forskare att tala om en avseklarisering av den västerländska kulturen. En stor förtjänst med Gelfgrens avhandling är att den innehåller en redogörelse för de livliga diskussioner som förts kring sekulariseringsbegreppet, men som satt förhållandevis få spår i svenska forskningssammanhang.

Gelfgren påpekar att det är viktigt att skilja mellan sekularisering på olika nivåer. När det gäller den rent institutionella sidan verkar det uppenbart att kyrkornas samhälleliga roll har försvagats – eller åtminstone förändrats. Kyrkan står inte längre mitt i byn, även om den fortfarande

kommer till heders vid vissa högtidliga tillfällen i människors liv, liksom vid kriser av olika slag. Mer komplicerad är frågan om vad människor tror på. Här verkar det svårare att tala om sekularisering i någon enkel bemärkelse. Såväl Gelfgren som Wolfe ansluter sig till de forskare som hävdar att det är rimligare att tala om religionens transformationer än om ett försvinnande. Att Gelfgren trots det väljer att använda sig av ordet sekularisering för förändringarna inom EFS är något förvirrande, med tanke på de innebörder man vanligtvis förknippar med ordet och som Gelfgren tar avstånd ifrån.

Det viktiga är emellertid inte valet av ord utan hur man beskriver den förändring som religionen har genomgått. Nyckelordet när det gäller utvecklingen inom EFS är, enligt Gelfgren, individualisering, med vilket han avser en aktivitet som i högre grad än tidigare bygger på frivillighet och personligt ställningstagande. I en mening innebar naturligtvis framväxten av väckelserörelsen att människor ställdes inför ett val. Frågan är dock hur man ska se på den nya valfriheten. Man kan exempelvis fundera över vilken roll kolportörernas berättelser under 1800-talet spelade för ett mer personligt ställningstagande i religiösa frågor. Även om syftet med berättelserna var att ställa läsaren inför ett val undrar man om inte valet var lika fritt – eller ofritt – som när reklamen i dag frågar oss om vi har valt att bli smala. Gelfgren väljer att lyfta fram den frigörande aspekten, snarare än att diskutera sådana faktorer som kan tänkas ha begränsat friheten i valet.

INTE HELLER WOLFE resonerar kring det komplexa i den moderna människans frihet på det religiösa området. Detta trots att han antyder att de religiösa valen delvis är skenbara. Så påpekar han ju till exempel att det religiösa innehållet ofta förblir oförändrat då människor byter religion. Han noterar också att det tycks finnas en tendens till att olika religiösa riktningar i USA är på väg att konvergera mot ett slags mittpunkt.

Man får därmed ett intryck av att den mångfald som skapat en mer personligt grundad religiositet också inneburit en tendens till konformism och utslätning av skillnaderna mellan de olika riktningarna.

EN VIKTIG FRÅGA är om det finns någon gräns för utslätningen av det religiösa budskapet. Om Wolfe har rätt i att religiös verksamhet kan beskrivas som en livsstil bland andra, kan man undra över vad det är som gör att människor trots allt väljer just det religiösa alternativet. Varför inte i stället välja en gemenskap där man slipper att alls ta ställning till de stora metafysiska och moraliska frågorna? Om religionen fungerar så som den beskrivs av Wolfe, undrar man om det inte är någon viktig aspekt som man har glömt att beakta. Det är emellertid inte så lätt att avgöra om det är Wolfe eller de religiösa aktörerna som i så fall står för den glömskan.

Från religiös synpunkt verkar det i alla händelser som om den anpassningsprocess som såväl Gelfgren som Wolfe beskriver inte är riskfri. Gelfgren hävdar att man inom väckelsen under 1800-talet stod inför ett vägval, där man kunde välja mellan att bjuda motstånd mot den omgivande kulturen eller att överleva genom anpassning. Inom väckelsen valde man det senare alternativet.

Om man alls kan tala om ett val för dagens religiösa rörelser, är det intryck man får efter läsningen av de här båda böckerna att det nu är hög tid att i stället för anpassning mobilisera för motstånd.

Gatukravaller i den globala byn

1968

The Year that Rocked the World

Mark Kurlansky

Ballantine Books, 2004 (464 s.)

I BÖRJAN AV 1960-TALET kom den kanadensiske samhällsforskaren Marshall McLuhans kritiska undersökning av massmediernas samhällsroll, *Understanding Media*. Där lanserade han de bevingade uttrycken "the global village" och "the medium is the message". 1967 gav McLuhan tillsammans med Quentin Fiore ut en bok med titeln *The Medium is the Massage*. Ordleken på engelska är omöjlig att översätta men lätt att förstå. På tröskeln till 1968 konstaterade McLuhan att den virtuella verkligheten var – just verklighet. Den tog hand om våra själar och formade våra liv.

I dagarna har vi fått två nya skildringar av 1968. Den ena är Bernardo Bertoluccis film *The Dreamers*, och här är verkligheten virtuell i vertikal, diakron riktning. De tre studenternas erotiska övningar sker genom inlevelse i och animationer av ett tjugotal klassiker ur filmhistorien, från Tod Brownings *Freaks* (1932) till *Bande à part* ("En rövarhistoria", 1964) av Jean-Luc Godard. Trion genomför till och med det berömda Louvren-loppet från Godards film och sätter nytt rekord. Men annars är det i mångt och mycket en sublimerad och polerad *Freaks* i färg och på storduk.

Filmen utspelas i majrevoltens Paris, men den historiska verkligheten gör sig påmind bara två gånger i Bertoluccis berättelse. I början av filmen spelar Jean-Pierre Léaud sig själv från 1968, med det upprop framför Cinemateket som blev en startsignal för majrevolten, och mot slutet krossar en gäststen fönstret till de tre studenternas erotiska daghem. Den unga Isabelle ropar att "gatan har kommit in i salongen". Under röda fanor och i våldsam kamp med ordningsmakten demonstrerar studenterna i Paris. Filmen slutar med att den amerikanske jagberättaren Matthew skiljs från sina molotovcocktailkastande vänner, vänder den brinnande barrikaden ryggen och går emot och genom massan av upphetsade studenter.

Man kan uppfatta Bertoluccis budskap som att 1968 bara har existerat på film. Matthew lämnar scenen på samma sätt som den arketypiske västernhjälten. Kvar som ett minne från majrevolten 1968 i Paris finns asfalten över gatstenarna. Gatan skall aldrig mer komma in i salongen. Detta blev de Gaulles testamente till den franska nationen.

DEN ANDRA BERÄTTELSEN om 1968 har gjorts av författaren Mark Kurlansky. Boken utspelar sig i den virtuella verkligheten, men här är den horisontell, synkron. 1968 sveper över världen. McLuhan anför flera gånger. Kurlanskys tes är att televisionens genombrott som nyhetsmedium, satellitkommunikationen och videotekniken, kort sagt fenomenet den globala byn, gav impulser till upprorshandlingar och politiska protester kors och tvärs över världen, från Prag till Warszawa, från Berkeley till Paris och från Paris till Mexico City. Poängen är att det inte var någon konspiration, utan inspiration – lärprocesser.

Kurlanskys bok bygger på tesen att 1968 var ett märkvärdigt år. Genom valet av undertitel anger han jämförelseåret 1917 och ryska revolutionen.

Cocktailbjudning. Gatularmet tränger in i salongen i Bernardo Bertoluccis film *The Dreamers*.

© Triangelfilm

Hans landsman John Reeds berömda bok om den händelsen heter *Ten Days that Shook The World*. Bolsjevikernas maktövertagande blev en del av 1900-talets konst och masskultur. Majakovskij, Eisenstein och Malevitj har satt outplånliga spår i poesin, filmen och måleriet. På motsvarande sätt fick år 1968 ett långt efterliv: 1968 inträffade ett skifte, en fundamental förändring. Det var födelsestunden för den postmoderna värld där vi lever i och genom medierna. Därför har popmusiken från den tiden, som dominerade populärkulturen, förblivit aktuell och levande för generation efter generation av ungdomar.

1968 var Pragvårens år. Den 37-årige, samhällskritiske tjecken och dramatikern Václav Havel kunde i den nya öppenhetens tecken besöka New York. Där skaffade han affischer med psykedeliska rockband, påpekar Kurlansky. Ett rimligt tillägg vore att Havel drygt 20 år senare som president av Tjeckoslovakien bjöd in Frank Zappa – ledaren för The Mothers of Invention – till sitt residens, slottet i Prag.

Mark Kurlansky har skrivit en bok om år 1968 som är lika ironisk som Bertoluccis film. Undertiteln "rocked" skall inte läsas "skakade om" utan "rockade". 1968 var det år då rockmusiken – som självklart är erotisk, så Bertolucci har fångat en central dimension – blev en global identitetsmarkör för den unga generationen. Ungdomskulturen slog igenom. I dag vet vi att segern blev bestående. Ungdomskulturen från i går är i dag masskultur. Protesthandlingarna från 1968 har blivit en del av det rituella politiska språket. Ironi utan ände: de främsta aktörerna i den globala protesterörelsen kallar i dag sig själva antiglobalister. Men de agerar i den synkrona, virtuella, globala medie verklighet som McLuhan fäste uppmärksamheten på för 40 år sedan.

Rockmusiken föddes i USA ur en svart musik-kultur och riktades mot det vita etablissemang. De politiska formerna för det motstånd mot det etablerade samhället som kännetecknade ungdomsrevolten 1968 i Europa hade till viss del hämtat sin inspiration från USA. Just 1968 flöt medborgarrättsrörelsen och protestaktionerna mot Vietnamkriget ihop till en mäktig kraft.

I sin bok driver Kurlansky förvisso tesen att

polacker hämtade inspiration från utvecklingen i Tjeckoslovakien och mexikaner från händelserna i Paris. Men han visar att protesterörelserna och demonstrationerna i alla de städer som berördes hade inhemska orsaker. Det var bara själva formen för handlandet som var ett uttryck för påverkan, detta tack vare den blixtnabba medierapporteringen.

1968 SKILDRA S I Kurlanskys berättelse som genom ett kalejdoskop. Inom året 1968 går han nämligen kronologiskt och inte tematiskt till väga. Sökarljuset rör sig i arabesker från Warszawa till Prag och Paris, från Chicago till Mexico City och Vietnam. Det sista namnet anger själva utgångspunkten för hela berättelsen. Genom att det var fråga om ett amerikanskt krig mot ett land i det som kallades för tredje världen blev mot-sättningarna dramatiskt tydliga. Världens starkaste militärmakt, som var en demokrati, förde krig mot ett fattigt land som visserligen var en diktatur, men en kommunistisk sådan.

Den goodwill som bolsjevikerna hade skapat ett halvt sekel tidigare var förödd efter Stalin, med krossandet av revolutionen i Ungern 1956 som det definitiva slutet. Men kulturrevolutionen i Kina, som inleddes 1966, och Vietnams motstånd mot USA gav kommunismen ny glamour och attraherade unga världen över.

Studenterna i Paris hyllade 1968 både Nordvietnams ledare Ho Chi Minh och Kinas diktator Mao Zedong. Men bland studentrevolutionärerna i Europa fanns inte bara våldsmantik. De inspirerades även av en tradition av icke-våld från medborgarrättsrörelsen i USA. Kurlansky visar att denna strategi i USA var instrumentell och direkt anpassad till mediernas virtuella värld.

Genom blockader och massprotester kunde poliser och soldater tvingas att gripa till våld. En viktig poäng med icke-våldsaktioner var just att locka fram våld från myndigheternas sida och därigenom vinna folkets sympati för demonstranternas krav. Taktiken var resultatet av en lärprocess. 1962 genomförde Student Nonviolent Coordination Committee en aktion för att registrera svarta väljare i Södern, i Albany, Georgia. Medborgarrättsaktivisterna – Martin Luther

King var bland dem – intog segregerade byggnader. Polisen genomförde massarresteringar men grep aldrig till våld, helt enkelt för att den lokale polischefen Laurie Pritchett förbjöd det. Han litade i stället till sin underrättelsetjänst och kunde alltid ha sina män på plats när demonstranterna kom. Aktionen i Albany drog inte till sig någon uppmärksamhet från massmedierna och blev inte någon framgång för medborgarrättsrörelsen. Därför riktades kommande aktioner mot städer som var kända för burdusa polischefer och lokalpolitiker. Taktiken kröntes med framgång. I Selma, Alabama, slog sheriffen 1965 inför löpande kameror ned Annie Lee Cooper, en medelålders kvinna. Medborgarrättsfrågorna hamnade högst upp på den politiska dagordningen.

TVÅ HÖJDPUNKTER FÖR tv-bevakningen av spektakulära händelser var demokraternas konvent i Chicago, där partiets presidentkandidat skulle nomineras, och Warszawapaktens inmarsch i Tjeckoslovakien. Händelserna skedde samtidigt i augusti 1968. Från Prag sändes rörande bilder av studenter som på god ryska förklarade för sovjetiska pojkar från landet vad de faktiskt höll på med. De hade plakater med en Lenin i tårar.

Chicago inspirerade inte bara Norman Mailer till skakande reportage. Kurlansky blir lyrisk när han beskriver vad han kallar televisionens magi. Nyhetssändningarna sände inte redigerade rapporter, utan lät bara kameran gå. Alla kunde se polisen ge sig på antikrigsdemonstranterna och höra hur Chicagos borgmästare Daley skrek rasistiska okvädingsord.

Kurlansky förbiser givetvis inte att det var för motståndet mot USA:s krig i Vietnam som televisionen spelade den största rollen. Nordvietnams offensiv under nyåret, Tet, utspelades i de amerikanska vardagsrummen. Motståndarens militära framgångar och de växande amerikanska förlusterna – vietnamesernas dödsoffer hade man bara vaga föreställningar om – blev synbar verklighet. Det blev möjligt för opinionsbildare i USA att vända sig mot kriget som sådant. 1968 var inte bara virtuellt. Det var även visuellt.

En aspekt som Kurlansky inte ägnar särskild uppmärksamhet är betydelsen av den politiska graffiti som dök upp i exempelvis Paris och Prag. Han nämner att studenterna under våren i Prag krävde att reformkommunisten Cestmir Cisar skulle bli president. Men Kurlansky missar en av de viktigaste poängerna: På husväggarna i Prag kunde man i mars läsa "Cisar v Hrad", vilket ordagrant kunde uttydas "Kejsaren till Slottet". Budskapet var inte att man ville återinföra det österrikiska kejsardömet, utan att Tjeckoslovakien hörde till Centraleuropa och till väst. Till sist blev generalen Ludvík Svoboda av partichefen Alexander Dubek utsedd till president, vilket Kurlansky nämner. Svoboda betyder "frihet", en ironisk poäng med tanke på den följande utvecklingen, men Kurlansky utnyttjar den inte.

Kurlansky använder forskningsrapporter och memoarer från dem som var i händelsernas centrum 1968. Han har också intervjuat många av aktörerna på gatan och bakom stencilapparaterna. Det framgår föga oväntat att det som hände 1968 var den stora händelsen i deras politiska liv.

För Adam Michnik ledde organiseringen av studenternas protester mot den repressiva kulturpolitiken i första hand till fängelse. Det politiska förtrycket i Polen övergick i öppen antisemitism. Men i mars 1968 sändes ett frö till den berömda fackliga rörelsen Solidaritet. 1980 erövrades, med Michnik som en av chefsideologerna, den politiska hegemonin för över ett år framåt. I juni 1989 kunde Michnik marschera under en stor

bild av Gary Cooper som sheriffen i Fred Zinnemans *High Noon*, där någon över sheriffstjärnan hade målat Solidaritets logo i rött. Det var en demonstration inför de första fria valen i Polen under kommunisttiden, det val som förde Solidaritet till makten. Detta både virtuella, spektakulära och högst reella, fysiska sätt att göra politik var ett bestående resultat av lärprocessen 1968.

Man kan invända att Kurlanskys bok rör sig på ett ytplan, och att de globala samband han vill påvisa var ett resultat av tillfälligheternas spel. Det kanske är så. Men 1968 är en mycket underhållande årsbok. Och vissa år ristas in i historiekulturen och i vårt historiemedvetande mycket tydligare än andra. 1967 lyser inte särskilt, inte heller 1969. Som toppar i 1900-talets historiska landskap framstår ur vårt eurocentriska perspektiv de politiska årtalen 1914, 1917 och 1989, och på vägen från den ryska revolutionen till sammetsrevolutionen i Östeuropa och slutet på det kalla kriget lyser 1968. Det var året då, som man sade i Paris, *les murs ont la parole*. Det var det år då *la rue* talade till makten och gatan kom in i salonger och vardagsrum. Ingen asfalt i världen kan ointetgöra detta faktum.

KRISTIAN GERNER

Folkmord med FN på åskådarplats

SHAKE HANDS WITH THE DEVIL
The Failure of Humanity in Rwanda

Roméo Dallaire

Random House, 2003 (562 s.)

HUR KUNDE OMVÄRLDEN passivt se på när ett folkmord begicks i Rwanda? Hur kunde FN minska sin styrka i landet under det att nära en miljon människor mördades under 100 dagar våren 1994? Under de tio år som gått sedan Rwandas floder fylldes av döda kroppar har politiker, forskare, människorättsexperter och journalister diskuterat frågan om skuld och FN:s otillräcklighet. Historikern Alison des Forges detaljerade och auktoritativa redogörelse *Leave None to Tell the Story* (1999) och Philip Gourevitz briljanta *We wish to inform you that tomorrow we will be killed with our families* (1998) kan nämnas bland de böcker som bidrar till kartläggningen av förloppet. Linda Melverns *A People Betrayed* (2000) är en vidräkning med säkerhetsrådet, Frankrike och Belgien. FN har, under ledning av Ingvar Carlsson, sammanställt en egen självkritisk studie.

I alla dessa böcker och rapporter om folkmordet i Rwanda stöter man ständigt på namnet Roméo Dallaire. Han var den kanadensiske general som ledde FN-styrkan Unamir, United Nations Assistance Mission for Rwanda. Det var Dallaire som under våren 1994 förgäves sände upp den ena nödraketen efter den andra från Kigali, som varnade för det förestående folkmordet och som ville ha fler soldater och ett starkare mandat för att kunna ingripa. Han har av somliga hyllats som hjälte, men han har på andra håll blivit kritiserad för att tio belgiska FN-soldater dog.

Nu har Dallaire, sjuk och sargad i själen av upplevelserna, skrivit en efterlängtat och lika detaljerad som ursinnig ögonvittnesskildring av händelseförloppet i Rwanda.

"Den här boken är mycket försenad och jag ångrar djupt att jag inte skrev den tidigare",

De passivas skuld. Världssamfundet tittade bort och sysslade med andra saker.

Foto: AFP/Pressens Bild

poängterar Dallaire i inledningen. Han har, skriver han, fått möjligheter att bistå flera författare med deras böcker om folkmordet. Men även om dessa skildringar har varit korrekta och byggd på noggranna bakgrundsstudier tycktes ingen, enligt Dallaire, kunna fånga hela historien: "Ljuden, dofterna, plundringarna, de omänskliga handlingarna fanns inte med. Ändå kunde jag inte fylla tomrummet och skriva det som saknades: under många år var jag alltför sjuk, äcklad, förfärad och rädd."

DALLAIRE KOM TILL Rwanda hösten 1993 som befälhavare för den fredsbevarande styrka som skulle hjälpa till att upprätthålla det fredsavtal som just slutits i Arusha i Tanzania, den stad där de ansvariga för folkmordet nu rannsakas av en krigsförbrytartribunal. Arushaöverenskommelsen skulle, var det tänkt, göra slut på inbördeskriget mellan en alltmer hutu-extremistisk regering och en invaderande styrka av exil-tutsier, RPF. Efter 20 års diktatur under Juvénal Habyarimana och efter år av fredsförhandlingar såg det, i alla fall på pappret, ut som om Rwanda höll på att ta det första steget mot ett flerpartisystem utan etniska förtecken.

FN-styrkan skulle övervaka det bräckliga vapenstilleståndet. En övergångsregering skulle sväras in, de båda parterna i kriget skulle sammansmältas i en armé, soldater skulle avväpnas, flyktingar skulle kunna återvända. Fredsöverenskommelsen lovade mycket, men bland FN:s resursstarka medlemsstater, som hade debaclet i Somalia i färskt minne och en stor och kostnadskrävande insats på Balkan i görningen, var intresset minst sagt svalt för en insatsstyrka i det lilla centralafrikanska landet.

Dallaire tar sig an uppdraget. Han har arbetat med fredsbevarande operationer tidigare och är höggradigt militärt meriterad, men han har vid den här tiden inga närmare kunskaper om Rwanda och vet knappt ens att det ligger i Afrika.

Han åker först dit på en "technical mission" för att uppskatta vilken storlek på styrkan som krävs. Redan från allra första början har han problem

med otillräckliga resurser och hamnar i moraliskt svårhanterliga situationer. För att få säkerhetsrådet att över huvudet taget ge klartecken för en styrka måste han begära färre soldater än vad han egentligen anser krävs.

DE FÖRSTA MÅNADERNA i Kigali 1993–1994 präglas av tröstlösa förhandlingar mellan RPF och hutu-dominerade partier om vem som skall ha vilken ministerpost i övergångsregeringen. Dallaire pekar på att många viktiga frågor är olösta trots att det finns ett fredsavdrag. Vem skall exempelvis finansiera en demobilisering och hur skall den gå till? Datumet för att svära in den nya regeringen skjuts hela tiden fram. Samtidigt kämpar Dallaire och andra i Unamir för att få material till de trupper som faktiskt har kommit.

Unamir är från början en logistisk mardröm. Bilar och vapen får skrapas ihop från andra FN-styrkor. När utrustningen slutligen når fram till Kigali är den knappt funktionsduglig. De helikoptrar Dallaire krävt kommer först i mars 1994 och tas sedan tillbaka igen när folkmordet bryter ut. Soldater som anländer är illa utrustade för uppdraget. Dallaires redogörelse från fältet ger en viktig inblick i det cyniska spelet med FN-soldater där rika länder inte vill riskera några förluster och fattigare länder hyr ut orutinerade soldater.

DALLAIRE MÄRKER TIDIGT att det finns tecken på en "tredje makt" i landet. Som befälhavare för Unamir får han ingen tillgång till information från andra länders säkerhetstjänster. Han beslutar att sätta upp och delvis själv finansiera ett eget underrättsnät. Den 10 januari 1994 får han och hans kolleger högintressanta upplysningar från en informatör i den militanta huturörelsen Interahamwe. Informatören, som de kallar för Jean-Pierre, berättar att olika celler i Interahamwe tränas i att bli regelrätta dödspatruller, ställer samman listor över vilka som är tutsier och väntar på klartecken att inleda utplåningen. Jean-Pierre berättar också om olika vapengömmor. Dallaire underrättar dagen därpå New York och meddelar att han tänker leta upp dessa gömmor och beslagta vapnen.

Svaret blir att han under inga omständigheter skall ge sig in på en sådan riskfylld operation och att han skall vidareförmedla upplysningarna till

Rwandas president och till flera ambassadörer i landet. Dallaire ringer flera samtal till högkvarteret. "Mitt misslyckade försök att övertala New York att reagera på Jean-Pierres information hem-söker mig fortfarande", skriver han. Det har sedan folkmordet också framkommit graverande uppgifter om att människorättsexperten inom FN redan hösten 1993 varnade för ett förestående folkmord. Kunskapen fanns alltså, men den prioriterades bort av realpolitiska hänsyn, politisk ovilja och ekonomiska överväganden.

Dallaire försöker att diskutera saken med generalsekreterarens representant i Rwanda, Jacques-Roger Booh-Booh, som står i direktförbindelse med generalsekreteraren, men Booh-Booh uppmanar honom att följa instruktionerna från New York. Samarbetet mellan den militära grenen av Unamir som leds av Dallaire och den politiska under Booh-Booh är anmärkningsvärt nog näst intill obefintligt.

Situationen i landet blir alltmer spänd, radiostationen RTLM sprider hatpropaganda om "kackerlackorna", tutsierna. Dallaire får information om en plan att provocera och döda några belgiska FN-soldater. (Den belgiska styrkan var den bäst utrustade och hutu-extremisterna räknade med att Belgien inte skulle stanna kvar om ett antal soldater dog.)

Den 6 april 1994 var, skriver Dallaire, "den längsta dagen i mitt liv". Då skjuts ett flygplan ned med Rwandas president Habyarimana ombord. Vem som låg bakom dådet är fortfarande oklart. En liten grupp av hutu-extremister i presidentens närmaste krets beslutar sig för att utnyttja den tumultartade situationen och iscensätta det sedan länge planerade folkmordet. Den "tredje makten" tar ledningen och Interahamwe inleder slakten. Inom loppet av några timmar den 6 april dödas hundratals tutsier och samförståndsinriktade hutupolitiker. Många av dem som ringer och begär skydd av FN:s fredsbevarande styrka mördas när FN-personal fortfarande står i telefon och utlovar dem hjälp. Den kvinnliga premiärministern Agathe Uwilingiyimana, som tagit skydd i UNDP:s lokaler i Kigali, hittas mördad. De tio belgiska FN-soldater som avdelats att skydda henne tillfångatas och dödas. Det leder inom kort till att Belgien drar tillbaka hela sin FN-trupp.

På plats i Rwanda i april 1994 har Dallaire 2 538 man. Men de får order av FN i New York att inte ingripa, eftersom FN-stadgans kapitel sex bara tillåter dem att lyfta sina vapen i självförsvar.

EFTER TVÅ VECKORS massakrer och återupptaget krig beslutar säkerhetsrådet i resolution 912 att dra tillbaka huvuddelen av FN-styrkan och bara lämna kvar en liten medlargrupp på 250 man. Bland dem som insisterar på behovet av att stanna kvar och som bistår Dallaire finns den ghaneske generalen Henry Anyidoho (som har skrivit *Guns over Kigali*). De som är kvar gör sitt bästa och tänjer på mandatets gränser för att föra flyktingar i säkerhet. De äter gamla konserver, sover på golvet, längtar efter vatten att tvätta sig med och ser rättor stora som hundar på de likfyllda gatorna. Dallaire beskriver scener som är så fruktansvärda att han inte kunnat skriva om det förrän nu, och knappt nu heller.

Det var inte, understryker Dallaire, resurser som saknades. Frankrike sände 500 soldater för att evakuera utlänningar och allierade hutuledare när RPF närmade sig Kigali. I slutet av juni skickade Frankrike 2 500 topputrustade elitsoldater i "Operation Turkos", en omdiskuterad insats som bidrog till att skydda många av folkmördarna. Omvärlden tvekade inte heller att

agera snabbt och kraftfullt i samband med den efterföljande flyktingkatastrofen. Man gav mat och tak över huvudet åt folkmordets fotfolk, som hade flytt undan det blodförliga RPF.

Dallaire skrev en detaljerad plan för hur han med hjälp av 5 500 man skulle kunna stoppa folkmordet, men den nådde aldrig säkerhetsrådet. Planen har senare granskats av flera militära experter, som anser att den hade alla utsikter att fungera. Efter tretton månader flygs Dallaire hem, sjuk, självmordsbenägen och desillusionerad. Det är en frustrerad och arg Dallaire som långt senare fattar pennen. Hans berättelse är ärlig, aldrig självförhålligande, snarare självkritisk. Han hyllar många av sina kolleger för deras insats. Om och om igen ställer han sig frågan: Var jag för naiv, för oerfaren? Hade jag kunnat göra mer?

I efterordet till denna rasande, välskrivna och viktiga ögonvittnesskildring citerar Dallaire författaren Michael Ignatieff, som har påpekat att riskfri krigföring för att värna mänskliga rättigheter är en moralisk motsägelse. Medlemsstater som sänder FN-styrkor måste, understryker Dallaire, vara beredda att riskera liv.

PERNILLA STÅHL

Historien om Förintelsens historia

DER HOLOCAUST UND DIE WESTDEUTSCHEN HISTORIKER
Erforschung und Erinnerung

Nicolas Berg

Wallstein Verlag, 2003 (768 s.)

ALLA ORD LÅTER SIG inte översättas. Många begrepp och föreställningar är så sammantvinnade med en viss nationell kultur att de inte kan överföras till en annan. Franskans *cohabitation*, nederländskans *verzuiling* och svenskans *folkhem* är historiskt betingade exempel i den politiska vokabulären. De kan inte översättas med mindre än att den meningsmättade kärnan urgröps.

Tyskan är rik på ord som inte låter sig översättas. Symptomatiskt är *Vergangenheitsbewältigung*, ett oömbärligt begrepp om man skall förstå den tyska politiska kulturen under efterkrigstiden. Det är ett tungt och manande ord med djupa rötter i protestantisk begreppshistoria. I *Duden*, den normerande ordboken över det tyska språket, definieras det som "en nations uppgörelse med ett problematiskt kapitel i dess egen nutidshistoria, i Tyskland framför allt beträffande nationalsocialismen". När begreppet vann burskap i slutet av 1950-talet underförståddes en process där man en gång för alla gick till botten med historiens oförrätter. Numera är anspråken mindre storstilade. Snarare är *Vergangenheitsbewältigung* ett konstant inslag i den samtida tyska kulturen, ett fenomen vars uttryck skiftar från tid till annan.

I slutet av 1990-talet tog historiker itu med sina föregångares gärningar i Tredje riket. Det var en föga smickrande bild som tonade fram. Flera av efterkrigstidens ledande historiker hade villigt ställt sig i regimens tjänst och legitimerat nazisternas politik under krigsåren. Det kan te sig ego-centriskt att granska den egna professionens historia, men tyska historiker har både före och efter 1945 utövat ett stort inflytande över kulturdebatt och politisk opinionsbildning.

Tysk *Vergangenheitsbewältigung* kan inte förstås

Tyskt eller otyskt? Nazismens illdåd har tolkats olika i tysk historieskrivning. Foto: Hulton/All Over Press

om man inte tar den akademiska forskningen i beaktande. Nyligen publicerade den unge tyske historikern Nicolas Berg ett viktigt bidrag till denna självreflekterande genre, *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker*. Det är en mycket tysk doktorsavhandling: mäktig, voluminös och grundlär, försedd med en hundrasidig litteraturförteckning och en vidlyftig notapparat. Framställningen är onödigt omständlig, dispositionen svåröverskådlig och författaren förlorar sig gärna i detaljer och digressioner. Bergs bok hade förtjänat en grundlig redaktionell översyn, ty teserna är högtintressanta och kontroversiella.

AMBITIONEN ÄR ATT analysera hur västtyska historiker har behandlat Förntelsen, från fredsslutet 1945 till återföreningen 1990. Stommen i framställningen är vetenskapliga arbeten av de mest framträdande samtidshistorikerna, men resonemangen underbyggs även med pressmaterial, programförklaringar och privat korrespondens. Berg vidgar synkretsen och tillerkänner personliga erfarenheter stor betydelse för historieskrivningen. Ja, hans kanske främsta poäng är just att historikernas bakgrund och upplevelser är utomordentligt viktiga för vilken historia som skrivs.

Teoretiskt ansluter sig Berg till en strömning där kollektiva historiska minnen står i blickfång. Inspiration har ofta hämtats från den franske mellankrigssociologen Maurice Halbwachs, men på senare tid har forskning om minne, identitet och historiekultur utvecklats till ett eget område.

Studien rör sig i spänningsfältet mellan *Erforschung* och *Erinnerung*. Bergs utgångspunkt är att historikernas personliga minnen från Tredje riket i hög grad påverkade deras historieskrivning. I synnerhet intresserar han sig för minneskonflikter mellan judiska och icke-judiska historiker i Västtyskland, det vill säga hur olika erfarenheter av nazismen bröts mot varandra och gav upphov till historievetenskapliga kontroverser. På vilka sätt kunde historiker närma sig Förntelsen under efterkrigstiden? Vem kunde auktoritativt uttala sig om nazismen och vem kunde det inte? Hur påverkade egna minnen historieskrivningen?

Under de första efterkrigsåren står tre av den tyska historievetenskapens giganter i centrum. Friedrich Meinecke, Gerhard Ritter och Hans Rothfels förenades, alla olikheter till trots, i en

vilja att skriva motberättelser till nazismen. Dessa tog sig uttryck i äreräddningar av det andra och goda Tyskland, berättelser om kultur och humanitet, motstånd och hjältebragder. Judarna förpassades till periferin medan de tyska offren hamnade i centrum.

Redan 1946 publicerade Meinecke den stilbildande *Die deutsche Katastrophe*. Meinecke utmålar här Tredje riket som en period då Tyskland var härtagat av en främmande förbrytarliga, som under tolv års tid tvingade folket till lydnad. Ritter var inne på likartade tankar och strävade efter att återupprätta Tysklands förlorade heder genom att gjuta nytt liv i en nationell politisk tradition. Rothfels hade som jude gått i amerikansk exil, men publicerade vid återkomsten till Tyskland en inflytelserik bok om oppositionen mot Hitler. I sin vilja att rehabilitera de konservativa preussiska idealen tonade han ned nazisternas förbrytelser mot judar. Den som fortsatte att tala om koncentrationsläger skulle underblåsa en hatets och hämnadens politik, enligt Rothfels.

Genom att man restaurerade en komprometterad politisk tradition kunde Tredje riket framställas som både en otysk parentes och en tysk nationalkatastrof – men inte ett judiskt trauma. Nazismens illdåd mot judarna skrevs ut ur den nationella berättelsen, begreppet förntelsen saknade all förankring i ett omgivande sammanhang.

BERG ÄR UPPMÄRKSAM på de förkastningar och scenförändringar som ägde rum under 1950-talet. Decenniet beskrivs ofta som en *Verdrängungsepoche*, men under ytan pågick rörelse: vetenskapliga institutioner grundades, juridiska processer kom i gång, skönlitteraturen tog sig an nya ämnen. Här finner vi upprinnelsen till en mer aktiv bearbetning av nationalsocialismen som först på 60-talet slog ut i full blom. Särskilt betydelsefullt blev det nygrundade Institut für Zeitgeschichte i München.

Här vände man sig uttryckligen mot den konservativa *Vergangenheitsbewältigung* som hade dominerat under 1950-talet, då skam- och skuldfrågor hade diskuterats med närmast religiösa förtecken. Ledstjärnan för Müncheninstitutet var i stället en nykter källforskning med syfte att belysa de faktiskt begångna förbrytelserna, vilket man också gjorde med framgång. Bergs dom blir icke

desto mindre hård. Koncentrationen på förövarna innebar att offren försvann ur bilden.

Kritiken drabbar inte minst en av de stora samtidshistorikerna, Martin Broszat, institutets förstandare under åren 1972–1989. Berg anklagar Broszat för att ha försökt skyla över sitt medlemskap i NSDAP och för att ha ignorerat centrala frågor i forskningen, som en följd av sin egen forna partianknytning. Institutets stolta ord om nykter och kritisk forskning klingar falska i Bergs öron.

I Bergs framställning blir Broszats person intressant om han ställs i relation till Joseph Wulf, en judisk autodidakt som överlevde Auschwitz och som i dag är närmast bortglömd. Under många års tid publicerade han enträget böcker om Tredje riket och judarna. Trots deras höga kvalitet vann Wulf inget erkännande av kollegerna, allra minst av forskarna vid Institut für Zeitgeschichte. Berg argumenterar för att Broszat dömde ut Wulf, eftersom en jude som överlevt nazisternas koncentrationsläger inte skulle kunna förhålla sig objektivt till Förntelsen.

Bergs tolkning är ensidig i överkant, och resonemanget är inte helt övertygande. Däremot är det rimligt att en mäktig institutionell tradition kan fjärma forskningen från viktiga erfarenheter och perspektiv. Det gäller även specifika teoretiska perspektiv. Berg gör ett kraftfullt utfall mot den fascismsteori som var förhärskande i 68-rörelsen. Här var fascismen blott och bart en variant på kapitalismen, och intresset för antisemitism, rasism och judeförföljelser var försumbart.

MINDRE VÄLRIKTAT är däremot anatemat över den strukturalistiska nazismforskning som hade sina glansdagar under 1970-talet. Visserligen innebar inriktningen på system och maktflöden att de individuella offren trängdes undan, men genomlysningen av Nazitysklands strukturer har gagnat forskningen under senare år.

Här blottlägs en inre spänning i Bergs studie. Å ena sidan finns det något ahistoriskt i hans synsätt. Det är ett känt faktum att Förntelsen först på 1980-talet tilldrog sig stort intresse och att offren först de sista åren på allvar har uppmärksamats. Vad Berg tycks vilja är att 1950- och 60-talets forskning skulle ha ställt våra dagars frågor.

Å andra sidan vill han komma åt just denna vetenskapliga uraktläthet att behandla Förntelsen. Hans förklaring är att västtyska samtids-historiker, judiska såväl som icke-judiska, hade präglats av egna minnen från Tredje riket på ett sätt som styrde deras forskning, och att de judiska rösterna inte förmådde göra sig hörda i önskvärd grad. I somliga fall, som i konflikten mellan Broszat och Wulf, är han något intressant på spåren, i andra fall förfaller han till illa underbyggt psykologiserande.

Det tyska mottagandet av Bergs bok har överlag varit välvilligt, även om många ifrågasatte den kategoriska kritiken av exempelvis Broszat. Wolfgang Benz, framträdande kännare av nazismen och tidigare verksam vid Institut für Zeitgeschichte, dömde till exempel ut några av personangreppen som "groteska", men fastslog sammanfattningsvis att boken var "inspirerande, viktig och provocerande". Sedan dess har bokens teoretiska premisser diskuterats mer ingående, delvis med olika slutsatser som resultat. I faktskrifter och elektroniska fora är kvalificerade meningsutbyten nu i full gång. Detta överrika lärdomsprov är således ett temperamentsfullt bidrag till *Vergangenheitsbewältigung* och samtidigt ett studium av just detta fenomen. Berg har sört för att den tyska bearbetningen ytterligare fördjupas och intensifieras.

JOHAN ÖSTLING

Teologi för en gudlös tid

**TÉMOINS DU FUTUR
Philosophie et messianisme**

Pierre Bouretz

Gallimard 2003 (1249 s.)

**ROSENZWEIG AND HEIDEGGER
Between Judaism and
German Philosophy**

Peter Eli Gordon

University of California Press, 2003 (328 s.)

DENNA VÄRLD ÄR NU förlorad. Jag syftar på den mellankrigsperiod då så många värtaliga och snillrika judiska tänkare verkade i Tyskland och på andra håll i Europa. Många mördades av nazisterna, några dog innan de drabbades av katastrofen, andra hann gå i landsflykt och på så sätt sätta sig i säkerhet. Men alla är de nu borta. Europa blev därmed en fattigare plats och har egentligen aldrig hämtat sig.

Det Europa vars klimat färgades av dessa tänkare var, eller upplevdes åtminstone som, världens intellektuella centrum. Men genom nazismens och kommunismens illdåd förlorade Europa denna särställning. Nu är det i USA man tänker skarpast, och det delvis just därför att många av Europas mest betydande humanister förr eller senare lyckades ta sig dit. Hannah Arendt, Theodor Adorno, Leo Spitzer, E. R. Curtius, Erich Auerbach, Ernst Kantorowicz: listan över stora namn inom humaniora kan göras hur lång som helst. Samma sak gäller också inom natur- och samhällsvetenskaperna.

Vi talar här om en mycket disparat och heterogen grupp som inte låter sig sammanfattas och som inte har någon minsta gemensam nämnare. Det finns en fara i att börja tala om judiskt tänkande, att så att säga åter "ghettoisera" en hel generation tyska tänkare, en generation som själv upplevde sig som mer tysk än judisk. Den som det skulle visa sig illusoriska förhoppningen om assimilerings i det tyska samhället är ett framträdande drag hos flera bland dessa. Andra, som det skulle visa sig mera insiktsfulla, som Gershom Scholem, såg tidigare än de flesta värtat historien var på väg. Han satte sig i säkerhet i Palestina och blev sin generations främsta uttolkare av *Kabbala*.

SCHOLEM HÖR TILL dem som ägnas ett långt kapitel i Pierre Bouretz omfattande, närmast encyklopediska *Témoins du futur* (Framtidens vittnen), som är den hittills mest omfattande i en lång rad av studier om dessa tänkare. Bouretz har valt att lägga fram allt i en enda stor bok, men hade lika gärna kunnat göra det i form av ett halvdu-sin böcker av svenskt normalomfång. Detta vittnar inte bara om tålmod utan också om klokskap; helheten blir mer än summan av sina delar. Så vitt jag kan förstå kommer *Témoins du futur* att bli ett standardverk om en viss form av utopiskt tänkande i en tid när de flesta utopier med rätta är grundligt diskrediterade. Denna gång handlar det inte om politiska utopier, om konkurrenser till Marx och marxismen, utan om metafysiska och religiösa utopier, en messianism som förvisso har politiska implikationer. Men politiken kommer här i andra hand, den blir en följd av

metafysiken och inte tvärtom. Bouretz beskriver olika former av utopiskt tänkande som nästan alltid har religiösa övertoner och som använder en vokabulär som för tankarna mer till religionen än till filosofin eller politiken. Den finns tydligt redan hos Hermann Cohen, som till en början var en betydande kantiansk filosof i Marburg, men sedan också religionsfilosof. I dag är Cohen inte något stort namn, men han utövar fortfarande ett låt vara indirekt inflytande, som bara det kunde vara värt en hel bok.

Hans tankar finns i förvandlat skick hos Emmanuel Lévinas, som ju betytt en hel del för Jacques Derrida. Cohen var också en stor och beundrad förebild för Leo Strauss, som av somliga framställs, antagligen överdrivet, som en betydande inspirationskälla för de neokonservativa i Washington, främst då vice försvarsminister Paul Wolfowitz, som studerade för Strauss i Chicago. Den som så vill skulle alltså kunna dra en tråd som sträcker sig från Kantseminariet i Marburg för mer än hundra år sedan fram till dagens Vita hus.

Bouretz nyanserar och fördjupar emellertid den vanliga bilden av Strauss, som här framstår som en djupt kluven tänkare, mer intresserad av att analysera arabiska medeltida kommentarer till Platon än av dagspolitik. I Bouretz övertygande, men ändå partiella läsning kan Strauss verk ses som ett försök att formulera en kompromiss mellan eller syntes av upplysning och ortodox tro. Denna inre slitning gör att han inte passar in någonstans eller, omvänt, att hans verk kan användas för vitt skilda ändamål.

Denna nya utopism framträder tydligt i Bouretz kapitel om Walter Benjamin, som ju länge av kritiker tvingades in i den andra, marxistiska traditionen. Benjamin, som dog 1940 när han försökte fly undan nazisterna, blev något av en guru för den så kallade nya vänstern.

Hans uppsatser om Bertolt Brecht och om konstens förändrade status när den mekaniskt kan massproduceras blev kanoniska texter för unga radikaler. Men redan Gershom Scholem, som också han ägnas ett monografiskt kapitel av Bouretz, ifrågasatte om detta verkligen var den sanna Benjamin och inte bara ett sätt för honom att ställa sig in hos Brecht å ena sidan och Theodor Adorno å den andra. Eller kanske till och med hos en mycket radikal kvinna han för tillfället råkade vara förälskad i och som fick honom att resa till Moskva.

Detta är ingen kritik – Walter Benjamin var tvungen att leva på det han kunde skriva ihop,

men han var också djupt kluven mellan Moskva och Jerusalem, mellan Kapitalet och Kabbala. Hos många av dessa tänkare finns en konflikt mellan oförenliga tanketraditioner. Denna spänning mellan oförenliga poler är nog ett av skälen till att de fortfarande är föremål för ofta polemiska tolkningar. Deras verk kan enrolleras för tjänst i vitt skilda ideologier.

I en av sina mest analyserade och dunklaste texter – "Om begreppet historia" – talar Benjamin om "messiansk tid" eller om "en svag messiansk kraft", som på något i närmast teknisk bemärkelse mystiskt vis skall försona oss med det förflutna. Han går från det politiska till det religiösa, från Marx och Brechts intellektuella miljöer till Gershom Scholems och Franz Rosenzweigs religiösa föreställningsvärld, som han studerade och sedan brukade för sina egna, personliga ändamål.

**Begreppet
judiskt tänkande
kan tyckas
märkligt,
till och med
stötande.**

BEGREPPET JUDISKT tänkande kan tyckas märkligt, till och med stötande. Men i just detta sammanhang kan det kanske rättfärdigas åtminstone i några fall eftersom flera av dessa filosofer, teologer och författare explicit identifierade sig med en judisk tradi-

tion och teologi. Judiskt tänkande upptar en stor plats i Peter Eli Gordons bok *Rosenzweig and Heidegger*. Gordon är den förste att erkänna att själva jämförelsen mellan dessa bägge storheter kan tyckas märklig. Franz Rosenzweig är i dag mest känd för sin stora och egensinniga bok *Der Stern der Erlösung* som, förenklat uttryckt, är ett stycke mycket egensinnig teologi i den judiska traditionen. Men här handlar det, skriver Gordon, om en teologi som i sig innefattar ateism. Heidegger, däremot, är existensialisms främsta namn, men också känd för sin antisemitism. Han var en opportunistisk och entusiastisk medlem av nazistpartiet och såg till att judiska akademiker förlorade sina jobb. Kan dessa två gestalter egentligen ha något gemensamt?

Gordon visar på ett förtjänstfullt och kunnigt vis hur de båda är produkter av Weimar-modernismen. Både Heideggers och Rosenzweigs verk exemplifierar något som han kallar filosofisk expressionism, som är en blandning av det arkaiska och det moderna. Det är, kan man möjligen säga, i ena fallet Nietzsches möte med Gamla testamentets profeter och i det andra hans möte med de försokratiska filosoferna.

Rosenzweigs *Erlösung* (som betyder ungefär frälsning eller frörlösning i biblisk mening) är en historisk kategori. Det är en händelse i tiden, inte bortom eller utanför den, som i den traditionella

Förlorad värld. Mellankrigstidens Europa, färgat av snillrika judiska tänkare. Det var här man då tänkte skarpast.

Foto: Hulton/
All Over Press

teologin. Rosenzweig hade redan gjort sig bemärkt med en bok om Hegel och något av Hegels historiefilosofi finns kvar i teologin som blir historisk: evigheten får paradoxalt nog plats i tiden.

Denna religiösa förlossning påminner, menar Gordon, om Heideggers begrepp *Eigentlichkeit*, som är den autentiska existensen. "Förlossning och autenticitet är båda exceptionella sätt att vara människa", skriver Gordon och fortsätter: "båda är sätt att uppleva tillvarons ändlighet som först blottas i ångest."

VID LÄSNINGEN AV jämförande studier av detta slag kommer man ofta att tänka på talesättet att den som söker han finner. Likhet är inget entydigt och naturgivet begrepp, utan låter sig ganska lätt konstrueras. Men Gordon visar tydligt på paralleller mellan den judiske teologen och den antisemitiske filosofen. Bådas filosofier kännetecknades av den ångestladdade upplevelsen av mänsklig ändlighet, döden som alltings slutgiltiga tolkningshorisont.

Franz Rosenzweig dog vid 44 års ålder 1929, ett offer för en förtärande neurologisk sjukdom. Han behövde alltså inte uppleva det förfärliga 1930-talet. Men också hans verk fortsätter att verka. Hans böcker ägnas monografier som kanske aldrig förr. Bouretz och Gordon är bara två bland många. Båda är utmärkta, men ingen av dem undgår helt den ovan antydda risken att ghettoisera sina ämnen: judisk filosofi och judiska tänkare å ena sidan, icke-judar å den andra.

Det är en distinktion som inte bara är farlig, utan som också håller på att bli meningslös. De författare som här behandlas är, delvis just tack vare böcker som dessa, i färd med att berika en postmodern filosofisk mainstream där det varken finns jude eller grek. Benjamin, Rosenzweig, Strauss och några till representerar ett sätt att tänka teologiskt i ett gudlöst tidevarv, en teologi som också lockar ateister.

CARL RUDBECK

Krämare i kulturell kontext

THE TRUTH ABOUT MARKETS
Their Genius, Their Follies,
Their Limitation

John Kay

Allen Lane, 2003 (508 s.)

JOHN KAYS NYA BOK är verkligen ett ambitiöst arbete. Den avhandlar fem inbördes relaterade ämnen: nationernas välbefinnande och faktorer av betydelse för deras blomstring; hur konkurrens mellan olika aktörer har gynnat innovationer och framsteg; nyare utvecklingslinjer inom ekonomins huvudfåra och hur dessa belyser marknadens sätt att fungera och deras begränsningar; vissa tongivande trender inom ekonomi och finanspolitik under de senaste tio åren eller så; samt de lärdomar som utifrån det hittills uppräknade kan dras i fråga om innehåll i och utveckling av finanspolitiken av i dag.

Med tanke på denna omfattande agenda är det inte överraskande att boken är så lång. Men tack vare författarens förmåga att skriva en klar och elegant framställning, spetsad med väl valda och slående exempel, är den inte svårläst. Kay har för-

Karamellkapitalism. Fungerande marknadsekonomi i samklang med det omgivande samhället.

Foto: Windh/Eyeqnet

mågan att argumentera och leda i bevis på ett lättillgängligt sätt, som ofta är informellt utan att i alltför hög grad förenkla eller trivialisera. Han har lyckats dra god nytta av en lång rad relevanta källor, som ingalunda inskränker sig bara till ekonomins område, liksom av sina breda kunskaper i ekonomi och företagshistoria. Under resans gång gör han mängder av insiktsfulla iakttagelser, vilka en kort recension inte kan göra rättvisa.

När det gäller de båda första av ovan uppräknade punkter är Kays huvudtes inte ny, även om han framställer den på sitt eget distinkta och ofta högst upplysande sätt. I bokens inledande del tecknar han konturerna av de positiva sidorna av marknader och konkurrens mellan aktörer och på vilka sätt dessa har bidragit till ekonomiska framsteg. Här är han naturligtvis i gott sällskap.

ATT MYCKET TALAR FÖR det han kallar "disciplinerad pluralism", och som andra kanske hellre skulle kalla ekonomisk frihet, är vedertaget i vida kretsar. Och just ingen av dessa förespråkare har heller något att invända när han betonar att "marknadsekonomier ingår i en social, politisk och kulturell kontext". Men bokens syfte är bara delvis att ännu en gång plädera för marknadsekonomin och för att en sådan ekonomi måste gå hand i hand med gynnsamma institutioner och beteenden. Det andra syftet med boken är att argumentera emot en överdriven och helt okritisk tilltro till marknaden och, i ett vidare perspektiv, till den sorts beteenden vilkas enda grund är egenintresset.

Kay avviker från de rådande marknadsvänliga tanketrenderna på så sätt att han sysslar med den otillräcklighet och de faror som är kopplade till vad han betraktar som "marknadsfundamentalism". Han menar att det är nödvändigt att exponera och diskreditera vissa osanningar som för närvarande är allmänt omfattade, för att kunna fastslå en korrekt "sanning om marknader".

Detta resonemang utvecklar han delvis genom att i grova drag beskriva hur marknader kan fungera dåligt eller bli föremål för regleringar. I det sammanhanget skriver Kay väl om vissa aktuella fall av kollaps eller excesser, exempelvis dot.com-bubblan och Enronaffären. Med mer av systematik begrunder han, i samband med den

tredje av de ovan uppräknade punkterna, i fem på varandra följande kapitel huruvida utvecklingen inom ekonomisk teori under senare år stärker eller undergräver argumenten för marknadsmässig konkurrens. Trots några frågetecken och förbehåll finner jag dessa kapitel klargörande och informativa.

Men olyckligtvis är de kunniga, välvalda och väl framförda resonemang som jag hittills har sammanfattat i boken kopplade till ett omfattande frontalangrepp på något som Kay kallar "den amerikanska affärsmodellen", förkortat som ABM. Allt sysslande med denna tvivelaktiga konstruktion förtar en hel del av värde och användbarhet i det han har att säga om världen av i dag.

ABM:s fyra viktigaste kännetecken är, vilket slås fast redan på skyddsomslaget: "den otvivelaktiga egennytan, marknadsfundamentalismen, den minimala staten och låga skatteuttag". Med anledning av detta påstått inflytelserika och hotfulla tankemönster uppkommer ett antal frågor.

FÖR DET FÖRSTA: Hur ser ABM:s historia ut, och när blev den en företeelse som man måste ta på allvar? Även om Kay vid något tillfälle spårar dess växande inflytande tillbaka till Ronald Reagans och Margaret Thatchers valsegrar, och liksom i förbigående refererar till Commodore Perry som ska ha fört den till Japan år 1853, menar han att den avgörande händelsen var kommunismens kollaps. I det sammanhanget kommer han överraskande fram till dels att "Högern vann det kalla kriget och vänstern förlorade /.../ Goldman Sachs och Coca-Colas vinster är frukterna av segern", dels att Berlinmurens fall innebar att det konservativa partiet i Storbritannien förlorade sitt egentliga *raison d'être*. Men i själva verket påverkade kommunismens fall inte nämnvärt vare sig företagens vinster, hanteringen av kontroverser mellan marknad och stat i demokratiska länder eller ställningstaganden av icke-kommunistiska politiska partier.

För det andra: Vem är det som företräder ABM, vilka är de gurer vilkas idéer antas ha vägt så tungt under senare år? Kay hänvisar till en mängd amerikanska personer och källor, men ingen av dessa är mycket att hurra för. På ett mer grundläggande plan hävdar han att ABM:s intellektu-

ella grund står att finna i Robert Nozicks bok *Anarki, stat och utopi* (1974) och i det första av "världsekonomin grundläggande teorem", som fastslogs på 1950-talet för en ekonomi som svarar mot ett antal mycket restriktiva antaganden. Men det är långt ifrån uppenbart att någon av dessa tankar har varit aktuella under senare tid, i den mån de nu alls har den funktion Kay tillskriver dem.

För det tredje: Vem tror verkligen på ABM? Klart är ju att ingen regering, nu eller förr, har anammat den. Kay hävdar att den "förblir de flesta affärsmäns och konsulters arbetshypotes". Så är dock inte fallet: de flesta stora företag i dag, och de konsulter som bistår dem med råd i detta avseende, omfattar CSR, den tvivelaktiga doktrinen om Corporate Social Responsibility. Och tvärt emot vad Kay tror är CSR i grunden kollektivistisk i sina antaganden och implikationer.

MEN ÄVEN OM ABM är föga mer än författarens eget fantasifoster, handlar det inte bara om något oskyldigt busstreck. Eftersom han är så till den grad fixerad vid ett fiktivt hot, blir Kays framställning av samtidshistorien och aktuella politiska ämnen bristfällig. Två utelämnanden är särskilt allvarliga.

För det första nämner han ingenstans den omfattning i vilken kollektivistiska föreställningar har vunnit stöd, och hur de har kunnat påverka utformningen av den ekonomiska politiken under senare år. De framsteg som kollektivismen kan uppvisa är ett mycket mer oroande fenomen än det som kallas ABM.

För det andra ägnar inte Kay de omsorger som titeln utlovar, och som sakfrågorna förtjänar, åt de argument som talar för en utvidgning av den marknadsmässiga konkurrensen. Det gäller exempelvis framställningen av tjänster inom sjukvård och utbildning, åtgärder mot allehanda aktuella konsekvenser av övernitisk reglering, för ökad liberalisering av gränsöverskridande handel och investeringsflöden, och för att vända den erodering av kontraktsfriheten som har ägt rum i namn av "jämlighet", "anti-diskriminering" och "mångfald".

Det är framför allt i dessa avseenden som *The Truth About Markets* utgör en missad möjlighet.

DAVID HENDERSON

I KORTHET

MARCO TRAVAGLIO

Bananas

Un anno di cronache tragicomiche dallo stato semilibero di Berlusconi

BANANER – VAD SKULLE de kunna ha med Italien att göra? Under Berlusconi valkampanj 2001 upprördes industrimagnaten Giovanni Agnelli över att utländsk press hade jämfört det stolta Italien med en bananrepublik. Berlusconi höll med givervis: "Vi är ingen bananrepublik!" Därmed var en banandebatt i gång. Tidningsmannen Indro Montanelli påpekade att "några bananer finns det trots allt i Italien för här händer verkligt konstiga saker".

Om dessa konstiga saker berättar den 39-årige journalisten Marco Travaglio, kanske flitigast av alla debattörer. Han har etablerat sig som en av Berlusconi främsta kritiker, är författare till en mängd böcker och har blivit föremål för flera åtal och starka påtryckningar i allehanda former. Till skillnad från de allra flesta regeringskritiker tillhör han den politiska högern – även om han skriver sina krönikor i vänstertidningen *L'Unità*. Det finns helt enkelt ingen annan tidning som vågar publicera dem.

Boken *Bananas* (368 s., Garzanti) har i alla fall sålt 50 000 exemplar på bara en månad och har precis kommit ut i en tredje upplaga. Den samlar en årsskörd av Travaglios "tragikomiska krönikor från den halvfria staten Berlusconi". Det är osäkert huruvida Italien fortfarande kan kallas en demokrati: Travaglio skildrar ett politiskt klimat som onekligen har blivit helt "bananas", galet.

Han gör det med ironi, sarkasm och ibland en viss cynism. Det är intelligent och avslöjande, roligt och träffsäkert. Åtminstone för dem som redan är insatta och instämmer. Och det är förstärkt att en journalist som förvägras utrymme i breda medier utvecklar en smal stil. Det tråkiga är att *Bananas* på så sätt också blir en exponent för den italienska Berlusconi-kritikens stora svårigheter att nå ut till de verkligt berörda: Berlusconi väljare.

RED.

VIRGINIA POSTREL

The Substance of Style

TEXT ÄR INTE MER lättläst i färg, ändå blev färgskärmen ett måste redan när datorn i första hand användes som ordbehandlare. I dag är det inte bara prestanda som avgör vilken modell vi köper, utan kanske främst hur den passar in som inredningsdetalj. I *The Substance of Style* (231 s., Harper Collins) skildrar Virginia Postrel elegant typiska vardagsföreteelser i "estetikens tidevarv", där yta inte längre är blott obetydlig ytlighet. Hon visar att vi inte bara lockas av varor för att dessa ska ge oss status i andras ögon, utan därför att vi själva upplever att de är vackra. Människan är en estetiskt sinnad varelse, som sätter värde på skönhet. Varför skulle man annars inhandla en designad toalettbörste för några hundralappar extra?

Det vackra är inte längre bara tillgängligt för ett fåtal välbärgade. Bakgrunden är att produktionen har effektiviserats och förbättrats så mycket att tillverkare numera inte främst konkurrerar med kvalitet eller pris, utan med design. Industrialismen gav en pryl till miljoner människor – den globala marknaden ger en människa miljoner varianter av prylen. I vår tid får modernismens smakdomare inte gehör för att det äkta och obearbetade är mer värdefullt än utsmyckning.

Postrel framhåller emellertid att det inte bara är de smarta och snygga som får plats i estetikens ekonomi. Genom specialiseringen och mångfalden kommer fler till sin rätt. Människor har olika smak, och möjligheterna att välja sin identitet och visa sin grupp tillhörighet har aldrig varit större. Samtidigt väjer hon inte för komplicerade frågor om hur vi ska förhålla oss till varandra när våra uttryck och moralkoder krockar: Ska en polis få ha dreadlocks? Är det diskriminering när ett gym bara anställer snygga instruktörer?

En viktig slutsats är dock att efterfrågan på intellektuell substans inte minskar bara för att den har stylats. Tvärtom. Tidningar har till exempel blivit mer aptitliga genom alltmer av sofistikerad formgivning. Estetiska värden räknas inte in i BNP, men Postrels budskap är att vår värld inte bara har blivit rikare på senare tid – den har blivit nyare och skönare.

RED.

MEDARBETARE I DETTA NUMMER

KARI ANDÉN-PAPADOPOULOS

Forskare på institutionen för journalistik, medier och kommunikation (JMK) vid Stockholms universitet.

KRISTIAN GERNER

Professor i historia vid Lunds universitet.

SUSANNA POPOVA HAKELIUS

Journalist och författare. I april utkommer hon med boken *Elitfeministerna – ett spel för gallerierna*.

DAVID HENDERSON

Gästprofessor i ekonomi vid Westminster Business School i London. Han var tidigare chefsökonom vid OECD.

ANDERS ISAKSSON

Journalist och författare.

BO ISENBERG

Universitetslektor i sociologi vid Lunds universitet.

LARS MAGNUSSON

Professor i ekonomisk historia vid Uppsala universitet.

LARS NYSTEDT

F.d. universitetslektor i matematik vid Stockholms Universitet. Författare till böckerna *På Tal om Tal* samt *Historien om Metern och Kilon*.

CARL RUDBECK

Redaktör för Timbros nättidskrift *Smedjan*.

INGA SANNER

Docent i idéhistoria vid Stockholms universitet.

NATHAN SHACHAR

Journalist och författare.

JOAKIM STYMNE

Ordförande i tankesmedjan Timbro och tilltädande chefsökonom i Kaupthing Bank Sverige.

PERNILLA STÅHL

Frilansskribent.

JOHAN TRALAU

Fil.dr i statsvetenskap vid Uppsala universitet. För närvarande gästforskare vid New School University i New York.

ALEXANDRA WALUSZEWSKI

Docent i företagsekonomi vid Uppsala universitet.

JOHAN ÖSTLING

Doktorand på historiska institutionen vid Lunds universitet.

AXESS

NÄSTA NUMMER KOMMER DEN 4 MAJ 2004

Lokalt kluster.

Illustration: Claes Jurander

Skaffa dig **AXESS**

Helår 9 nr kostar 325 kr (Norden 425 kr).

Beställ din prenumeration:

Webb: www.axess.se

E-post: prenumeration@axess.se

Telefon: 031-743 99 05

eller fyll i talongen nedan

☐ **Ja tack, jag vill prenumerera på AXESS fr.o.m. nr ...**
Helår 9 nr för 325 kr

Namn

Adress

Postadress

Tidskriften **AXESS**

SVARSPOST
122 577 700
110 02 STOCKHOLM

Frankeras ej
Mottagaren
betalar
portor